

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2018

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

Articles

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Мезолітичні мисливці та рибалки Надпоріжжя за матеріалами поселення Огринь 8
- ЛИТВИНЕНКО Р.О. Наддніпрянщина як перехрестя ареалів бабинських культур 20
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Про початок використання грошової монети в Україні 31
- ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Квадратні підвіски «Козіївка / Нова Одеса» 46

- ZALIZNIAK L.L. Mesolithic Hunters and Fishermen of Dnipro Rapids Area (Nadporizhzhia) by the Materials of Ihren 8
- LYTVYENENKO R.O. The Dnieper Basin Region as a Crossroad of Babyne Cultures Areas 20
- KOZUBOWSKIY G.A. On the Beginning of the Grossi Coins Usage in Ukraine 31
- VOLODARETS-URBANOVYCH Ya.V. Square-shaped Pendants «Koziiivka / Nova Odesa» 46

Публікації археологічного матеріалу

- PISTRUIL I.V. Крем'яний комплекс стоянки
Анетівка 1 (попередні результати аналізу ко-
лекції 1981 року дослідження) **65**
- RASSAMAKIN Yu.Ya. Комплекс середньовічних
поховань біля с. Жовтневе (Покровське) в ба-
сейні р. Молочної **73**
- ГАВРІЛЮК Н.О. Глечик із Сарати **85**
- КОЗЛЕНКО Р.О. Надгробок римського легіо-
нера Гая Валерія Віктора з Ольвії **91**
- МАСЮТА Д.О. Про один рідкісний тип ам-
фор римського часу з Тіри **99**
- ПРОХНЕНКО І.А., ЖИЛЕНКО М.А. Дослід-
ження замків Закарпаття археологічною експе-
дицією Ужгородського національного універ-
ситету **107**

Publication of Archaeological Material

- PISTRUIL I.V. Flint Complex from the
Anetivka 1 Site (Preliminary Results of Analysis
of the Collection from the Excavations of 1981)
- RASSAMAKIN Yu.Ya. The Complex of Medie-
val Burials of Nomads near Zhovtneve village (Po-
krovske) in the Molochna River Basin
- GAVRYLIUK N.O. The Jug from Sarata
- KOZLENKO R.A. The Tombstone of the Ro-
man Legionary Gaius Valerius Victor from Olbia
- MASIUTA D.A. On the One Rare Type of Ro-
man Amphorae from Tyras
- PROKHNENKO I., ZHYLENKO M. The
Research of Transcarpathian Castles by Ex-
pedition of Uzhhorod National University

Історія науки

- ТАРАСЕНКО І.Г. Новобудовні експедиції у
зоні спорудження Каховського водосховища **126**

History of Science

- TARASENKO I.N. The Saving Expeditions in
the Area of the Construction of Kakhovka Water
Reservoir

Рецензії

- РУЧИНСЬКА О.А. Рец.: Котенко В.В. Поселен-
ня херсонеської хори Маслини у Північно-
Західній Тавриці **147**

Book Review

- RUCHYNSKA O.A. Review: Kotenko V.V. The
Maslyny Chersonesus Chora Settlement in the
North-West Taurica

Хроніка

- До ювілею Наталії Олександрівни Сон **151**
- До 70-річчя Сергія Борисовича Охотнікова **153**
- Пам'яті Гліба Юрійовича Івакіна **155**
- Пам'яті Лариси Анатоліївни Спіциної **157**

News Review

- To the Jubilee of Nataliia Oleksandrivna Son
- To the 70th Anniversary of Serhii Borysovych
Okhotnikov
- To the Memory of Glib Yurievch Ivakin
- To the Memory of Larysa Anatoliivna Spitsyna

Л.Л. Залізняк *

МЕЗОЛІТИЧНІ МИСЛИВЦІ ТА РИБАЛКИ НАДПОРІЖЖЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ ОГРІНЬ 8

Статтю присвячено численним житловим конструкціям унікальної збереженості мезолітичного поселення Огринь 8, що на східній околиці м. Дніпра. Запропоновано реконструкцію способу життя та річний господарський цикл мезолітичних мисливців та рибалок Надпоріжжя.

К л ю ч о в і с л о в а: Огринь, мезоліт, заглиблені житла, кукрецька культура, берегові мисливці та рибалки, етнографічні аналогії.

Україна відома значною кількістю мезолітичних пам'яток. Кілька поколінь дослідників протягом останніх 100 років відкрили і дослідили велику кількість мезолітичних стоянок, що належать до понад десятка різноманітних культурних едностей мезоліту Європи. До числа найцікавіших мезолітичних пам'яток країни належить відоме поселення Огринь 8 розташоване при впадінні р. Самара в Дніпро.

Переважна більшість мезолітичних стоянок Європи розташована на краю піщаних надзаплавних терас або дюнних узвишш'ях у заплавах річок. Залягання в піщаних відкладах не сприяє збереженню культурних шарів стоянок, зокрема житлових та господарчих об'єктів, фауністичних решток. Щасливим винятком із цього правила є поселення Огринь 8. Наукова цінність пам'ятки полягає, перш за все, у залишках котлованів численних заглиблених у землю жител. Добра збереженість житлових конструкцій та решток життєдіяльності в них, значна кількість об'єктів, що тривалий час розкопувалися різними дослідниками, робить стоянку Огринь 8 унікальною в мезоліті Центрально-Східної Європи. Разом з тим, результати цих досліджень все ще маловідомі вітчизняним та зарубіжним археологам, що спонукало до написання цієї статті.

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, заввідділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, zaliznyakl@ukr.net

Історія дослідження

Поселення розташоване на піщаному мисі при впадінні р. Самара в Дніпро на східній околиці м. Дніпра. До Другої світової війни місцевість носила назву Огринь, що пізніше трансформувалася в російську версію топоніму — Ігрень, Ігреньський півострів. Висловлене припущення, що топонім має тюркське походження і в перекладі значить «зле, прокляте місце». Інша версія, що Огринь значить «пасовисько огирів», тобто жеребців. Однак не виключено, що сам термін «огир» — теж тюркського походження і дослівно значить «злий кінь».

Поселення виявлено М.О. Міллером на початку 30-х рр. XX ст. у процесі обстеження берегів майбутнього водосховища, що утворилося завдяки будівництву Дніпрогесу. Згаданий дослідник при відкритті пам'ятки зробив зачистку берега (Міллер 1935), а також провів невеликі розкопки в 1942 р. У 1945, 1946 рр. стоянку досліджував А.В. Добровольський (1949). У процесі розкопок стоянки на площі 50 м² виявлена складна стратиграфія з культурними нашаруваннями від мезоліту до Київської Русі включно. У нижньому мезолітичному шарі дослідник виявив скупчення спаленого очерету та рештки обвуглених жердин, які інтерпретували як залишки каркасу куреня.

Головні відкриття на стоянці сталися під час тривалих робіт експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна у 1973—1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 рр. Тривалий час у складі експедиції працювали автор та Д.Ю. Нужний. Протягом 70—80-х рр. на пам'ятці досліджено понад 1000 м² мезолітичного поселення з рештками 10 житлових об'єктів з яскравим крем'яним та кістяним інвентарем мезолітичної доби (рис. 1). Результати дослідження мезолітичної стоянки Ігрень 8 Д.Я. Телегін видав у авторській монографії 2002 р. (Телегін 2002), матеріали з якої лягли в основу цієї статті.

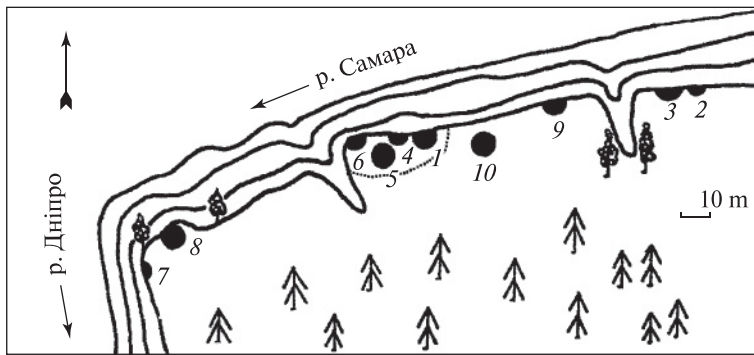

Рис. 1. Огринь 8. План поселення

Крем'яний інвентар

Крем'яний інвентар із жител мезолітичного поселення Огринь 8 являє собою яскравий приклад крем'яної індустрії кукрецької культури (рис. 2, 3). Судячи з характерної жовтої підкірки на кременях, сировиною для виготовлення знарядь на стоянці слугував кремій із відомого канівського родовища. Воно розташоване за 300 км угору по Дніпру від поселення, північніше м. Канів, на правому березі річки навпроти м. Переяслав. Тут біля підніжжя мальовничих Канівських гір, відомих у геології під назвою Канівська дислокація, розташовані відслонення жовен природного кременю, вкритих чорною кіркою, що має характерну жовто-коричневу підкірку. Єдине на Середньому та Нижньому Дніпрі родовище кременю, було джерелом сировини для виготовлення знарядь мешканців відомих верхньопалеолітичних стоянок мисливців на мамонтів Гінці, Межиріч, Добранічівка, Семенівка, а також мезолітичних мисливців та рибалок Надпоріжжя, зокрема і мешканців Огрині 8.

Загалом кременів у житлах знайдено не надто багато — близько 2500 екз. на 10 житлових об'єктів. Крем'яний інвентар пам'ятки характеризується високим ступенем мікролітичності, значним вмістом правильних пластинок і завершених знарядь, порівняно з відходами крем'яного виробництва (відщепами). Цей фактор, як і значний ступінь спрацьованості нуклеусів та нечисленність останніх, свідчить про дефіцит крем'яної сировини на стоянці. Саме цим фактором пояснюється надзвичайно високий відсоток у колекції ретушованих знарядь (500 екз. або 40 % комплексу) та пластинок (865 екз. — 36 %). Останніх майже стільки як відходів виробництва (відщепів, лусок, уламків кременю). Середня ширина пластинок комплексу 0,6—1,6 см.

У колекції домінують спрацьовані олівцеподібні нуклеуси для відтискних мікропластин.

Більшість з них із тильного боку зберігають рештки природної кірки або ребра, оформленого поперечною підтескою (рис. 2, 32; 3, 14). «Олівці» супроводжуються характерними сколами оживлення площадки — авіажами або «таблетками». Скребачки і різці пам'ятки виготовлялися на масивних відщепках, для отримання яких слугували спеціальні багатоплощинні нуклеуси для грубих відщепів.

З олівцеподібних нуклеусів шляхом відтиску отримували правильно огранені мікропластини для виготовлення вкладень у пази кістяних наконечників метальної зброї, перш за все, дротиків. Один довгий край мікроплатівки, перед фіксацією за допомогою смоли в пазу кістяного наконечника, притуплювали дрібною, жемчужною ретушшю (рис. 2, 19; 3, 8, 9, 11, 12). Зазначимо, що на кукрецьких стоянках басейну Південного Бугу Добрянк 1, 2, 3 та Абузова Балка подібні мікроліти виготовлялися за допомогою не дрібної, а крутої ретуші, що глибоко заходила в тіло заготовки.

Окрім мікротиску вкладень із притупленим краєм у колекції наявні кілька мікропластин зі скошеним дрібною ретушшю кінцем (рис. 3, 12). Подібні мікроліти властиві кримському кукреку, де вони отримали назву фатмакобинських вістер. Вони менш численні на кукрецьких пам'ятках Надазов'я (Кам'яна Могила) та Південного Бугу (Добрянк 1, 2, 3). Одиначними екземплярами в мікронаборі пам'ятки представлені дрібні симетричні трапеції (рис. 2, 17; 3, 10). П'ятьма екземплярами представлені характерні яніславицькі вістря, виготовлені у мікрорізьцевій техніці (рис. 2, 33; 3, 7).

Однак визначальним виробом крем'яного комплексу стоянки є кукрецький вкладень, що являє собою перетин досить масивної пластини шириною 1,0—1,5 см із підтескою плоскою ретушшю черевця і кутами нерідко зрізаними ретушшю зі спинки чи різцевим сколом (рис. 2, 1—13; 3, 1—6). Трасолог Г.В. Сапожникова дійшла висновку, що кукрецькі вкладні використовувалися як стругальні ножі по кістці (Сапожникова, Сапожников 1992). Можливо ними стругали кістяні стрижні для притаманих Кукреку пазових наконечників, а також досить численних на кукрецьких стоянках проколов та інших кістяних виробів (рис. 4, 1—6; 5, 15—18). Не виключена можливість їхнього використання в якості доліт по дереву й кістці.

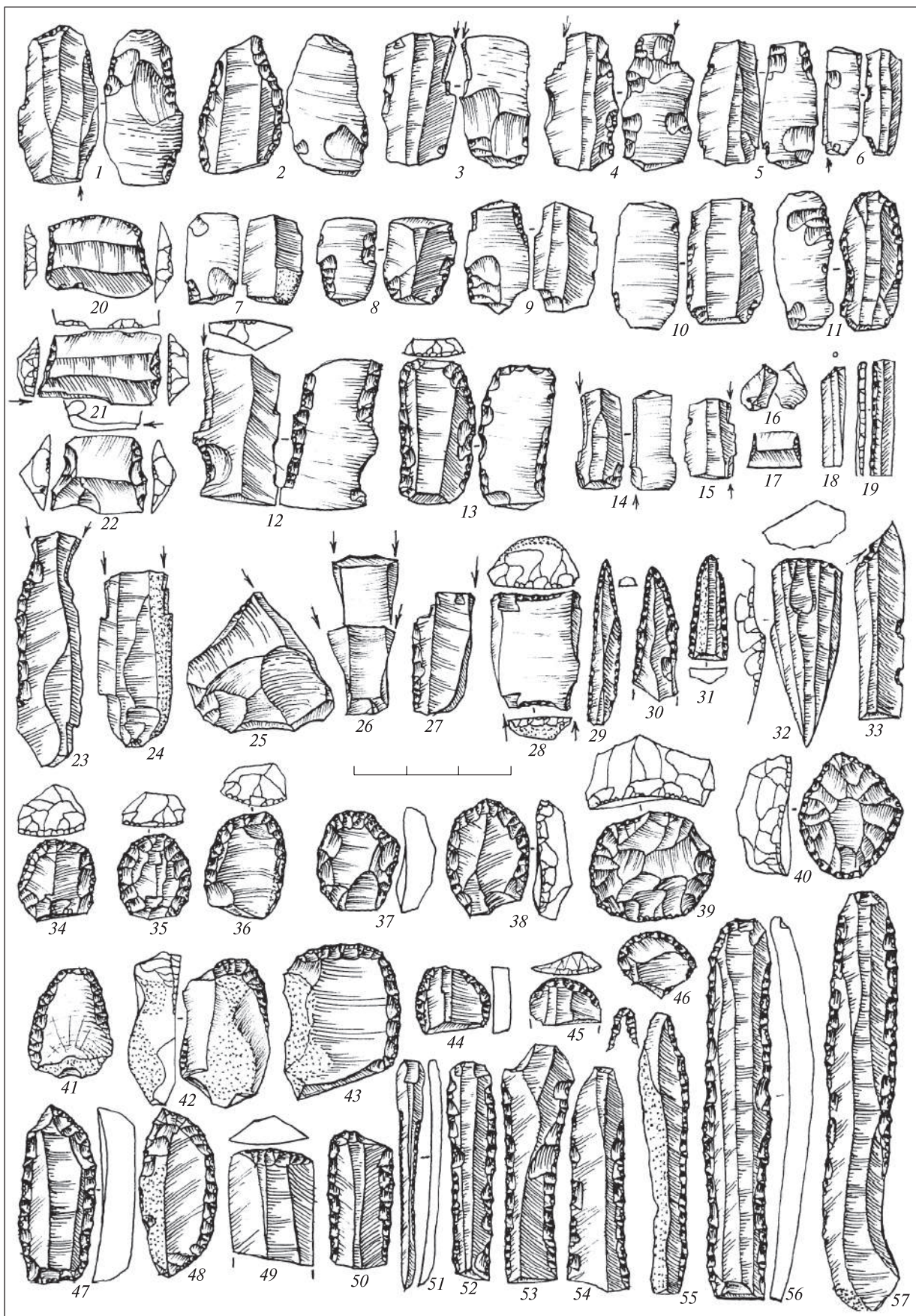

Рис. 2. Оgrнiнь 8 — 1976. Житло 5. Крем'яний iнвентар

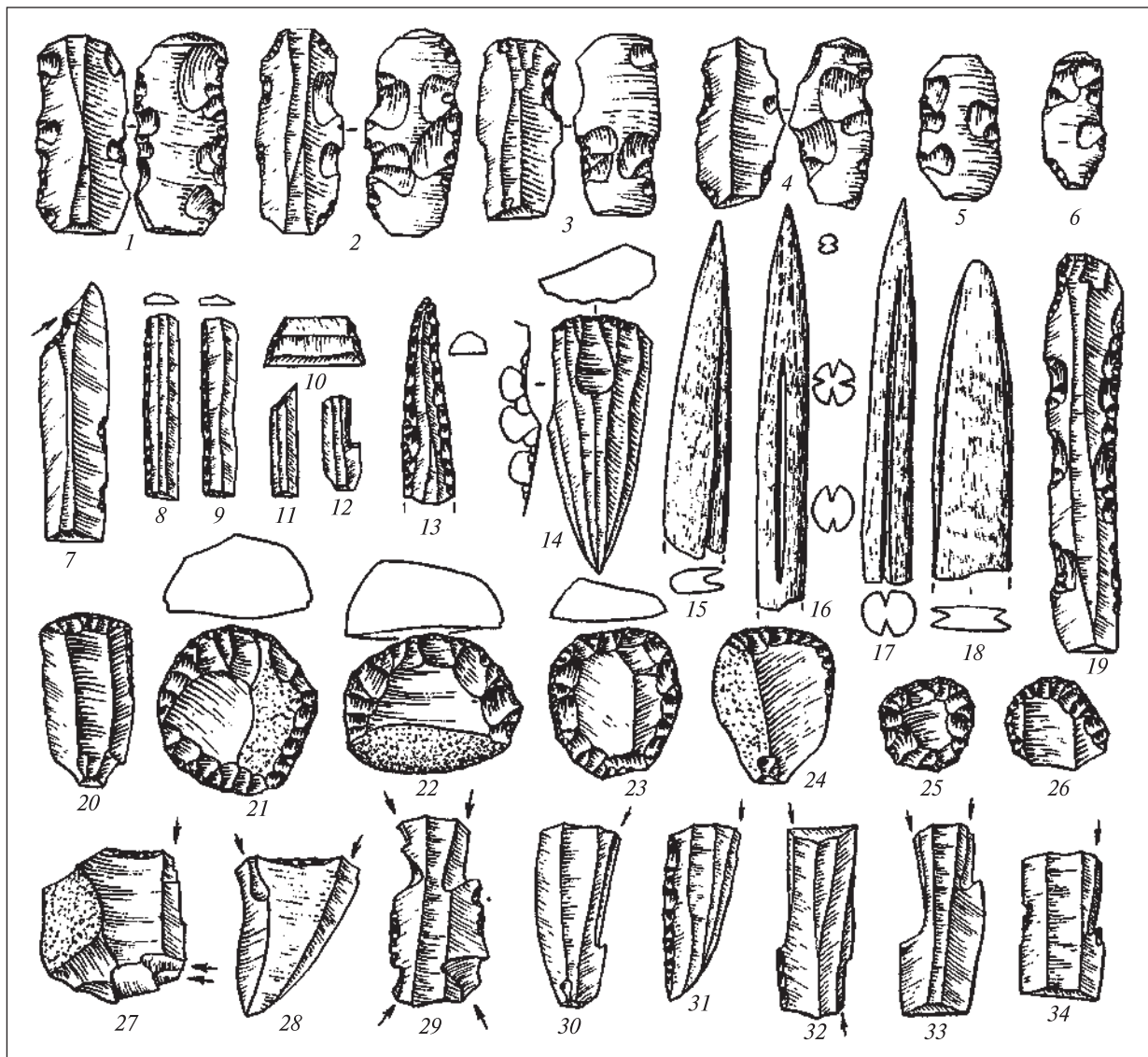

Рис. 3. Огринь 8. Крем'яний інвентар

Численні скребачки складають чверть усіх знарядь пам'ятки. Більшість із них виготовлена з відщепів. Вони часто мають округло-подібну форму і високий профіль (рис. 2, 34–46; 3, 21–26). Різців вдвічі менше ніж скребачок. Серіями представлені різці на кути зламаної пластини (рис. 2, 14, 15, 23, 24, 27; 3, 29–34), менш численні бічні ретушні вироби. Присутні своєрідні кукрецькі різці, що виготовлялися з масивних аморфних відщепів шляхом нанесення на їхні кути плоских різцевих сколів у бік черевця (рис. 2, 25, 28; 3, 27, 28). Постійним, хоча й нечисленим, компонентом є свердла (рис. 2, 29–31; 3, 13).

Найчисленнішою серією серед знарядь представлені пластини з ретушшю та їхні уламки, які складають 43 % від усіх знарядь із ретушшю (рис. 2, 50–57; 3, 5).

Кістяний інвентар

Серед численних остеологічних решток тварин у мезолітичних житлах знайдено понад 150 виробів із кістки та рогу, переважно в уламках. Найвиразнішими кістяними виробами стоянки Огринь 8 є наконечники дротиків із пазами для крем'яних вкладенів (рис. 3, 15–18; 4, 1–6; 5, 5). Вони діляться на два головні типи: округлі в перетині веретеноподібні (рис. 3, 16, 17; 4, 1–4) та плоскі (рис. 3, 15, 18; 4, 5, 6). Веретеноподібні наконечники зі стінок трубчастих кісток кінців великих копитних (тур) мали довжину до 15 см при товщині 0,7–1,0 см (рис. 4, 1–3). Відомі вироби з одним довгим пазом по всій довжині або з одним, двома і навіть чотирма короткими пазами біля вістря (рис. 4, 1–4). Різновидністю веретеноподібних наконечників є овальні в перетині вістря з пазами (рис. 4, 6).

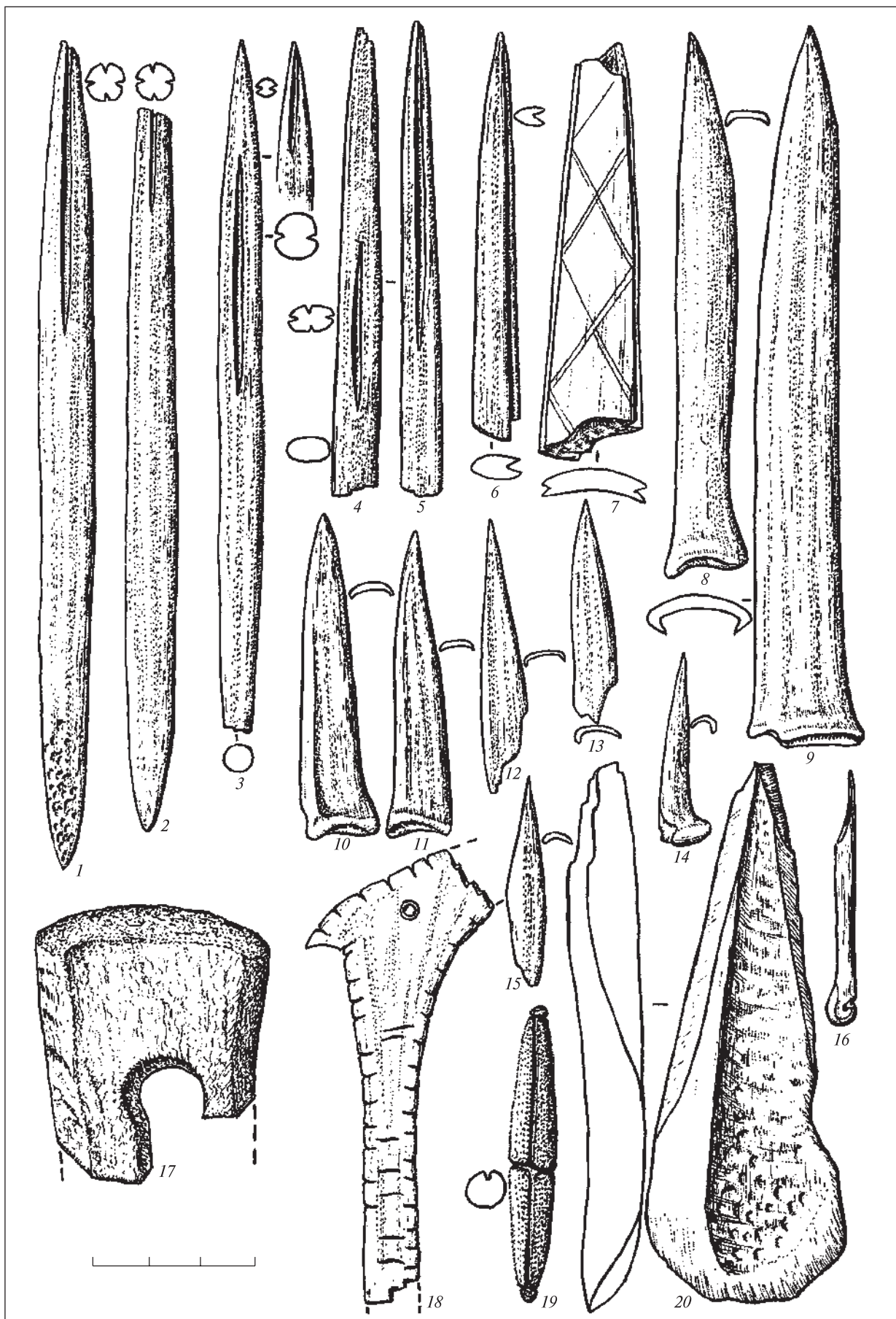

Рис. 4. Огрінь 8. Кістяний інвентар

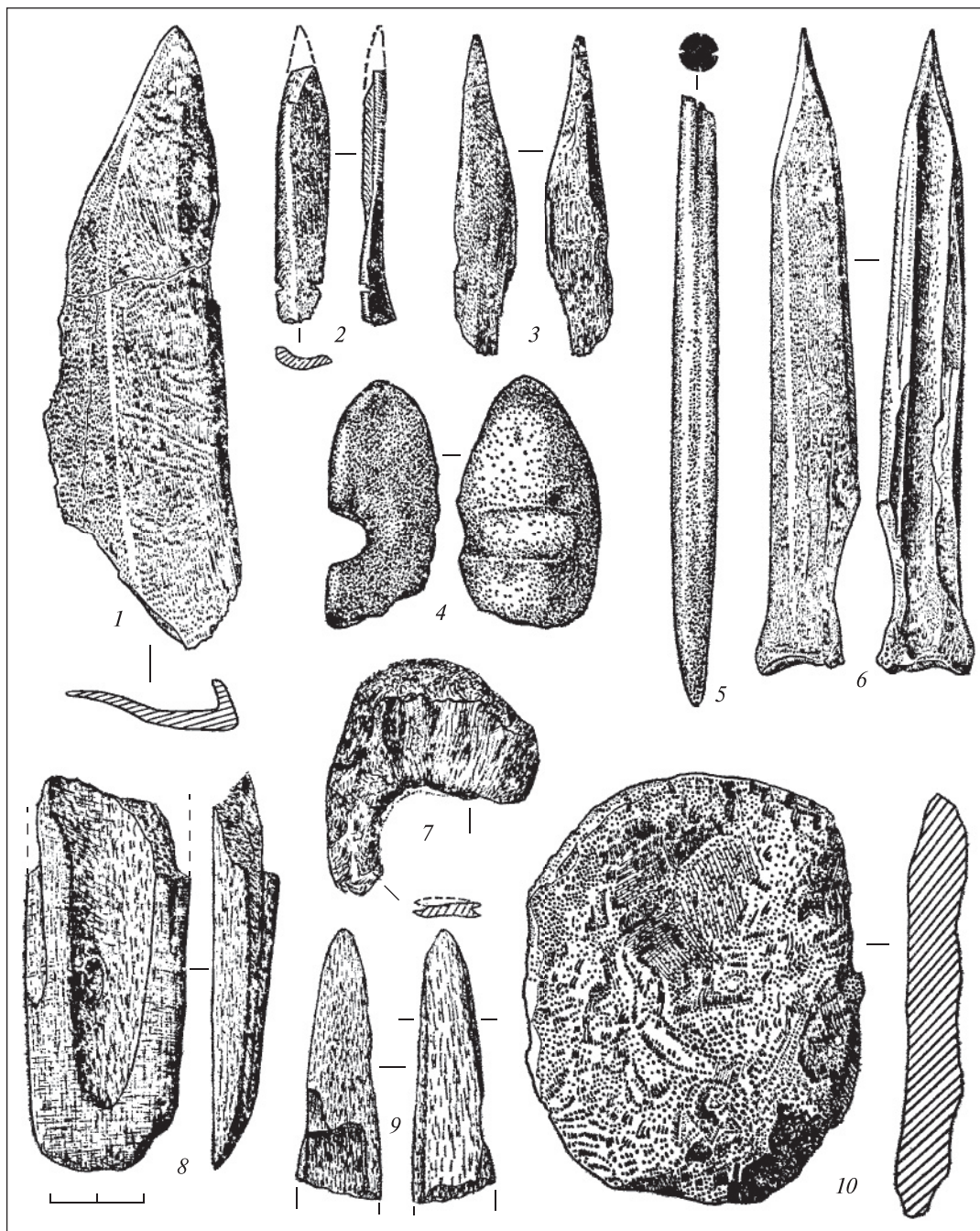

Рис. 5. Оgrінь 8. Кістяний та кам'яний інвентар

Пласкі наконечники виготовлялися з широкої пластини стінки трубчастої кістки і мали два глибокі (до 2,0 мм) пази для крем'яних мікропластин-вкладнів уздовж довгих країв (рис. 3, 18; 4, 6). Такі наконечники ретельно шліфувалися і вкривалися вирізаним орнаментом у вигляді дрібного зигзага чи ромбів (рис. 4, 6). Уламок подібного наконечника знайдено в крижовій кістці поховання з могильника Василівка III у Надпоріжжі.

На пам'ятці знайдено 45 дрібних вістер, виготовлених із розколотих трубчастих кіс-

ток птахів шляхом загострення одного кінця (рис. 4, 7—11; 5, 2, 3). Можливо саме такі кістяні вістря слугували наконечниками стріл курецьким мисливцям.

Тесла виготовлені з трубчастих кісток великих копитних. Вони асиметричні в профілі й мають заокруглене жолобчасте пришліфоване лезо (рис. 4, 18; 5, 8). Вірогідно вставлялися в колінчасте дерев'яне руків'я чи спеціальну рогову муфту. На стоянці знайдено три уламки таких муфт для кістяного тесла або кам'яного леза (так звані «мотики») з отвором діаметром 2,0—3,0 см для

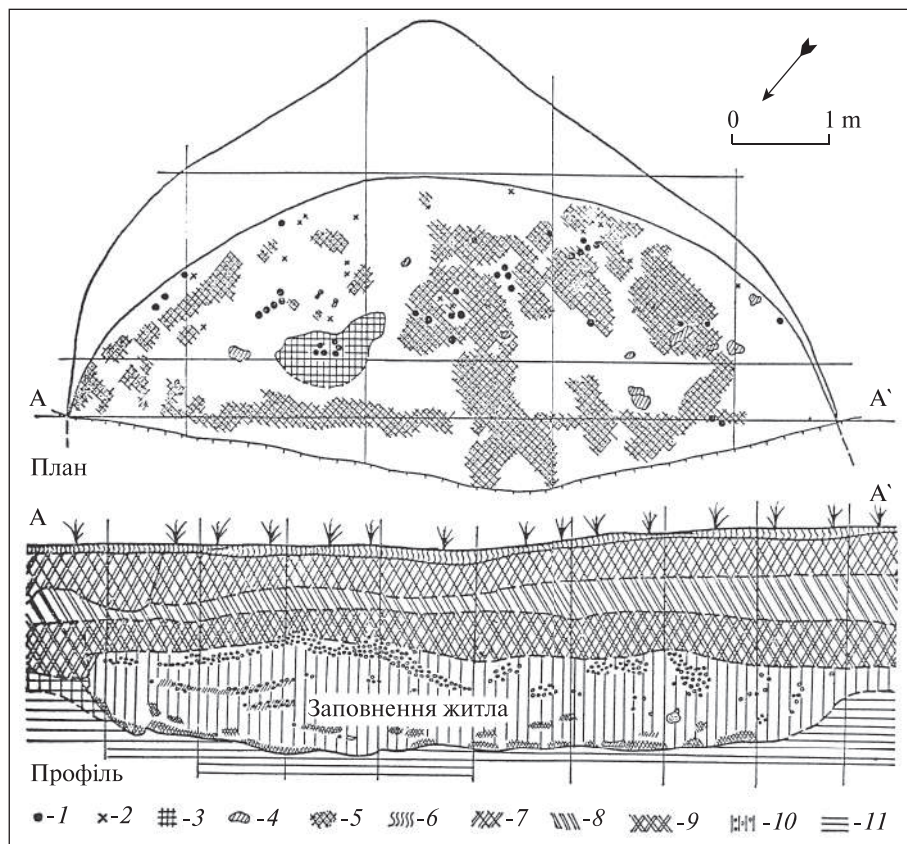

Рис. 6. Огринь 8 — 1974. План (1) та профіль (2) житла I, за Д.Я. Телегіним. Умовні знаки: 1 — кістка і ріг; 2 — кремені; 3 — вогнище; 4 — камені; 5 — горілий очерет і хмиз; 6 — дерн; 7 — верхній гумус з давньоруськими матеріалами; 8 — сірий пісок з керамікою енеоліту—бронзи; 9 — нижній гумус з неолітичними та мезолітичними матеріалами; 10 — заповнення землянки (попелястий пісок з черепашками у верхній частині); 11 — материковий пісок

дерев'яного руків'я (рис. 4, 15; 5, 7). Рогові муфти досить великі, мають сліди забитості на обуху.

Найбільше на стоянці знайдено так званих шил-проколів — понад 50 екз. Вони виготовлені з трубчастих кісток, мають пришлифоване вістря й потовщений протилежний кінець, який зазвичай є епіфізом кістки. Поділяються на дві групи: невеликі власне шила (рис. 4, 7, 8, 12, 19) і значні за розміром проколки — «кинджали» (рис. 4, 13, 14; 5, 6).

Серед кістяних знарядь стоянки Огринь 8 знайдені нечисленні лопаточки, лошिला, вістря, уламок рибальського гачка та однозубого гарпуна. Серед рибальських знарядь — двобічно загострена жерлиця, два важки до вудочок із талькового сланцю (рис. 4, 17), 2 блешні з перламутру мушель, багато кісток зі слідами обробки. Знайдені підвіски із зубів коня, уламки кісток із геометричним орнаментом (рис. 4, 6, 16).

На поселенні Огринь 8 знайдені численні округлі в плані і плоскі в перетині гранітні диски діаметром у середньому 5,0—7,0 см при товщині 1,0—2,0 см (рис. 5, 10). Висловлена думка

про їхню поліфункціональність, що передбачає їхнє використання як інструментів для видобування човнів із колод, грузил до ставних сітей, а можливо і знаряддя для копання котлованів жител (Залізняк 1998, с. 98).

Для жител стоянки Огринь 8 отримана велика серія радіокарбонівих дат. Надійшлиші з них дозволяють датувати пам'ятку бореальним періодом голоцену.

Огринь 8, жит. 4 кістка 8695 ± 45 BP GrA 33112

Огринь 8, жит. 8 кістка 8880 ± 45 BP GrA 33113

Огринь 8, жит. 8 кістка 7950 ± 45 BP OxA 17491

Житла

Численні заглиблені в ґрунт житла стоянки Огринь 8 розташовувалися уздовж краю піщаного мису на висоті 5,0—7,0 м над заплавою Дніпра та р. Самари (рис. 1). Коли внаслідок будівництва греблі Дніпрогесу утворилося водосховище і рівень води піднявся, то поверхня мису опинилася на висоті 4,0 м над плесом, а край узвишся почав інтенсивно розмиватися

ріжжя (Телегін 2002, Залізняк 2005, с. 76—80). Схоже, воно являло собою напівземлянку заглиблену в материковий пісок із рівня нижньої частини гумусу атлантичного періоду голоцену (рис. 7). Котлован житла фіксувався в горизонтальній зачистці на тлі материка як овальна пляма $8,2 \times 7,3$ м сірого від попелу і вуглинок піску. Краї заглиблення досить круті, а простежене на глибині 0,7 м дно було вкрите шаром обгорілого очерету, що спікся з піском. Найбільше знахідок (кремені, кістки) знайдено в придонній частині. На дні зафіксовані плями чорного, вуглистого піску, які, схоже, утворилися внаслідок згорання очеретяної кривлі житла (рис. 7). Принаймні аналогічні скупчення вуглистого піску на дні житла 1 (рис. 6, 2), дослідженого на Огрині 8 у 1974 р., зберегли структуру стебел очерету. Два скупчення попелу на дні котловану напівземлянки, можливо, є рештками вогнищ. У верхніх горизонтах заповнення траплялися мушлі прудянки, які суцільним шаром перекривали північно-західну частину котловану (рис. 7).

Решта досліджених на стоянці Огринь 8 житлових структур аналогічні описаним (рис. 8; 9). Подібні споруди відомі на інших мезолітичних та неолітичних пам'ятках із кукрецьким кремнем Надпоріжжя — на островах Кізлевий, Шулаїв, Сурський та ін.

Рис. 8. Огринь 8 — 1986. Житло 8

Рештки десяти заглиблених у землю житлових об'єктів стоянки Огринь 8, як і аналогічні їм залишки зі стоянок на островах порожистої частини Дніпра таких, як Сурський (пункт 2) (Даниленко 1950) та Шулаїв (Бодянский 1949, с. 253), дозволяють реконструювати загальний тип огринських жител. Це були великі напівземлянки, споруджені на основі круглого в плані котловану, діаметром від 7,0 до 10 м. Дно останнього заглиблювали на 0,6—1,0 м в пісок і перекривали конічним каркасом із жердин з очеретяним дахом.

Котловани жител зі слідами вогнищ на дні були заповнені піском із великою кількістю панцирів прісноводних молюсків прудянки, попелу, крем'яних та кістяних знарядь, гра-

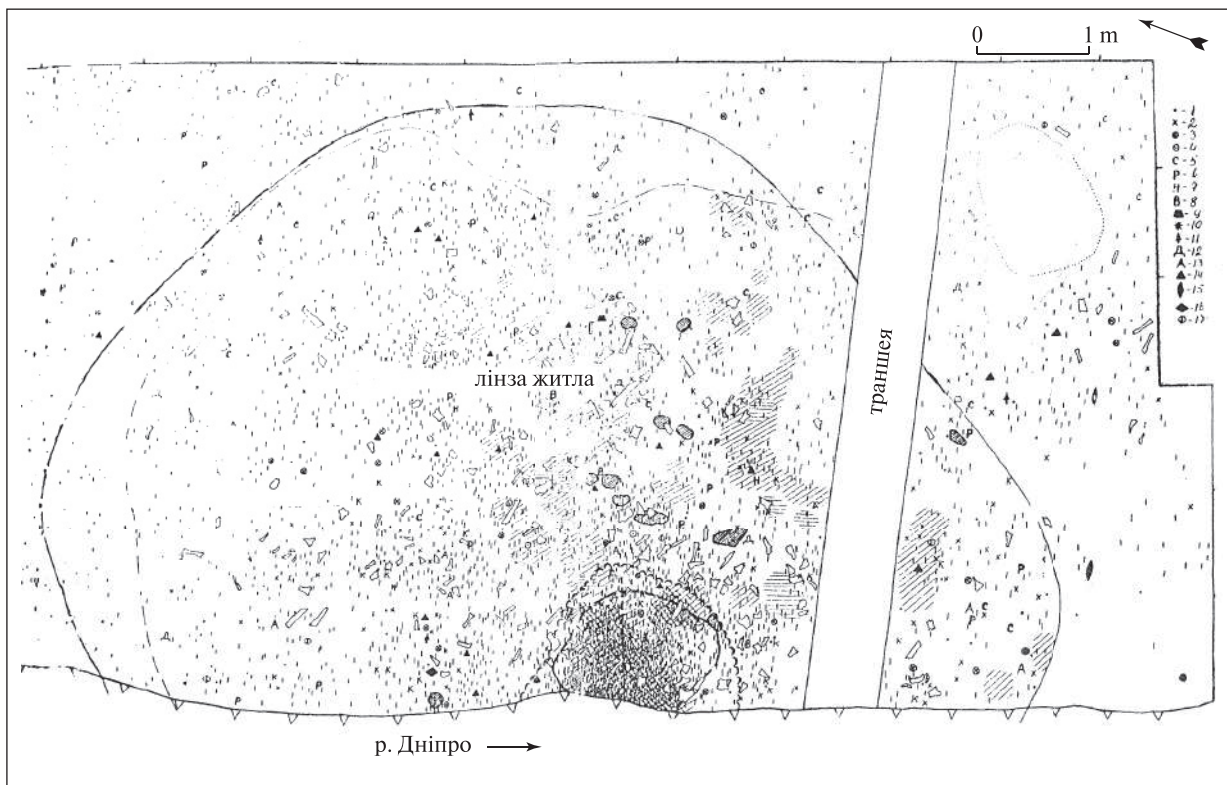

Рис. 9. Огринь 8. Житло 8. План розкопу з артефактами

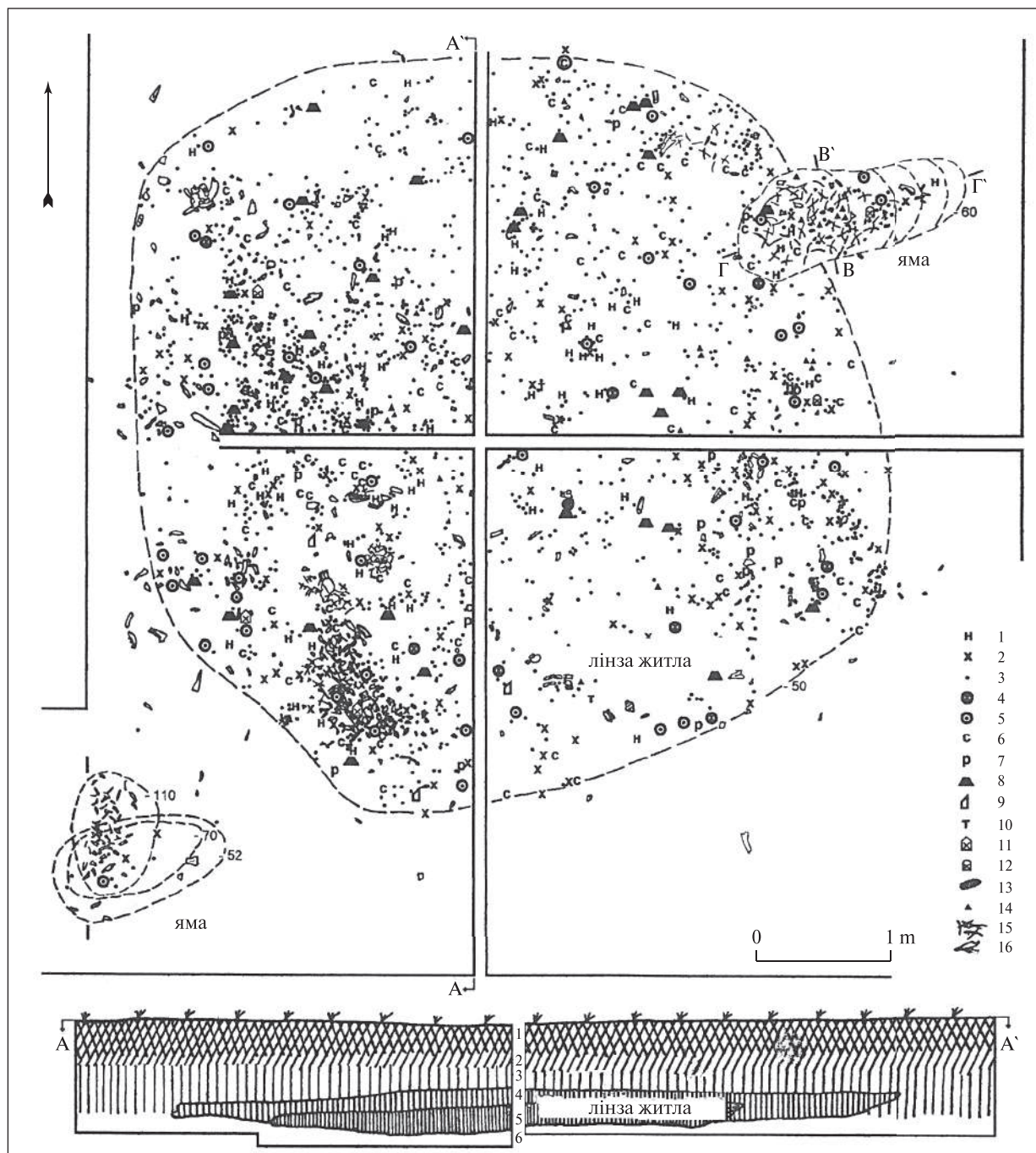

Рис. 10. В'язівок 4а. Житло 5. План (1) та профіль (2), за І.М. Гавриленком та Л.Л. Залізнякам. Умовні позначення: 1 — нуклеус; 2 — пластина; 3 — відщеп; 4 — пластина з ретушією; 5 — відщеп з ретушією; 6 — скребачка; 7 — різець; 8 — трапеція; 9 — вістря; 10 — точильце; 11 — перфоратор; 12 — ретушер, відбійник; 13 — камінь; 14 — деревне вугілля; 15 — кістки риб; 16 — кістки ссавців

нітних дисків, уламків перепалених каменів-кип'ятильників, кісток ссавців, птахів, риб тощо.

Тривалий час точиться дискусія, чому огріньські житла заповнені панцирами прудянки. Більшість дослідників вважає, що мешканці стоянки харчувалися цими молюсками (Телегін 2002, с. 72). Але вони не могли жити в землянках, що доверху заповнені черепашками. Крім того, значна кількість не лише великих,

але й дуже дрібних молюсків у заповненні жител дає підстави для сумнівів щодо вживання їх у їжу. Залягання прудянки щільним шаром у верхніх 20 см заповнення жител наводить на думку, що пусті панцирі водяних молюсків могли використовуватися як легкий, теплоізоляційний шар покриття зимових напівземлянок.

Однак, найвірогідніше, мушлі з'явилися в котлованах вже покинутих мешканцями помешкань. Можливо це сталося внаслідок ви-

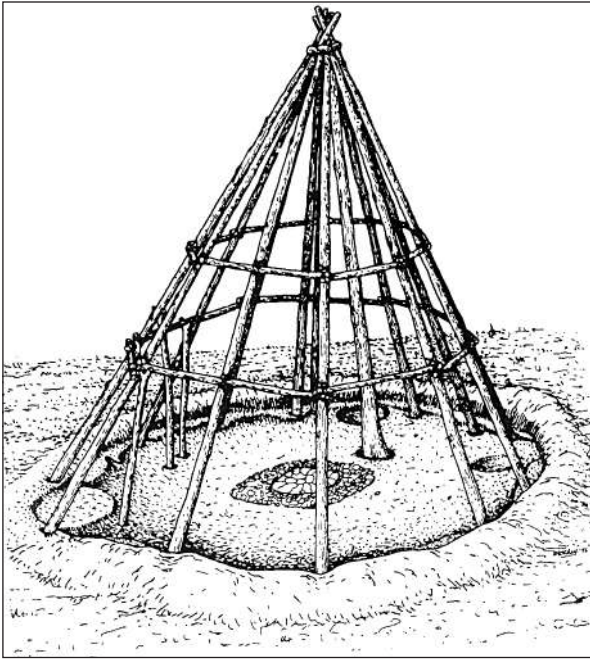

Рис. 11. Стоянка Яштелек, Угорщина. Реконструкція каркасу житла (Kertesz 1996, р. 21)

користання закинутих землянок в ролі ям для покидьків. Не можна виключати можливість занесення котлованів покинутих жител черепашками прудянки в процесі періодичних весняних повеней (Залізняк 1998, с. 95). Письмові джерела свідчать, що до затоплення порогів штучним водосховищем у ХІХ — на початку ХХ ст. катастрофічні повені в Надпоріжжі були звичайним явищем. Масштабні весняні повені вище дніпровських порогів, на думку геоморфолога В.Г. Пазинича, періодично виникали під час льодоходу внаслідок утворення потужних крижаних заторів на порогах.

Аналогії

Близькі аналогії землянкам півострова Огрінь знаходимо в мезолітичних житлах відомої стоянки В'язівок 4а на Полтавщині, хоча остання, судячи з крем'яного інвентарю, належала не до кукрецької (як Ігрень 8), а до зимівниківської культури мезоліту Східної України.

Стоянка В'язівок 4а, зважаючи на прекрасну стратиграфію, гарну збереженість фауністичних решток численних жител та господарських об'єктів, як і Огрінь 8, належить до числа найінформативніших пам'яток у мезоліті України. Відкрита І.М. Гавриленком у 1983 р., за 2,0 км південніше с. В'язівок Лубенського р-ну на Полтавщині. У 1984, 1985, 1988 рр. експедиція під керівництвом В.І. Непріної, за участю В.Ю. Коєна та І.М. Гавриленка, до-

Рис. 12. Зимовий «земляний чум» (голомо) мисливців Сибіру

слідила три мезолітичні житла. Дослідження пам'ятки продовжилися у 1994, 1995 рр., коли І.М. Гавриленко та Л.Л. Залізняк розкопали ще два мезолітичні житла (Гавриленко, Коєн 1989; Коєн 1991; 1992; Неприна, Супруненко, Гавриленко 1992; Залізняк, Гавриленко 1995, 1996; Zaliznyak, Gavrilenko 2002).

Стоянка В'язівок 4а займає мис невисокого (2,0 м над заплавою), складеного суглинками узвишся правого берега р. Сніпорід, за 4,0 км вище від місця її впадіння в р. Сулу. Голоценові відклади на площі стоянки мають потужність до 1,0 м і підстиляються світлим лесоподібними надчорноморськими суглинками (рис. 10, 2). Вище простежено три геологічні шари. З поверхні до глибини 0,35 м лежить темний орний ґрунт, в якому зустрічаються поодинокі фрагменти кераміки ХІІ ст. Нижче знаходиться сірий прошарок потужністю 10—15 см із нечисленними фрагментами кераміки доби енеоліту-бронзи. З глибини 40—50 см до надчорноморського лесу, що підстиляє, залягає світло-коричневий, стовпчастий суглинок потужністю 0,4—0,5 м. Відомий палеогеограф Ж.М. Матвіїшина інтерпретувала його як важко-суглинистий ґрунт, який утворився в листяному лісі в умовах теплого і вологого клімату раннього голоцену.

Мезолітичний шар пам'ятки залягає у верхній третині нижнього, ранньоголоценового ґрунту. З цього ж рівня впущені мезолітичні житла (рис. 10). Їхнє заповнення має потужність до 30 см і відрізняється від оточуючих суглинків темнішим від вугілля кольором. Центральна частина всіх п'яти досліджених на стоянці В'язівок 4а жител являла собою майже чорну від вуглистої сажі овальну пляму діаметром близько 2,0 м і потужністю до 10 см. Такі темні вуглисті плями на дні котлованів жител,

очевидно, утворилися на місці вогнищ. У плані житла мали округлоподібну форму, і за розмірами діляться на дві групи: менші діаметром 3,5—4,0 м (житла 1, 3) і більші діаметром 5,0—5,5 м (житла 2, 4, 5). Скоріш за все, це були округлі в плані, злегка заглиблені в землю (на 20—30 см) каркасні, конічні конструкції, що мали вихід на південний захід і вкривалися шкурами тварин та деревом.

Заглиблені житла мезолітичних поселень Центральної України Огринь 8 та В'язівка 4а, що функціонували в холодну пору року, мають паралелі в житлових структурах інших пам'яток Європи. Зокрема, аналогічне заглиблене в землю на 30—40 см округле житло діаметром близько 5,0 м із вогнищем у центрі досліджене на бореальній стоянці Яштедек в Угорщині (Kertisz 1996, р. 19—22; 2002) (рис. 11). Ямки від жердин по периметру дали можливість реконструювати конічний каркас, що, вірогідно, вкривався хмизом, корою, очеретом чи шкірами. Житлова конструкція з Яштедек майже ідентична п'яти житлам із В'язівки. Вони дуже нагадують зимові «земляні чуми» або «голомо» мисливців сибірської тайги, зокрема евенків та кетів (Зализняк 1991, с. 89, 120) (рис. 12).

Заглиблення жител в землю, за даними археології та етнографії, — найпростіший спосіб їхнього утеплення. Тому первісні мисливці, рибалки та збирачі північної півкулі жили у земляних житлах, як правило, у холодну пору року (Jelinek 1986, s. 40).

Зимові житла, що утеплювалося шляхом заглиблення в землю, поширилися в лісовій смузі Євразії та Північної Америки в мезоліті після різкого потепління клімату у зв'язку з таненням льодовика 10 тис. років тому. Прильодовикові мисливці верхнього палеоліту не будували заглиблених у землю напівземлянок через вічну мерзлоту. Про це переконливо свідчать численні житлові об'єкти стоянок мисливців на мамонтів Північної України, що датуються близько 14 тис. років тому — Мізин, Кирилівська, Межирічі, Гінці, Добранічівка.

Берегові мисливці та рибалки мезоліту України

Відмінною особливістю жител Огринського півострова від мезолітичних конструкцій стоянок В'язівка 4а та Яштедек є значні розміри перших — 7,0—10 м у діаметрі. Подібні великі округлі в плані напівземлянки характерні для рибалок та звіробіїв морських та річкових узбереж. Зокрема прямі паралелі огрін-

ським напівземлянкам наявні в зимових житлах камчадалів (ітельменів), коряків Чукотки, нівхів, ульчів, нанайців пониззя Амуру, ескімосів Чукотки та Аляски, алеутів Алеутського архіпелагу.

Як відомо, мисливські суспільства верхнього палеоліту, мезоліту та неоліту Північної півкулі Землі демонструють кілька моделей способу життя, які на Заході отримали назву моделей господарчої адаптації, а на пострадянських просторах — господарчо-культурних типів (ГКТ). Серед них спеціалізовані мисливці на мамонтів, степові мисливці на бізонів, мисливці на північного оленя, мисливці помірних лісів, гірські мисливці, а також звіробії та рибалки узбереж морів та великих рік. Багаті археологічні матеріали дають підстави віднести мезолітичних мешканців Огринського півострова до останньої моделі господарчої адаптації мисливських суспільств, вірніше, до річкового його різновиду.

Етнографи першими відзначили існування цього типу економіки в системі моделей господарської адаптації первісності (Чебоксаров, Чебоксарова 1985, с. 90). Вони узагальнили величезний етнографічний матеріал зі способу життя ітельменів Камчатки, коряків та кермеків Чукотки, нівхів, ульчів, нанайців пониззя Амуру, ескімосів Чукотки та Аляски, алеутів Алеутського архіпелагу (Крашенинников 1949; Антропова 1971, с. 53—55, 59; Васильевський 1971; Старкова 1976, с. 36, 38, 41; Леонтьева 1983, с. 20).

Археологічні дослідження в Дніпровському Надпоріжжі дали підстави зробити перші кроки в реконструкції суспільства мисливців та рибалок річкових узбереж у мезоліті України (Зализняк 1988, с. 16, 17; 1989, с. 18—19; 1990, с. 84). І найінформативніші матеріали отримані саме зі стоянки Огринь 8, що в гирлі Самари навпроти м. Дніпра (Телегін, 1982, с. 108—112; 1985, с. 73—76; 2002) та з інших мезолітичних та неолітичних стоянок Надпоріжжя.

Формування моделей адаптації первісності, що базувалися на експлуатації водних ресурсів (рибалки та мисливці річкових узбереж помірної зони, рибалки та збирачі узбереж морів помірної зони, морські звіробії та рибалки Арктики), почалося на початку голоцену. Розмерзання та потепління арктичних морів призвело до збільшення в них планктону, що, у свою чергу, зумовило зростання чисельності морських ссавців та риби. Потепління північної частини світового океану спричинило різке зростання біомаси всіх водоймищ північної півкулі. Так,

біля 10 тис. років тому на морських та річкових узбережжях виникли сприятливі умови для існування різних типів привласнювального господарства, що базувалися на експлуатації водних ресурсів (Залізняк 1998, с. 94—98).

Зважаючи на залежність від берегової лінії, усі ці суспільства відзначалися відносно малорухомим способом життя, порівняно з мисливськими групами, орієнтованими на промисел сухопутної дичини. Тому житла первісних мешканців узбереж, як правило, більш фундаментальні, ніж у мисливців прильодовикових просторів, а їхні літні стійбища нерідко розташовані поряд із зимовими, але ближче до берега.

Доказом малорухливого способу життя на обмеженій ділянці узбережжя є великі могильники Надпоріжжя — Василівка I, II, III та інші. Ці колективні родові усипальниці могли виникнути лише внаслідок довгого проживання в даній місцевості єдиного общинного колективу, подібного до того, що мешкав на стоянці Ігрень 8.

Фауністичні рештки із жител свідчать, що лісові нестадні тварини (тур, кабан, олень, косуля) давали більше 90 % м'яса, яке було вжите мешканцями стоянки Огрень 8. Особливо велику роль відігравало полювання на тура. Його вага в раціоні — це 74 % у м'ясному і 85 % у калорійному еквівалентах. Оленів, кабанів, косуль промишляли в значно менших масштабах (16 % усього м'яса). Лише 4,0 % раціону мешканців стоянки Огрень 8 складало м'ясо степових стадних копитних (кінь, осел) (Залізняк 1991, с. 114).

Серед решток турів стоянки Огрень 8 переважають кістки великих, дорослих самців, впольованих восени і взимку. Як відомо, у цю пору року популяція турів та інших лісових копитних концентрувалася в прирічкових лісах. Тут на них полювали індивідуально скрадом та із засідок за допомогою металевих списів (рис. 13). В житлі 8 поселення виявлений хребцевий відросток тура з отвором, що відповідає перетинам кістяних пазових наконечників із крем'яними вкладеннями, аналогічними знайденим на стоянці.

У котлованах жител Огрень 8 знайдені виразні докази господарської експлуатації водоймищ. Кістки великих щук, сомів, судаків, коропових порід свідчать, що риба була суттєвим доповненням до м'ясного раціону мешканців поселення. Виявлено також досить значну кількість кісток різних водних птахів та черепах. Про значний розвиток рибальства в мезолітичних мешканців Надпоріжжя свідчать не

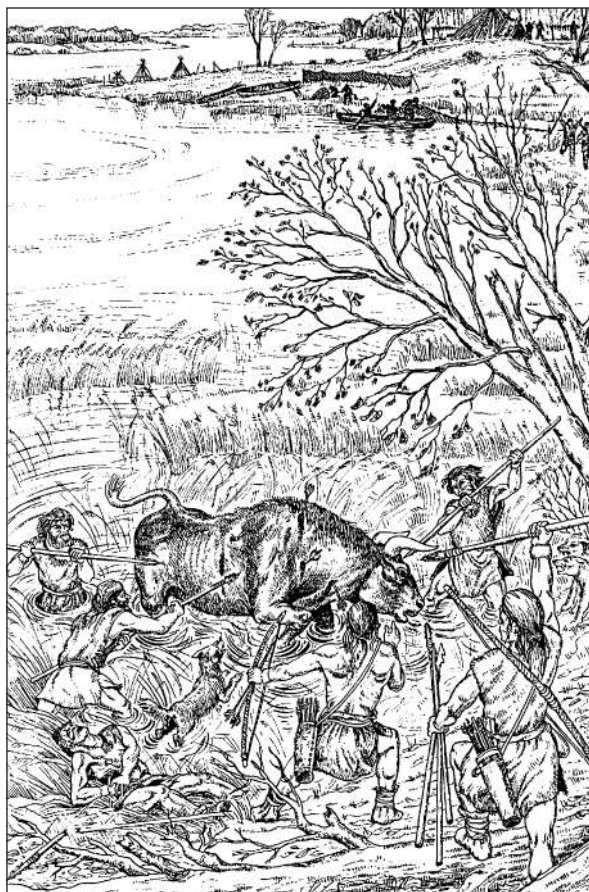

Рис. 13. Полювання на тура в гирлі річки Самари в мезоліті. Реконструкція Л.Л. Залізняка та П.Л. Корнієнка за матеріалами стоянки Огрень 8

тільки кістки риб, рибальські кістяні гарпуни, гачки та блешні, але й численні гранітні диски в культурних шарах стоянок. Круглі і плоскі диски з граніту діаметром від 5,0 до 20 см, що іноді мають перехват у середній частині, скоріш за все, використовувалися як грузила до ставних сітей. Саме такі грузила, перев'язані липовим ликом, знайдені на болотних мезолітичних та неолітичних стоянках у Прибалтиці та в Східному Прионежжі (Rimantene 1979, s. 167; Ошибкина 1983, с. 125).

Сіті, що мали грузила по нижньому краю та поплавки по верхньому, ставили у воді вертикально, уздовж берегових заростей, прив'язавши їх до увіткнутих у дно водойми жердин. Для ловлі риби ставними сітями необхідні човни, з яких рибалки вибирали спійману в сіті рибу (Залізняк 1991, с. 82, 112). Пришліфованість країв багатьох гранітних дисків дали підстави В.М. Даниленку припускати, що ними користувалися як теслами при виготовленні човнів (Даниленко 1971, с. 110). Скоріш за все, диски були багатофункціональними знаряддями. Можливо, їх використовували

не лише в ролі грузил чи тесел, але і як лопатки для копання котлованів землянок (Телегін 1982, с. 110).

Багаті археологічні та палеозоологічні матеріали з Огрині 8 дали підстави реконструювати річний господарчий цикл мезолітичних мисливців та рибалок Надпоріжжя (рис. 13). Узимку вони мешкали всією общиною з п'яти-семи малих сімей в одній-двох великих землянках, харчуючись м'ясом впольованих у прирічкових лісах копитних та літніми запасами риби. Із приходом весняного тепла велика зимова землянка, де іноді мешкало кілька споріднених сімей однієї общини, залишалася, і окремі сім'ї переселялися до легких куренів безпосередньо на березі річки. Рятуючись від комах, обирали миси, острови та піщані коси, що добре продувалися вітром. Тут рибалили до осені, заготовляючи рибу на зиму. З приходом осені п'ять-сім споріднених сімей однієї общини поверталися на традиційне місце зимівлі на підвищеній ділянці берега. Колективно ремонтували минулорічну землянку або будівельний матеріал із неї використовували при будівництві нового зимового житла неподалік від попереднього. При чому котлован останнього поступово заповнювався сміттям. Рили землянки гранітними дисками, а крили їх очеретом. Д.Я. Телегін пояснює сліди від полірування на деяких крем'яних пластинах їхнім використанням у ролі ножів для очерету.

Етнографічні матеріали свідчать, що схожий спосіб життя вели ітельмени, нівхи, нанайці та інші берегові рибалки та звіробі протягом господарчого року. Риба та інші водні ресурси були основою літнього раціону рибалок та мисливців річкових узбереж. З легких літніх чумів на узбережжі на зиму переселялися у великі землянки на вищих ділянках рельєфу далі від берега.

Отже десять жител стоянки Огринь 8, які простяглися ланцюгом уздовж берега річки (рис. 1) не є рештками єдиного великого довгочасного поселення осілих мезолітичних мешканців дніпровських порогів. Це сліди багаторазового повернення на місце традиційної зимівлі однієї общини рибалок та мисливців прирічкових лісів чисельністю близько 30 людей.

Археологія свідчить, що модель адаптації рибалок та мисливців річкових узбереж у мезоліті та неоліті розвивалася в стародавніх дельтах Амудар'ї, Зеравшану та інших рік Середньої Азії (Виноградов 1981). Звертає на себе увагу велика подібність матеріалів з прибережних неолітичних стоянок кельтемінарської куль-

тури Джанбас 4, Кават 7, Учасі 131, Толстова та ін. V—III тис. до н. е. знахідкам з огрінських землянок. Фауністичні рештки зі згаданих середньоазійських пам'яток свідчать, що в основі господарства знаходилося індивідуальне полювання з луком та списами на нестадних копитних прирічкових тугаїв (тур, благородний олень, кабан). Ще більшу, ніж у Надпоріжжі, роль грав бій гарпуном та ловля великої риби, і перш за все, шук. Велика кількість кісток риби, водоплавних птахів та панцирів молюсків свідчить про інтенсивну експлуатацію водоймищ. Нагадують огрінські зразки і кістяні наконечники стріл, однозубі гарпуни, кістяні шила та кам'яні грузила до сітей, які були знайдені на згаданих пам'ятках.

Кельтемінарські рибалки та мисливці гирла Амудар'ї також жили у великих каркасних житлах, критих очеретом. Однак вони значно більші від огрінських і не заглиблені в землю, що можливо пояснюється теплішими зимами Приаралля. Наявність кераміки зближує дельтових рибалок та мисливців Середньої Азії з другим, неолітичним етапом розвитку господарського типу рибалок та мисливців Дніпровського Надпоріжжя, представлених пам'ятками сурської неолітичної культури.

Судячи з крем'яних та кістяних виробів, мешканці стоянки Огринь 8 належали до куcreцької мезолітичної культури і були генетичними попередниками сурської неолітичної культури Надпоріжжя. Є підстави говорити про два послідовні етапи розвитку моделі господарської адаптації прирічкових рибалок та мисливців у Надпоріжжі: мезолітичний (Огринь 8, Поповий Мис) та неолітичний (Сурський II, Шулаїв, Кізлевий та ін.) (Даниленко 1969, с. 24, 25). Останній фіксується появою спочатку кам'яного талькового, а потім керамічного посуду, можливо, елементів відтворювального господарства, зростанням ролі рибальства в економіці, порівняно з більш орієнтованим на мисливецьке господарством Огрині 8. Судячи з керамічних виробів, формування сурської культури Надпоріжжя відбувалося з кінця VI тис. до н. е. під потужним буго-дністровським впливом із заходу.

Отже, у зв'язку з післяльодовиковим потеплінням і таненням вічної мерзлоти в мезоліті лісової смуги Європи з'явився принципово новий тип господарської адаптації первісного населення — мисливці та рибалки узбереж великих рік. Яскравим визначальним елементом їхнього способу життя є великі зимові житла — круглі в плані напівземлянки з конічним кар-

касним дахом, вкритим очеретом, хмизом, дерном. Саме такі великі житла для зимівлі трьохп'яти малих сімей досліджені на мезолітичній стоянці Огринь 8. За даними археології та етнографії, навесні зимові напівземлянки полишалися їхніми мешканцями, які на літо переселялися на береги річок, де мешкали до осені в легких односімейних житлах (рис. 13).

Дослідження виконано з допомогою партнерів проекту «Археологічна експедиція НаУКМА. Дослідження унікальної пам'ятки Огринь 8» — ТОВ «БДО», ТОВ «Інтернет-реклама РІА», ТОВ «Розетка», АТ «Райффайзен Банк Аваль».

- Антропова В.В. Культура и быт коряков. Ленинград, 1971.
- Бодянский О.О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому. *Археологічні Пам'ятки УРСР*. Київ, 1949, т. II, с. 253—263.
- Василевский Р.С. Происхождение и древняя культура коряков. Новосибирск, 1971.
- Виноградов А.Д. Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья. Москва, 1981.
- Гавриленко И.Н., Коен В.Ю. Некоторые результаты раскопок 1988 г. мезолитического поселения Вязовок на Полтавщине. *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины*. Полтава, 1989, с. 22—26.
- Гавриленко И.М. Зимівниківська археологічна культура. Полтава, 2000.
- Даниленко В.М. До питання про ранній неоліт Південної Надніпрянщини. *Археологія*. 1950, т. III, с. 119—147.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. Київ, 1969.
- Даниленко В.М. Сурсько-дніпровська культура. *Археологія УРСР*. Київ, 1971, т. I, с. 104—112.
- Добровольский А.В. Восьма Ігриньська неолітична стоянка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1949, т. II, с. 243—252.
- Залізник Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці плейстоцену на початку голоцену. *Археологія*. 1988, № 64, с. 11—21.
- Залізник Л.Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку. *Археологія*. 1989, № 2, с. 11—20.
- Залізник Л.Л. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті. *Археологія*. 1990, № 1, с. 3—9.
- Залізник Л.Л. Населення Полесся в мезоліте. Київ, 1991.
- Залізник Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. Київ, 1998.

- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України. *Кам'яна доба України*. Київ, 2005, вип. 8.
- Залізник Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівки 4А на Полтавщині. *Археологічний альманах*. Донецьк, 1995, вип. 4, с. 97—103.
- Залізник Л.Л., Гавриленко І.М. Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України. *Археологія*. 1996, № 1, с. 3—15.
- Коен В.Ю. Фінальний палеоліт горного Криму. *Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н.* Київ, 1991.
- Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в азово-черноморском регионе в XI—X тыс. до н. е. *Российская Археология*. 1992, № 2, с. 5—19.
- Крашенинников С.П. Описание земли Камчатки с приложением рапортов, донесений и других неопубликованных материалов. Москва; Ленинград, 1949.
- Леонтьев В.В. Этнография и фольклор коряков. Москва, 1983.
- Миллер М.А. Памятники родового общества на Игреньском полуострове. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. Москва, 1935, № 9—10.
- Неприн В.И., Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н. Жилище на мезолитической стоянке Посулья Вязовки 4А. *Российская Археология*. 1992, № 3, с. 136—146.
- Ошибкина С.В. Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионежья. Москва, 1983.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Картографування пам'яток палеоліту в степах Нижнього Подністров'я. *Археологія Південного Заходу України*. Київ, 1992, с. 49—62.
- Старкова Н.К. Ительмены. Материальная культура XVIII — 60-е гг. XX в. Москва, 1976.
- Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. Київ, 1982.
- Телегін Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. Київ, 1985.
- Телегін Д.Я. Огринське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. Луганськ, 2002.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. Москва, 1985.
- Jelinek J. Střecha nad hlavou. Brno, 1986.
- Kertész R. The Mesolithic in the Great Hungarian Plain: A Survey of the Evidence. *At the fringes of three worlds* (ed. Tálas L.). Sholnok, 1996.
- Kertész R. Mesolithic hunter-gatherers in the northwestern part of the Great Hungarian Plain. *Praehistoria*. 2002, vol. 3, pp. 281—304.
- Rimantiene R. Šventoji. Vilnius, 1979.
- Zaliznyak L., Gavrilenco I. The Zymivnyky Mesolithic culture of Eastern Ukraine. *Archaeology Bulgarica*. 2002, no. 2, pp. 1—12.

Надійшла 24.05.2018

Л.Л. Залізник

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом археологии каменного века, Институт археологии НАН Украины, zaliznyakl@ukr.net

МЕЗОЛИТИЧЕСКИЕ ОХОТНИКИ И РЫБОЛОВЫ НАДПОРОЖЬЯ ПО МАТЕРИАЛАМ ПОСЕЛЕНИЯ ИГРЕНЬ 8

Известное мезолитическое поселение Игрень 8 в Центральной Украине на берегу Днепра раскапывалось Д. Телегиным, Л. Залізником, Д. Нужным в 1973—1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 годах. Поселение состояло из 10 больших, углубленных в землю жилищ расположенных вдоль берега. Остатки жилищ, представляли собой линзы темного песка подокруглой формы, диаметром 6,0—9,0 м и заполнены толщиной 0,5—1,0 м. В середине жи-

лишь найдено много микролитических кремневых изделий, костяные орудия и кости животных (тур, благородный олень, лось, конь, кабан, бобр, лисица, волк, заяц), водоплавающих птиц, рыб, раковины моллюсков.

Кремневые и костяные орудия стоянки типичны для кукрекской мезолитической культуры юга Украины. Для микролитической индустрии памятника характерна совершенная микро-пластинчатая техника, карандашевидные отжимные нуклеусы, многочисленные подокруглые скребки, резцы на отщепах, вкладыши кукрекского типа. Среди костяных орудий типичны наконечники копий с пазами для микропластинчатых вкладышей. Найдены многочисленные острия, шила, проколки, тесла, наконечники стрел из расщепленных костей птиц. На некоторые изделия нанесен геометрический орнамент. Памятник датирован радиоуглеродным анализом бореальным периодом голоцена (VIII тыс. BC).

Углубленные жилища стоянки Игрень 8 имеют аналогии в жилых структурах других мезолитических памятников — стоянка Вязовок 4А на Полтавщине, стоянка Яштелек в Венгрии, а также в зимних углубленных в землю жилищах народов Сибири, известных под названиями «земляной чум» или «голомо».

Очевидно, жилища Игрени 8 были круглыми в плане, углубленными в землю на глубину до 1,0 м, с коническим деревянным каркасом, покрытым камышом и торфом. В соответствии с археологическими и этнографическими параллелями такие большие углубленные структуры были зимними жилищами для нескольких малых семей охотников и рыбаков долины Днепра. В теплую пору года малые семьи переселялись в отдельные легкие жилища на берег реки.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Игрень, мезолит, углубленные жилища, кукрекская культура, береговые охотники и рыбаки, этнографические аналогии.

Leonid L. Zalizniak

Dr. Hab., Professor, the Head of Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, zaliznyakl@ukr.net

MESOLITHIC HUNTERS AND FISHERMEN OF DNIPRO RAPIDS AREA (NADPORIZHZHIA) BY THE MATERIALS OF IHREN 8

The famous Mesolithic settlement Ihren 8 in Central Ukraine on the bank of the Dnipro River was excavated by D. Telehin, L. Zalizniak, D. Nuzhnyi in 1973—1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990. The settlement consisted of 10 large deepened into the ground dwellings located along the river bank. The remains of dwellings looked like the rounded-shaped lenses of dark sand of 6,0—9,0 m in diameter and filling of 0,5—1,0 m thick. Most of them had been partly destroyed by the river. Inside the dwellings there were a lot of microlithic flint artefacts, bone tools and bones of animals (auroch, red deer, elk, horse, boar, fox, wolf, hare), swimming birds, fish and cockles.

Flint and bone artifacts from Ihren 8 are typical for Kukrek Mesolithic culture of South Ukraine. For microlithic flint industry of the site a perfect micro-blade technique, pencil-shaped pressure flaking cores, numerous round-shaped scrapers, flake burins and Kukrek-type insets are typical. Among bone tools there are typical spearheads with slots for microblade insets. There were also found numerous points, awls, borers, adzes and arrowheads made of cracked bird bones. Several tools have the geometric ornament on surface. The site is dated by Boreal period of Holocene due to the radiocarbon dating (8th ka BCE).

The deepened dwellings of the Mesolithic settlement Ihren 8 have the analogies in dwelling structures of other Mesolithic sites (for example, Viazovok 4A site in Poltava Region in Ukraine, Jasztelek site in Hungary) and also in winter semi-dugouts of Siberian people well-known under name “ground tent” or “golomo”.

Obviously Ihren 8 dwellings were round in section, deepened into the ground up to 1,0 m, with conical wooden frame covered with reed and turf. According to archaeological and ethnography parallels such large deepened dwellings used as the winter dwellings for several small families of hunters and fishermen of the Dnipro River valley. During the warm seasons small families moved to the individual light dwellings on the river bank.

К е y w o r d s: Ihren site, Mesolithic, deepened dwellings, Kukrek culture, hunters and fishermen of the river bank, ethnographic analogies.

References

- Antropova V.V. *Kultura i byt koriakov*. Leningrad, 1971.
- Bodianskyi O.O. Neolitychna stoianka na ostrovi Shulaievomu. *Arkheolohichni Pamiatky URSR*. Kyiv, 1949, vol. 2, pp. 253-263.
- Cheboksarov N.N., Cheboksarova I.A. *Narody, rasy, kultury*. Moskva, 1985.
- Danylenko V.M. Do pytannia pro rannii neolit Pivdennoi Nadnyprianshchyny. *Arkheolohiia*. Kyiv, 1950, vol. 3, pp. 119-147.
- Danylenko V.N. *Neolit Ukrainy*. Kyiv, 1969.
- Danylenko V.M. Sursko-dniprovska kultura. *Arkheolohiia URSR*. Kyiv, 1971, vol. 1, pp. 104-112.
- Dobrovolskyi A.V. Vosma Ihrska neolitychna stoianka. *Arkheolohichni Pamiatky URSR*. Kyiv, 1949, vol. 2, pp. 243-252.
- Gavrilenko I.N., Koen V.Yu. Nekotorye rezultaty raskopok 1988 g. mezolitieskogo poseleniia Viazovok na Poltavshchine. *Okhrana i issledovanie pamiatnikov arkheologii Poltavshchiny*. Poltava, 1989, pp. 22-26.
- Gavrilenko I.M. *Zymivnykivska arkheolohichna kultura*. Poltava, 2000.

- Jelinek J. Střecha nad hlavou. Brno, 1986.
- Kertész R. The Mesolithic in the Great Hungarian Plain: A Survey of the Evidence. *At the fringes of three worlds* (ed. L. Tálás). Sholnok, 1996.
- Kertész R. Mesolithic hunter-gatherers in the northwestern part of the Great Hungarian Plain. *Praehistoria*. 2002, vol. 3, pp. 281-304.
- Koen V.Yu. Finalnyi paleolit gornogo Kryma. *Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk*. Kyiv, 1991.
- Koen V.Yu. Nekotorye novye dannye o kulturno-istoricheskom protsesse v azovo-chernomorskom regione v XI-X tys. do n. e. *Rossiiskaia Arkheologiia*. 1992, no. 2, pp. 5-19.
- Krasheninnikov S.P. Opisanie zemli Kamchatki s prilozheniem raportov, donesenii i drugih neopublikovanykh materialov. Moskva; Leningrad, 1949.
- Leontev V.V. Etnografiia i folklor koriakov. Moskva, 1983.
- Miller M.A. Pamiatniki rodovogo obshchestva na Igrenskom poluostrove. *Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv*. Moskva, 1935, no. 9-10.
- Neprina V.I., Suprunenko A.B., Gavrilenko I.N. Zhilishche na mezoliticheskoi stoianke Posulia Viazovok 4A. *Rossiiskaia Arkheologiia*. 1992, no. 3, pp. 136-146.
- Oshibkina S.V. Mezolit basseina Sukhony i Vostochnogo Prionezhia. Moskva, 1983.
- Rimantiene R. Šventoji. Vilnius, 1979.
- Sapozhnikov I.V., Sapozhnikova G.V. Kartografuvannia pamiatok paleolitu v stepakh Nizhnogo Podnistrovia. *Arkheolohiia Pivdennoho Zakhodu Ukrainy*. Kyiv, 1992, pp. 49-62.
- Starkova N.K. Itelmeny. Materialnaia kultura XVIII - 60-e gg. XX v. Moskva, 1976.
- Telehin D.Ya. Mezolitychni pamiatky Ukrainy. Kyiv, 1982.
- Telegin D.Ya. Pamiatniki epokhi mezolita na territorii Ukrainskoi SSR. Kyiv, 1985.
- Telehin D.Ya. Ohrinske poselennia na Podniprovi ta problema zhytlobuduvannia v mezolyti Skhidnoi Yevropy. Luhansk, 2002.
- Vasilevskii R.S. Proiskhozhdenie i drevniaia kultura koriakov. Novosibirsk, 1971.
- Vinogradov A.D. Drevnie okhotniki i rybolovy sredneaziatskogo mezhdurechia. Moskva, 1981.
- Zalizniak L.L. Myslyvti pryrodovoykoi Evropy v kintsi pleistotsenu na pochatku holotsenu. *Arkheolohiia*. 1988, no. 64, pp. 11-21.
- Zalizniak L.L. Zakonomirnosti v rozmishchenni stoianok kamianoho viku. *Arkheolohiia*. 1989, no. 2, pp. 11-20.
- Zalizniak L.L. Typy hospodarstva ta etnokulturni protsesy u finalnomu paleoliti ta mezoliti. *Arkheolohiia*. 1990, no. 1, pp. 3-9.
- Zalizniak L.L. Naselenye Polesia v mezolyte. Kyiv, 1991.
- Zalizniak L.L. Peredistoriia Ukrainy X - V tys. do n. e. Kyiv, 1998.
- Zalizniak L.L. Finalnyi paleolit ta mezolit kontynentalnoi Ukrainy. *Kamiana doba Ukrainy*. Kyiv, 2005, no. 8.
- Zalizniak L.L., Havrylenko I.M. Myslyvti rannoholotsenovoho lisostepu za materialamy stoianky Viazivok 4A na Poltavshchyni. *Arkheolohycheskyi almanakh*, Donetsk, 1995, no. 4, pp. 97-103.
- Zalizniak L.L., Havrylenko I.M. Zymivnykivska mezolitychna kultura Livoberezhnoi Ukrainy. *Arkheolohiia*. 1996, no. 1, pp. 3-15.
- Zaliznyak L., Gavrilenko I. The Zymivnyky Mesolithic culture of Eastern Ukraine. *Archaeology Bulgarica*. 2002, no. 2, pp. 1-12.

Р.О. Литвиненко *

НАДДНІПРЯНЩИНА ЯК ПЕРЕХРЕСТЯ АРЕАЛІВ БАБИНСЬКИХ КУЛЬТУР

Статтю присвячено визначенню ареалів і контактних зон для локальних груп культурного кола/області Бабине, що межують на теренах Наддніпрянщини. Дослідження демонструє перетинання в цьому регіоні ареалів чотирьох локальних груп, які належать до різних культурно-таксономічних одиниць Бабине.

К л ю ч о в і с л о в а: Наддніпрянщина, бронзовий вік, культурне коло Бабине, ареал, контактна зона.

Вступ. В історії дослідження старожитностей бабинського типу, що налічує понад шістдесят років — від розкопок епонімного поселення Бабине III у Нижній Наддніпрянщині (Добровольський 1954; 1957), був період протягом перших 25—30 років, коли ці пам'ятки розглядалися в рамках єдиної гомогенної культури *багатоваликової кераміки / КБК* (Березанская 1962) або *бабинської* (Братченко 1977). Саме в контексті однієї культури (КБК) розглядалися відповідні пам'ятки Наддніпрянщини в узагальнюючих працях (Ковалева 1981; 1987; Отрошенко 1981; Шарафутдинова 1982). Проте від кінця 1970-х рр. стала визрівати думка щодо неоднорідності цього археологічного явища (Березанская 1979; 1986), яка протягом наступних двадцяти років пройшла трансформацію від поділу КБК (бабинської) на локальні варіанти до виділення кількох бабинських культур, що складають культурну область/коло Бабине (Литвиненко 2008).

Наразі до складу культурної області/кола Бабине входять три бабинські культури: волгодонська (ВДБК), дніпро-донська (ДДБК) і дніпро-прутьська (ДПБК), остання з яких включає три локальні варіанти (Литвиненко 2011а; Мимоход 2014). Як можна здогадатися вже за назвами, для двох останніх культур Дніпро виступає своєрідним кордоном. Якщо бути точнішим, то в Наддніпрянщині перетинаються ареали цих бабинських культур. На жаль, далеко не всі дослідники володіють

цими даними, а відтак у своїх працях, насамперед публікаційного характеру, продовжують оцінювати бабинські пам'ятки крізь призму застарілої єдинокультурної схеми, що аж ніяк не відповідає сучасному рівню наукових знань. Саме окресленню ареалів бабинських культур/груп на теренах Наддніпрянщини, виявленню зон перетину їхніх ареалів, а також тлумаченню отриманих даних присвячено пропоновану зацікавленому читачеві статтю.

Дослідження. Методика культурно-таксономічного групування пам'яток бабинського кола, а також визначення ареалів виділених бабинських культур та їхніх локальних варіантів свого часу була ретельно описана нами (Литвиненко 2009б). Значущим для наших конкретних завдань у цій методиці є положення, згідно якого базовим джерелом у дослідженні виступають могильники (поховальні пам'ятки), які, на відміну від поселень, є: а) набагато краще дослідженими; б) здатнішими для структурного аналізу; в) через свою масовість зручніші для статистичних, кореляційних і картографічних процедур; г) хронологічно чітко диференційованими; д) придатними для культурно-таксономічної диференціації. Відтак виявлення самих локальних одиниць культурного кола Бабине і визначення їхніх ареалів здійснювалося за допомогою методу картографії, на підставі поширення культурно-діагностичних типів, замкнених комплексів типів (поховань) і ансамблів комплексів (могильників).

ДДБК. Ареал цієї бабинської культури в основному охоплював степову зону між Дніпром, Доном, Азовським і Чорним морями, з виходом на сході на Донське Лівобережжя в його середній та нижній течії, на півночі — в Дніпро-Донецький Лісостеп, а на заході — на Дніпровське Правобережжя до Інгульця, з проникненням одиничних пам'яток ще західніше (Литвиненко 2006, с. 159—164, рис. 1). Щоправда, в цих максимальних межах культура ніколи не існувала одночасно. Дослідження показали, що ареал ДДБК був не статичним, а характеризувався виразною хронологічною динамікою. Нами надійно виділяється що-

* ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович — доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, r.litvinenko@donnu.edu.ua

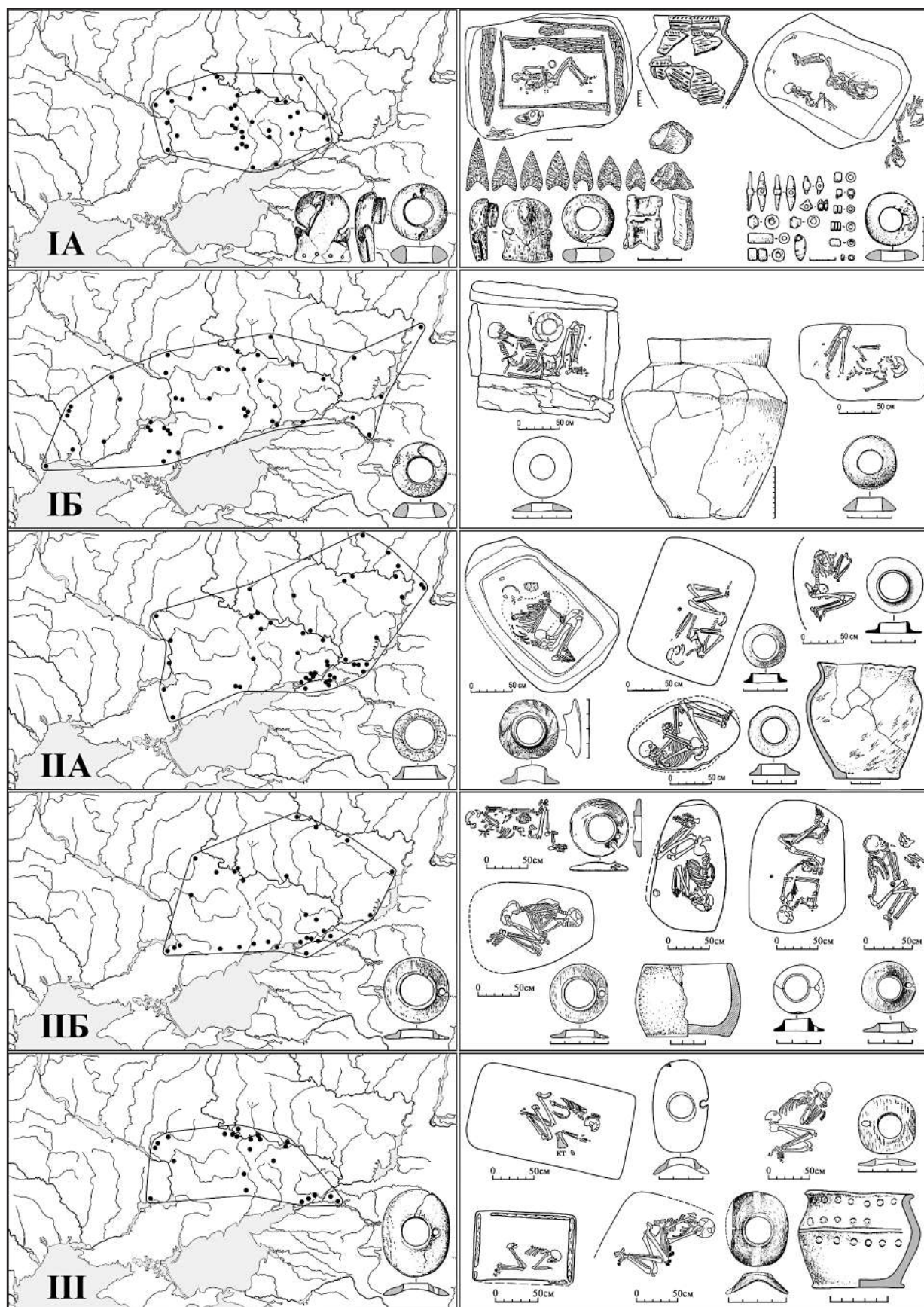

Рис. 1. Тереново-хронологічна динаміка ареалу і хронологічні групи поховань ДДБК

найменше п'ять послідовних фаз у зміні ареалу ДДБК, які відповідають етапам її періодизації (рис. 1): картографія демонструє своєрідну пульсацію ареалу, який на етапі ІА відповідав первинному осередку культурогенезу (Дніпро-Донецько-Азовський вододіл); на етапі ІБ стрімко і суттєво розширюється в широтних напрямках (досягши на сході Доно-Волзького межиріччя, а на заході — нижньої течії Південного Бугу та навіть Хаджибейського лиману); на етапі ІІА західні межі скорочуються до Дніпра, а на північному сході вони продовжують розширюватися, охоплюючи середню течію Дону з південною частиною його лівобережного басейну — від Тутучейки до Іловлі; на етапі ІІБ північно-східна частина ареалу скорочується, відступаючи в доно-донецьке межиріччя; ІІІ період демонструє подальше скорочення ареалу до Дніпро-Донецько-Азовського вододілу (за винятком півдня), тобто до меж первинного осередку ДДБК.

ДПБК. Наразі не виявлено теренохронологічної динаміки дніпро-прутської культури загалом або її локальних варіантів. Відтак її ареал видається більш-менш статичним, охоплюючи велику область степу і лісостепу переважно між Дніпром і Прутом, з виходом на Дніпровське Лівобережжя і до Криму. З трьох локальних варіантів ДПБК, два східних охоплюють Середню-Нижню Наддніпрянщину.

Дніпро-дністровський локальний варіант: поширений у чорноморсько-азовському степу між Дністром і Дніпром, з виходом на степове Дніпровське Лівобережжя, а також у Степовому Криму (рис. 2). Дніпро-Донецько-Азовський регіон виступає східною периферією цього локального варіанту та й ДПБК загалом (Литвиненко 2014), де північними межами його виступають Оріль та середня течія Сіверського Дінця, а східним кордоном — Кривий Торець і Кальміус, далі яких пам'ятки ДПБК сьогодні не відомі. Об'єктивно оцінити характер поширення пам'яток ДПБК між Дніпром і Кальміусом/Кривим Торцем не дозволяє нерівномірність археологічної дослідженості цього регіону, а саме слабка насиченість розкопаними курганами його центральної частини (верхнє Присамар'я, середній та верхній басейн Вовчої, Північне Приазов'я між Молочною і Бердою), що відповідає східним ділянкам Дніпропетровської та Запорізької областей (Литвиненко 2014, с. 28, рис. 6). Натомість можна надійно констатувати, що: 1) добре досліджене близьке лівобережжя Дніпра (Дніпро-Молочанське межиріччя, пониззя Конки, ба-

сейни Мокрої Московки, Вільнянки та Осокорівки, Оріль-Самарське межиріччя) є щільно насиченими курганными похованнями ДПБК; 2) добре досліджене розкопками правобережжя Кальміусу і Казенного Торця дають лише поодинокі поховання ДПБК — близько семи комплексів (Литвиненко 2014, с. 31—32).

Дніпро-бузький локальний варіант: обіймав лісостеп між Південним Бугом і Дніпром з виходом на Дніпровське Лівобережжя в межах Ворскло-Остерського межиріччя (рис. 3). Натомість північні та західні межі дніпро-бузького варіанту ДПБК сьогодні окреслюються не стільки об'єктивним поширенням пам'яток, а рівнем археологічної дослідженості регіонів: північніше Остра та північно-західніше Росі відповідні комплекси не відомі, оскільки могильники в тих районах і не розкопувалися. Східний кордон визначається доволі надійно по Ворсклі. Водночас наголосимо, що північно-східні межі дніпро-бузького варіанту ДПБК є об'єктивно невідомими через археологічну недослідженість могильників Верхнього Посулля і Середнього-Верхнього Попсілля (Литвиненко 1999).

Крім названих бабинських культур, у Нижній Наддніпрянщині відома ще одна, нехай і не чисельна, серія пам'яток бабинського кола, яку ми відносимо до *євпаторійської групи* Криму, виділяючи в якості її континентального відгалуження — *грозівської підгрупи* (Литвиненко 2008; 2008а). Її комплекси відомі від Сиваша до порожистої ділянки Дніпра (рис. 4). Комплекси євпаторійської групи в могильниках і навіть єдиних курганах трапляються разом з дніпро-дністровськими ДПБК. Синхронність поховань обох груп доводиться на підставі аналогічних типів кістяних пряжок.

Таким чином, Середня й Нижня Наддніпрянщина протягом періоду, який деякі дослідники вважають фіналом середньої бронзи, а інші — перехідним від середньої до пізньої бронзи (кінець ІІІ — початок ІІ тис. до Р.Х.), виступала зоною перетину ареалів кількох посткатакомбних утворень, що об'єднуються в рамках культурного кола/області Бабине в якості окремих бабинських культур чи їхніх локальних варіантів, або культурних груп. Для розуміння цього археологічного факту і виведення його на рівень праісторії має враховуватися не лише просторовий, а й часовий вимір. А цей останній засвідчує, що, попри загальну епохальну одночасність культур/груп посткатакомбного блоку, зокрема і Бабинського кола, вони не є абсолютно синхронними між собою.

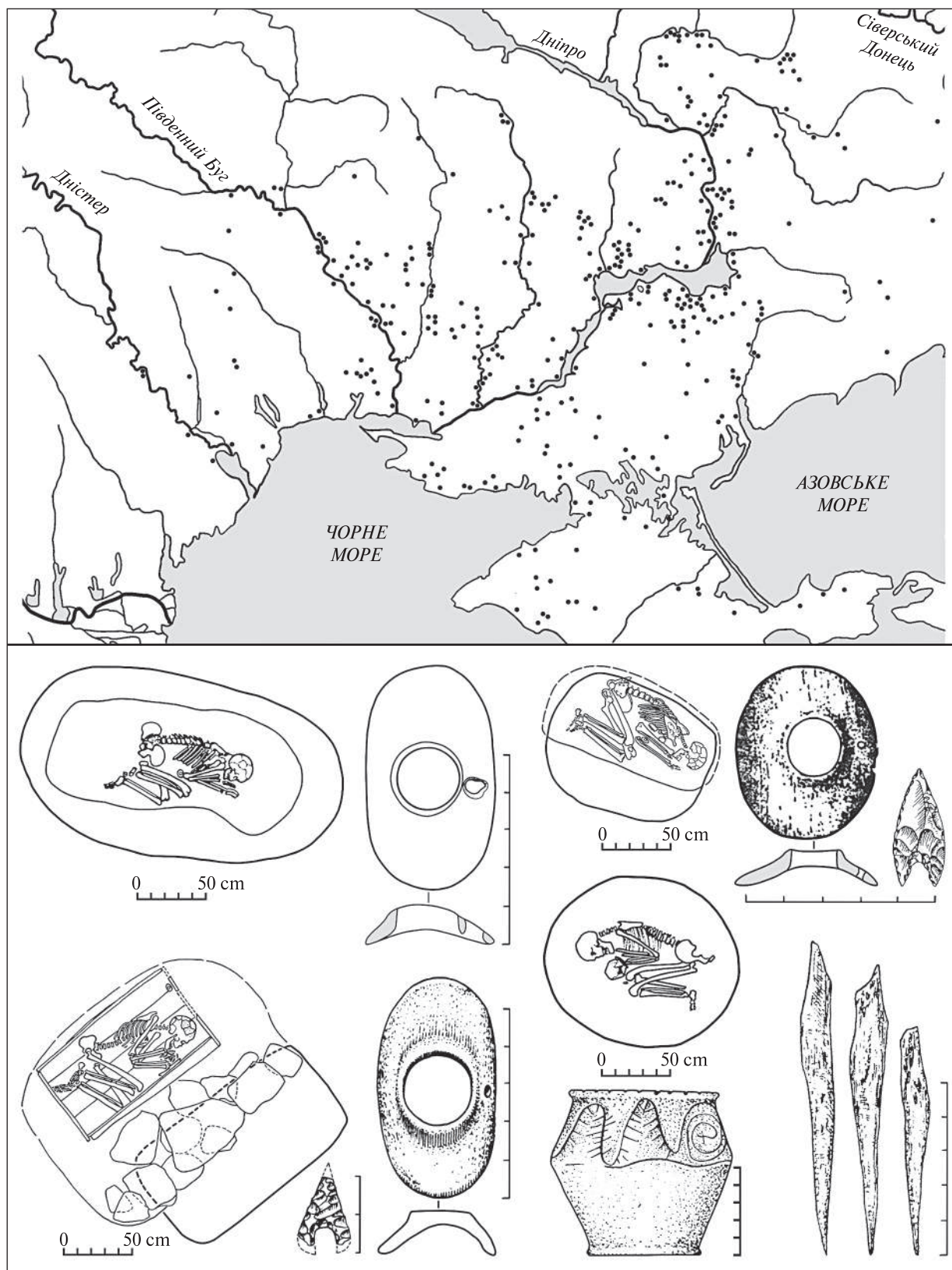

Рис. 2. Ареал і наочний образ поховань дніпро-дністровського варіанту ДПБК

Так, серед бабинських культур найдавнішими видаються дніпро-донська (ДДБК) і волгодонська (ВДБК), генетичним підґрунтям яких виступали донецько-донські катакомбні куль-

тури/групи. Свого часу ми навіть запропонували розглядати ДДБК в якості первинного осередку бабинської культурогенези (Литвиненко 1996, с. 67, рис. 2; 11; 2001; 2004, с. 16; 2009,

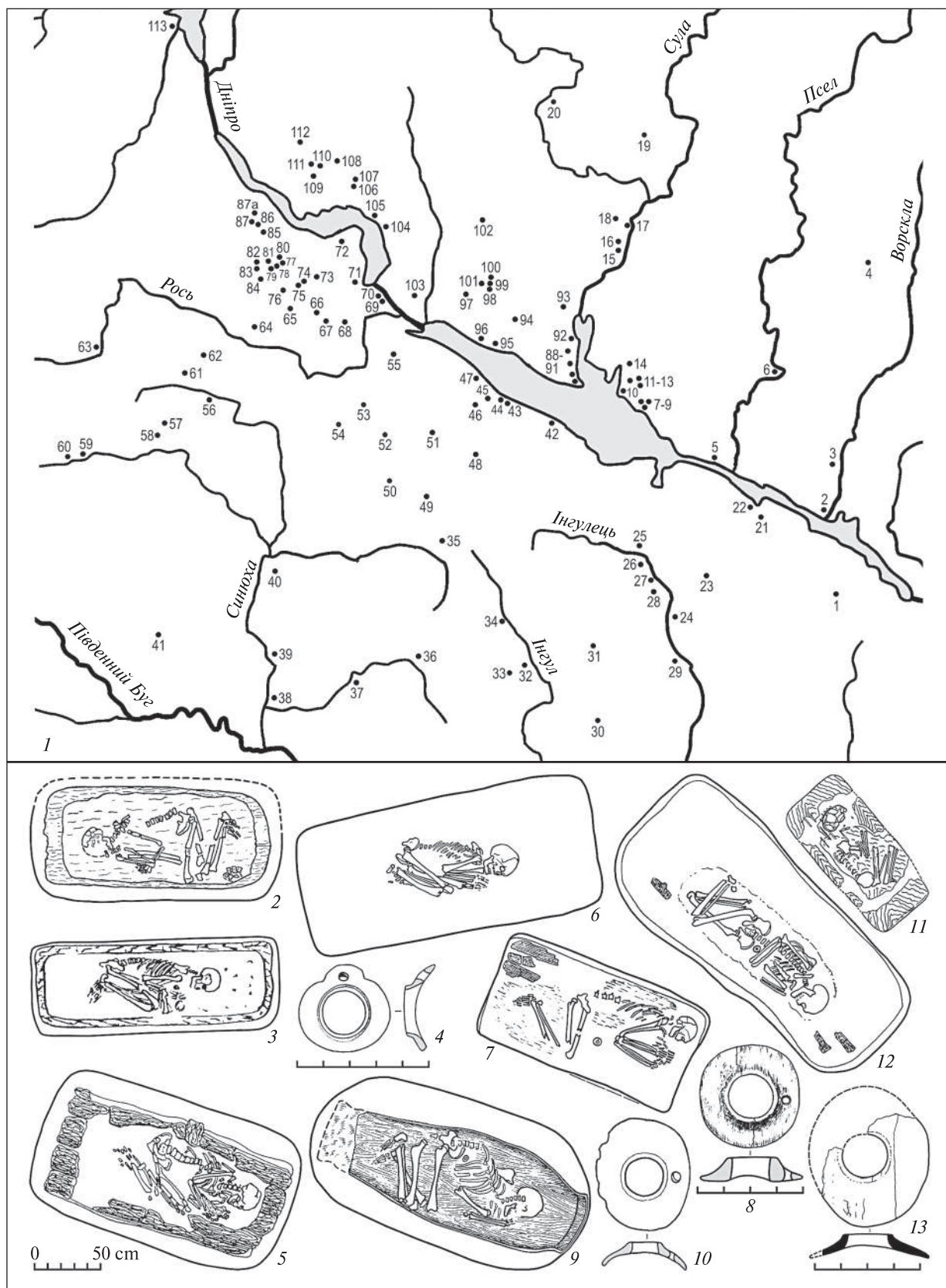

Рис. 3. Ареал і наочний образ поховань дніпро-бузького варіанту ДПБК

с. 49—50, рис. 1). Дніпро-прутська культура (ДПБК) видається дещо пізнішою за дві перші. У всякому разі формування її локальних

варіантів синхронізується нами з етапами ІБ-ІІА періодизації ДДБК. При цьому основний масив пам'яток ДПБК припадає на пізні пе-

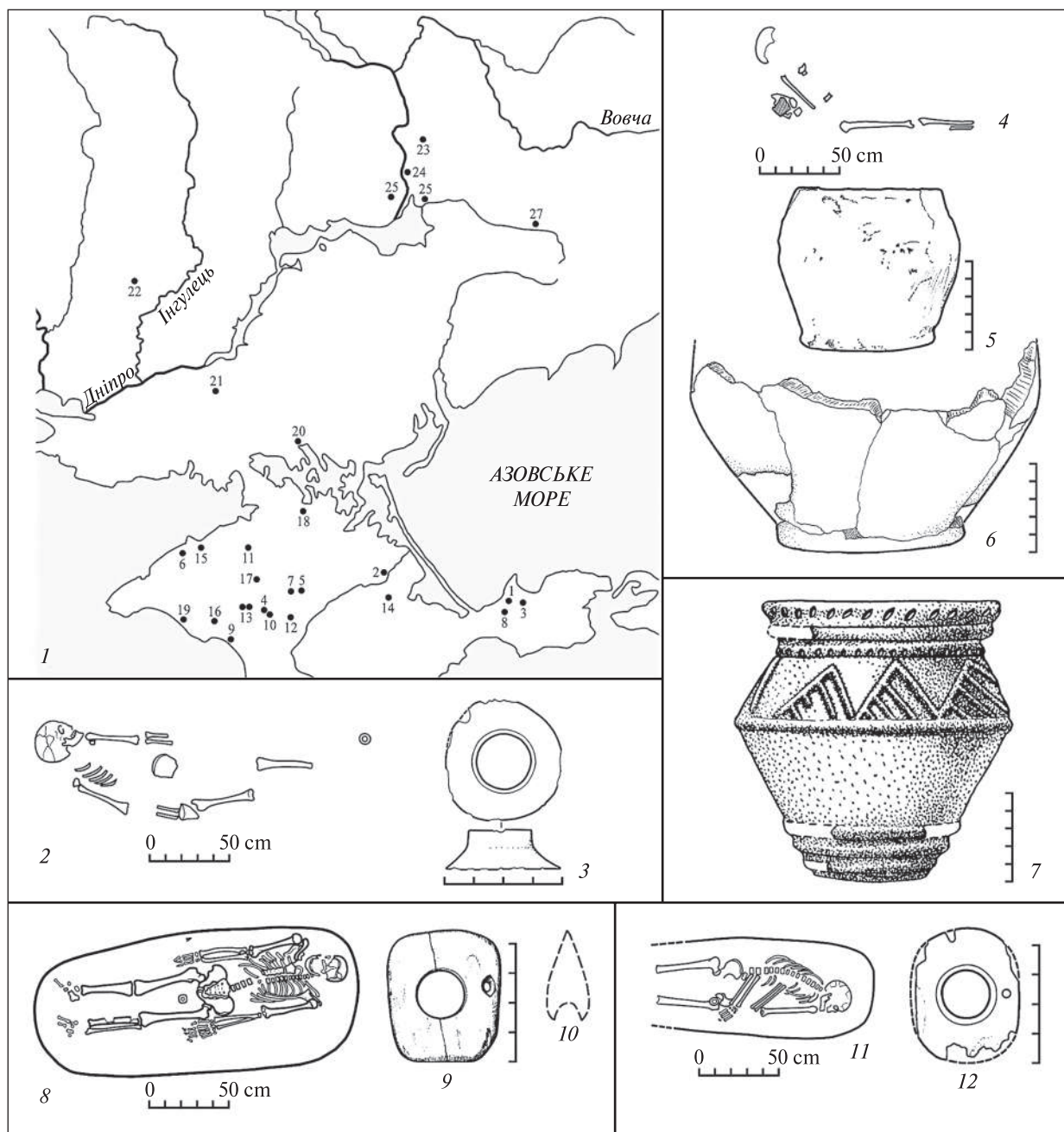

Рис. 4. Ареал євпаторійської групи пам'яток і наочний образ поховань її громівської підгрупи

ріоди, що є синхронними фазам ІІБ-ІІІ періодизаційної шкали ДДБК (Литвиненко 2009а, с. 15). Відтак зіставляти ареали локальних варіантів ДПБК слід саме з ареалом синхронних їм пам'яток пізньої ДДБК, що ми і здійснили.

Картографія бабинських пам'яток різних локально-таксономічних груп (рис. 5) виявила наступну картину. У Наддніпрянщині особливим чином перетнулися ареали всіх розглянутих вище бабинських культурних угруповань. Насамперед, між Дніпром і Бугом, на межі степу і лісостепу, чітко визначилася широтно спрямована вузька смуга контак-

тної зони між дніпро-дністровським і дніпро-бузьким варіантами ДПБК, в межах якої, зокрема у складі одних курганных могильників і навіть курганів (Ніколова, Разумов 2012), трапляються пам'ятки обох локальних варіантів. Довжина цієї контактної смуги сягає 325 км, ширина — до 40 км. Течію Дніпра вона перетинає на центральній-нижній ділянці сучасного Кам'янського водосховища.

В лісостепу Дніпровського Лівобережжя перетинаються ареали ДДБК і дніпро-бузького варіанту ДПБК. Ця контактна зона окреслюється в межах нижньої половини Ворскло-

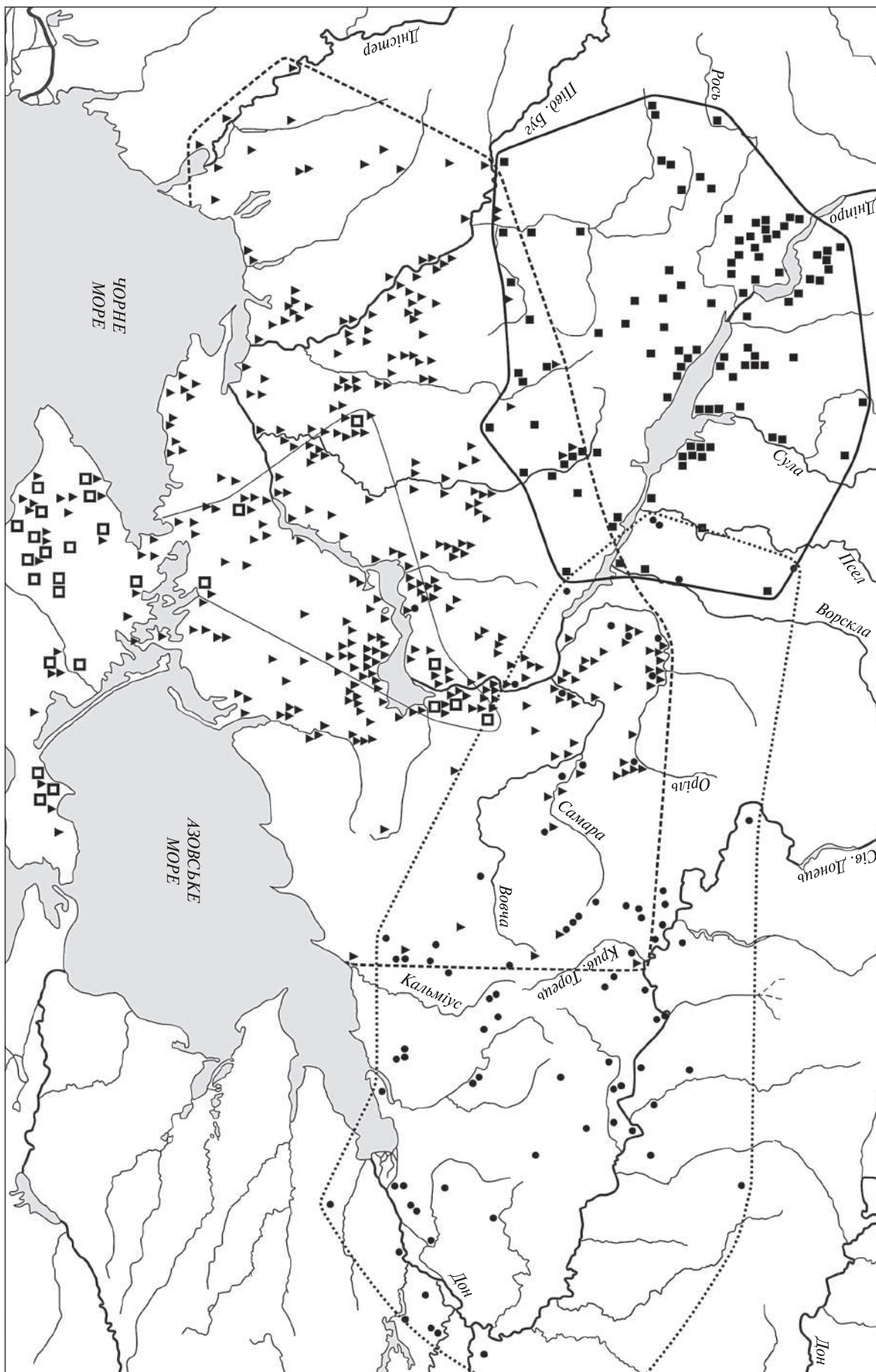

Рис. 5. Арсали култур і локальних варіантів кола Бабине пізнього періоду:
 • — ДДБ; ▲ — дніпро-дністровський варіант ДДБ; ■ — дніпро-бузький варіант ДДБ; □ — свіаторійська група

Остерського межиріччя і також має ширину близько 40 км.

У степу Дніпровського Лівобережжя перетинаються ареали ДДБК і дніпро-дністровського варіанту ДПБК. Натомість контактна зона між цими бабинськими групами вимальовується доволі значною, охоплюючи область між Дніпровським Надпоріжжям — Ореллю та Кальміусом — Кривим Торцем, що простягається зі сходу на захід щонайменше на 250 км, а з півдня на північ — на 200 км. Такі значні масштаби накладання ареалів сусідніх культур викликають чимало запитань, на які непросто дати переконливі відповіді. Адже ця зона накладання охоплює ледве не всю західну половину ареалу ДДБК, що видається дивним і незрозумілим. Можливо, перш ніж шукати історичні пояснення цій ситуації, слід критично розібрати археологічний фактаж. У нещодавній статті ми приділили особливу увагу проблемі культурної ідентифікації поховальних пам'яток сусідніх бабинських груп — дніпро-дністровського варіанту ДПБК і пізнього горизонту ДДБК (Литвиненко 2016, с. 9—13). Попри наведення певних критеріїв для диференціації їхніх поховальних комплексів, ми мусили констатувати, що це питання залишається складним і проблемним, а відтак, впливає на визначення культурних ареалів у порубіжних зонах (Литвиненко 2016, с. 27—31). Така обставина утримує нас від пошуку пояснень виявлених шляхом картографії картини, оскільки остання може бути не об'єктивною, а лише відбивати, з одного боку, недостатній рівень дослідженості археологічних пам'яток (курбанних могильників) в басейнах Вовчої та Самари — ймовірній контактній зоні; з іншого — відсутність надійних критеріїв для диференціації схожих між собою поховань дніпро-дністровського варіанту ДПБК і пізньої ДДБК, що негативно впливає на визначення ареалів цих бабинських груп.

Нарешті в Нижній Наддніпрянщині, як і в Криму, фіксується накладання ареалу пам'яток громівської підгрупи євпаторійської групи на область поширення дніпро-дністровського варіанту ДПБК. Зона накладання нагадує трикутник зі сторонами близько $225 \times 215 \times 150$ км. Цю ситуацію, з огляду на очевидну синхронність пам'яток, ми схильні тлумачити як факт співіснування носіїв названих культурних традицій на окреслених теренах. На відміну від вище розглянутої ситуації (дніпро-дністровський варіант ДПБК — ДДБК), нас не спантеличує значна площа перетину двох культурних ареалів (весь Степовий Крим і частина Степової

Наддніпрянщини), адже обидві групи — євпаторійська і дніпро-дністровський варіант ДПБК — видаються спорідненими на рівні передуючого генетичного субстрату, оскільки демонструють дві лінії розвитку інгульської катакомбної культури (Литвиненко 2008; 2011). Відтак мешкання на одній території двох споріднених спільнот, а, можливо, і однієї (з відмінними поховальними нормами), з яких одна (євпаторійська) кількісно поступалася другій (дніпро-дністровській ДПБК), видається цілком природним. Історична же сутність цієї відмінності наразі залишається невідомою.

Висновки. Здійснене дослідження показало, що в Середній-Нижній Наддніпрянщині протягом перехідного від середньої до пізньої бронзи періоду перетиналися ареали кількох культур, локальних варіантів і груп культурного кола Бабіне — ДДБК, ДПБК і євпаторійської групи. З огляду на певну асинхронність названих культурно-таксономічних одиниць, надійно говорити про таку ситуацію можна саме для часу їхнього співіснування в регіоні, що припадає на пізній період культурного кола Бабіне. Враховуючи масовість пам'яток, основними сусідами в Наддніпрянщині з прилеглими до неї районами виступають дві бабинські культури — дніпро-донська (ДДБК) і дніпро-прутська (ДПБК) в її двох локальних варіантах (дніпро-дністровському і дніпро-бузькому). ДДБК межує з локальними варіантами ДПБК в різних природних (фізико-географічних) зонах: з дніпро-бузьким — в лісостепу Ворскло-Псільського межиріччя, з дніпро-дністровським — у степу між Дніпром і Кальміусом — Кривим Торцем. У Нижній Наддніпрянщині (між Надпоріжжям і Сивашом) на область поширення дніпро-дністровського варіанту ДПБК накладається ареал тавричанської євпаторійської групи (її континентальної *громівської підгрупи*). В окремих випадках порубіжжя між сусідніми культурно-таксономічними одиницями Бабіне виглядають як неширокі (до 30—40 км) контактні зони, в межах яких трапляються пам'ятки обох груп, зокрема різнообрядові поховання у складі єдиних курбанних некрополів. В інших випадках контактні зони вимальовуються дуже широкими (до 250 км). І якщо накладання ареалу євпаторійської групи на область поширення дніпро-дністровського варіанту ДПБК можна якось пояснити спорідненістю цих груп через спільний інгульський катакомбний субстрат, то широка зона контакту дніпро-дністровського варіанту ДПБК з ДДБК викликає подив. Наразі ми схильні вба-

чати в отриманих по останніх результатах не стільки об'єктивну картину минулого і шукати їй пояснення, скільки прояв недосконалості методики культурної диференціації поховань пізньої ДДБК і дніпро-дністровського варіанту ДПБК, який відбивається на картографії комплексів і отриманих на її підставі кінцевих даних. Здійснене дослідження, з одного боку, уточнило і конкретизувало наші знання щодо ареалів і контактних зон між різними групами культурного кола Бабіне в межах Наддніпрянщини, а з іншого — виявило певні додаткові проблеми, розв'язання яких залежить, як від накопичення джерельної бази, насамперед для слабко досліджених в археологічному сенсі районів, так і виявлення додаткових критеріїв для диференціації культурно споріднених комплексів. Отже, пошук продовжується.

- Березанская С.С. О погребениях культуры многоваликовой керамики. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. 1962, вып. 4, с. 6—15.
- Березанская С.С. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики. *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы*: тез. докл. конф. Донецк, 1979, с. 4—6.
- Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев, 1986, с. 5—43.
- Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев, 1977, с. 21—42.
- Добровольский А.В. Отчет о раскопках поселения бронзового века Бабино III в 1954 г. *Научовий архів Інституту археології НАНУ*. № 1954/2а.
- Добровольский А.В. Поселение бронзового века Бабино III. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. 1957, вып. 7, с. 40—48.
- Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. Днепропетровск, 1981.
- Ковалева И.Ф. История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите — бронзовом веке: автореф. дис. ... доктора ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология». Киев, 1987.
- Литвиненко Р.А. К оценке культуры многоваликовой керамики Восточного Надазовья. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век)*: в 2 ч.: Матер. междунар. конф. Донецк, 1996, ч. 1, с. 65—71.
- Литвиненко Р.А. К оценке культуры многоваликовой керамики Левобережной украинской лесостепи. *Проблемы истории и археологии Украины*: тез. докл. науч. конф. Харьков, 1999, с. 9—10.

- Литвиненко Р.О. Про виділення первинного осередку культури Бабіне (КБК). *Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр.* Донецьк, 2001, с. 38—40.
- Литвиненко Р.О. Західна периферія бабинського осередку культурогенезу. *Проблеми історії та археології України*: Матер. V Междунар. науч. конф. Харьков, 2004, с. 16—17.
- Литвиненко Р.А. Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ, 2006, № 5, с. 157—187.
- Литвиненко Р.О. Інгульська катакомбна спадщина: дві лінії розвитку. *Проблеми історії та археології України*: матер. VI Міжнар. наук. конф. Харків, 2008, с. 17—18.
- Литвиненко Р.О. Пам'ятки типу Бабіне III: від культури до культурного кола. *Нові сторінки історії Донбасу*. Кн. 15/16. Донецьк, 2008а, с. 342—354.
- Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабіне. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ, 2009, № 9, с. 44—90.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: спец. 07.00.04 «Археологія». Київ, 2009а.
- Литвиненко Р.О. Методика культурно-таксономічного групування пам'яток бабинського типу. *Вісник Донецького національного університету*. Серія Б: Гуманітарні науки, 2009б, № 1, с. 141—150.
- Литвиненко Р.О. Інгульська посткатакомбна спадщина Криму і Нижньої Наддніпрянщини. *Археологический альманах*. № 25. Донецк, 2011, с. 28—45.
- Литвиненко Р.А. Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура. *Краткие сообщения Института археологии СССР*. 2011а, вып. 225, с. 108—122.
- Литвиненко Р.О. Східна периферія дніпро-прутської бабинської культури. *Старожитності Північного Азов'я*: матер. наук.-практич. конф., присвяченої 60-й річниці від дня народження українського археолога, краєзнавця В.К. Кульбаки (1954—2009). Маріуполь, 2014, с. 28—41.
- Литвиненко Р.О. Пізній етап дніпро-донської бабинської культури. *Донецький археологічний збірник*. Вінниця, 2016, № 20, с. 7—43.
- Мимоход Р.А. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от криволукской культурной группы к волгодонской бабинской культуре. *Краткие сообщения Института археологии РАН*. 2014, вып. 232, с. 100—120.
- Ніколова А.В., Разумов С.М. Поховання культури Бабіне Сугоклейської Могили. *Археологія*. 2012, № 3, с. 96—108.
- Отрошенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1981. *Научовий архів Інституту археології НАНУ*. Ф. 12, оп. 1, № 598.
- Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев, 1982.

Надійшла 14.08.2018

ПОДНЕПРОВЬЕ КАК ПЕРЕКРЕСТОК АРЕАЛОВ БАБИНСКИХ КУЛЬТУР

В Среднем и Нижнем Поднепровье в течение переходного периода от средней к поздней бронзе пересекались ареалы нескольких культур, локальных вариантов и групп культурного круга / области Бабино. Учитывая некоторую асинхронность бабинских культурно-таксономических единиц, надежно говорить о частичном наложении их ареалов можно лишь для времени их сосуществования — поздний период Бабино. Основными соседями в Поднепровье выступают две бабинские культуры — днепро-донская (ДДБК) и днепро-прутская (ДПБК) в двух ее локальных вариантах (днепро-днестровском и днепро-бугском). Также в Нижнем Поднепровье (между Надпорожем и Сивашем) на область днепро-днестровского варианта ДПБК частично накладывается ареал евпаторийской группы (ее континентальной громовской подгруппы). Иногда пограничье между соседними культурами / группами Бабино очерчивается как неширокая (до 30—40 км) контактная зона, в пределах которых встречаются памятники обеих групп. В других случаях контактная зона вырисовывается очень широкой (до 250 км). Представляется, что полученный в последнем случае результат отражает не столько объективную картину, сколько несовершенство методики культурной дифференциации захоронений поздней ДДБК и днепро-днестровского варианта ДПБК, отразившееся и на картографии соответствующих комплексов. Решение этой проблемы зависит как от накопления источниковой базы, прежде всего для слабо исследованных в археологическом плане районов, так и выявления дополнительных критериев дифференциации культурно родственных комплексов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Поднепровье, бронзовый век, культурный круг Бабино, ареал, контактная зона.

Roman A. Lytvynenko

Dr. Hab., Professor of the Donetsk National University named by V. Stus, r.litvinenko@donnu.edu.ua

THE DNIEPER RIVER REGION AS A CROSSROAD OF BABYNE CULTURES AREA

In the Middle and Lower Dnieper Basin during the transition period from the Middle to the Late Bronze Age the areas of several cultures, local variants and groups of the Babyne Cultural Circle were intersected. Taking into account some asynchrony of Babyne cultural-taxonomic units it is reliable to speak about the partial overlapping of their areas only for the time of their coexistence in the region during the Late Babyne period. The main neighbours in the Dnieper Basin region are two Babyne cultures — the Dnieper-Don (DDBC) and the Dnieper-Prut (DPBC), in its two local variants (Dnieper-Dniester and Dnieper-Bug). Also in the Lower Dnieper Area (between Rapids region and Syvash), the range of the Eupatorian group (its continental Hromov subgroup) is partially overlaid on the Dnieper-Dniester variant of the DPBC. Sometimes the border between neighbouring Babyne cultures / groups is delineated as a narrow contact zone (up to 30—40 km), within the sites of both groups could have been met. In other cases the contact zone looks very wide (up to 250 km). It seems that the last result reflects not the objective picture but the imperfection of the cultural differentiation method of the late DDBC burials and the Dnieper-Dniester variant of the DPBC, which also reflected on the cartography of appropriate assemblages. The solution of this problem depends both on the accumulation of a data base, first of all for poorly explored areas, and the identification of additional criteria for the differentiation of culturally related assemblages.

К е у w o r d s: the Dnieper River region, Bronze Age, Babyne Cultural Circle, Cultural Areas, contact zone.

References

- Berezanskaia S.S. O pogrebeniakh kultury mnogovalikovoï keramiki. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. 1962, no. 4, pp. 6–15.
- Berezanskaia S.S. Osnovnye rezultaty izucheniia kultury mnogovalikovoï keramiki. *Problemy epokhi bronzы iuga Vostochnoi Evropy: tez. dokl. konf.* Donetsk, 1979, pp. 4–6.
- Berezanskaia S.S. Kultura mnogovalikovoï keramiki. *Kultury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv, 1986, pp. 5–43.
- Bratchenko S.N. K voprosu o slozhenii babinskoï kultury (mногоvalikovoï keramiki). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kyiv, 1977, pp. 21–42.
- Dobrovolskii A.V. Otchet o raskopkakh poseleniia bronzovogo veka Babino III v 1954 g. *Naukovyi arkhiv Institutu arkheologii NANU*, № 1954/2a.
- Dobrovolskii A.V. Poselenie bronzovogo veka Babino III. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. 1957, no. 7, pp. 40–48.
- Kovaleva I.F. Sever Stepnogo Podneprov'ia v srednem bronzovom veke. Dnepropetrovsk, 1981.
- Kovaleva I.F. Istoriia naseleniia pogranichia lesostepi i stepi Levoberezhnogo Podneprov'ia v pozdnem eneolite - bronzovom veke. *Avto-ref. diss. ... dokt. ist. nauk*. Kyiv, 1987.
- Lytvinenko R.A. K otsenke kultury mnogovalikovoï keramiki Vostochnogo Nadazovia. *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit - bronzovyi vek)*. *Mater. mezhdunar. konf.* Donetsk, 1996, vol. 1, pp. 65–71.
- Lytvinenko R.A. K otsenke kultury mnogovalikovoï keramiki Levoberezhnoi ukrainskoï lesostepi. *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: tez. dokl. nauch. konf.* Kharkov, 1999, pp. 9–10.

- Lytvynenko R.O. Pro vydilennia pervynnoho osередku kultury Babyne (KBK). *Pratsi naukovoї konferentsii Donetskoho natsionalnogo universytetu za pidsumkamy naukovo-doslidnoi roboty za period 1999-2000 rr.* Donetsk, 2001, pp. 38-40.
- Lytvynenko R.O. Zakhidna peryferiia babynskoho osередku kulturogenezy. *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Mater. V Mezhdunar. nauch. konf.* Kharkiv, 2004, pp. 16-17.
- Lytvinenko R.A. Dnepro-Donskaia babinskaia kultura (istochniki, areal, pogrebalnyi obriad). *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy.* Luhansk, 2006, no. 5, pp. 157-187.
- Lytvynenko R.O. Inhul'ska katakombna spadshchyna: dvi linii rozvytku. *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy: mater. VI Mizhnar. nauk. konf.* Kharkiv, 2008, pp. 17-18.
- Lytvynenko R.O. Pamiatky typu Babyne III: vid kultury do kulturnoho kola. *Novi storinky istorii Donbasu*, vol. 15/16. Donetsk, 2008a, pp. 342-354.
- Lytvynenko R.O. Geneza, rozvytok ta istorychna dolia kulturnoho kola Babyne. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy.* Luhansk, 2009, no. 9, pp. 44-90.
- Lytvynenko R.O. Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhvalnykh pamiatok). *Avtoref. dyss. ... dokt. ist. nauk.* Kyiv, 2009a.
- Lytvynenko R.O. Metodyka kulturno-taksonomichnoho hrupuvannia pamiatok babynskoho typu. *Visnyk Donetskoho natsionalnogo universytetu. Seriya B: Humanitarni nauky*, 2009b, no. 1, pp. 141-150.
- Lytvynenko R.O. Inhul'ska postkatakombna spadshchyna Krymu i Nyzhnoi Naddniproianshchyny. *Arkheolohycheskyi almanakh*, no. 25. Donetsk, 2011, pp. 28-45.
- Lytvinenko R.A. Kulturnyi krug Babino: nazvanie, taksonomiia, struktura. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii SSSR.* 2011a, no. 225, pp. 108-122.
- Lytvynenko R.O. Skhidna peryferiia dnipro-prut'skoi babynskoi kultury. *Starozhytnosti Pivnichnoho Azovia: mater. nauk.-praktych. konf., prysviachenoї 60-i richnytsi vid dnia narodzhennia ukrainskoho arkheoloha, kraiezhnavtsia V.K. Kulbaky (1954-2009).* Mariupol, 2014, pp. 28-41.
- Lytvynenko R.O. Piznii etap dnipro-donskoi babynskoi kultury. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk.* Vinnytsia, 2016, no. 20, pp. 7-43.
- Mimokhod R.A. Postkatakombnyi period v Nizhnem Povolzhe: ot krivoluk'skoi kulturnoi gruppy k volgo-donskoi babinskoi kulture. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN.* 2014, no. 232, pp. 100-120.
- Nikolova A.V., Razumov S.M. Pokhovannia kultury Babyne Suhokleiskoi Mohyly. *Arkheolohiia.* 2012, no. 3, pp. 96-108.
- Otroshchenko V.V. Srubnaia kultura Stepnogo Podneprov'ia (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov). *Diss. ... kand. ist. nauk.* Kyiv, 1981. *Naukovyi arkhiv Institutu arkheologii NANU*, f. 12, op. 1, № 598.
- Sharafutdinova I.N. Stepnoe Podneprove v epokhu pozdnei bronzy. Kyiv, 1982.

Г.А. Козубовський *

ПРО ПОЧАТОК ВИКОРИСТАННЯ ГРОШОВОЇ МОНЕТИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано знахідки венеціанських грассо XIII—XIV ст. в Україні. Звернуто увагу на негативні наслідки монгольської навали на розвиток грошового обігу.

К л ю ч о в і с л о в а: венеціанські грассо, монгольська навала, Київ, період срібного гроша.

Не зважаючи на низку ґрунтовних і якісних робіт, багато проблем так званого «безмонетного періоду» XII—XIV ст., залишаються не з'ясованими та дискусійними (Спасский 1970, с. 70—71; Котляр 1973, с. 152—160, 169; Свердлов 1978; Янин 2009, с. 204—213).

У першій половині XIII ст. на пам'ятках Південної Русі з'являються монети нової номінальної і реальної якості — венеціанські грассо.

Сформульована ще в XIX ст. періодизація монетного виробництва середньовічної Європи, залишається актуальною, і в наш час сприймається багатьма дослідниками (Hlinka et al. 1968, s. 16—17; Szwagrzyk 1973, s. 21, 43—57, 81—82; Потин 1977, с. 126; Беляков 1990, с. 88, 123—127).

Великий проміжок часу з X—XVII ст. поділяється на три періоди: період феодального денарія (X — середина XIII ст.), період срібного гроша й золотого флорина (середина XIII — початок XVI ст.) і період талара (із початку XVI ст. до XVIII—XIX ст.). Протягом багатьох століть Європа користувалася єдиним срібним номіналом — денарієм, що з розвитком феодалізму вже не міг задовольняти основні потреби в здійсненні торгівельних і платіжних операцій.

Сама поява «grosso», «denarius grossus» (товстий, великий денарій) у найрозвинутіших феодальних суспільствах — італійських містах-державках, стала результатом і потребою в пошуках оптимального номіналу, який би відповідав вимогам часу й економіки.

У залежності від традицій, потреб і можливостей різні італійські міста винайшли влас-

ні номінали «грошового ґатунку», вагою від 1,2 до 4,2 г: Генуя і Парма — 4—6 денаріїв; Сієна, Піза, Болонья, Феррара, Регій, Флоренція, Лукка, Модена — 12 денаріїв; Верона — 20 денаріїв; Мілан, Тренто, Тортонна, Рим — 12 і 20 денаріїв; Венеція — 24 (?) денарія (Grierson 1973, s. 34).

Визнаною міжнародною грошовою одиницею нового зразка й ґатунку в XIII ст. став венеціанський «grosso» — матапан («grosso venetiani vel matapani»), вперше карбований під час правління дожа Енріко Дандоло (1192—1205). Ці гарно оформлені монети, вагою близько 2,18 г і пробой 0,962, до 1328 р. зберігали свої метрологічні параметри, але й у середині — другій половині XIV ст., незважаючи на деяке зменшення ваги і якості, залишалися якісними джерелами срібла (Papadopoli 1893, s. 215, 220, 229; Слепова, 1982, с. 108—109; Беляков 1990, с. 126; Kiersnowski 2008, s. 26—27). Такі матапани виконували функції міри вартості, засобу платежів, міжнародних грошів та ін., як у самій Венеції, так і в багатьох країнах світу, а особливо на Сході.

Знахідки венеціанських грассо зафіксовані в Італії, Австрії, Україні, Румунії, Молдові, Албанії, Греції, Китаї та ін. (Слепова 1982, с. 113; Слепова 1986, с. 23; Stahl 2000, s. 208—211).

Позолочена монета Енріко Дандоло (1192—1205) була знайдена в сховищі Десятинної церкви в Києві (рис. 1, 1) (Ивакин 1981, с. 415, 422; Зразюк 1996, с. 90—92, 164—166; Пекарська 1996, с. 50). Імовірно, також із часу карбування Енріко Дандоло походить і венеціанський матапан, знайдений на Княжій Горі наприкінці XIX ст. (Каталог українських древностей 1898, с. 5; Слепова 2006 с. 203).

На Старокиївській горі зафіксована знахідка матапана Петра Зіані (1205—1228) (рис. 1, 2) (Ивакин 1981, с. 415, 422; Зразюк 1996, с. 90—92, 164—166). Ще два матапана Енріко Дандоло та Петра Зіані знайдені в 2001 р. у житлі по вул. Великій Житомирській, 20 (Климовский 2002, с. 139).

Існують повідомлення, що з території Києва походять десятки венеціанських грассо.

* КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

Рис. 1. Венеціанські матапани XIII ст. з Києва (за: Зразюк 1996, с. 164—165)

Близько 100 венеціанських грессо невідомого походження зберігаються в збірці Одеського археологічного музею (Слепова 2007, с. 199). Певно, що більшість цих знахідок потрапили до Південної Русі ще в домонгольський час. Хоча й не виключено, що окремі монети потрапили під час монгольської навали, або ж відразу після неї.

Традиційно позолочений матапан Енріко Дандоло (1192—1205), який використовувався як прикраса, із розкопок Десятинної церкви, як і саме сховище, пов'язується із захопленням Києва монголами в 1240 р. (Каргер 1941, Івакін 1981, с. 422; Пекарська 1996).

Наявні матеріали дозволяють сучасним дослідникам заперечувати повне знищення Десятинної церкви в 1240 р., ще деякий час на його рештках, із використанням уцілілих стін, діяв невеликий храм (Івакін, Іоаннісян 2008, с. 191—192), що не виключає датування сховища з матапаном першими роками після захоплення Києва 1240 р.

Слід зазначити, що монети випущені в першій половині XIII ст. могли надходити й використовуватися значно пізніше. Наприклад, у балканських скарбах кінця XIII ст. — першої половини XIV ст., значний відсоток становлять

матапани першої половини XIII ст. (Metcalf 1965, s. 209).

Але, важливо, що в першій половині — середині XIII ст. у Києві вже користувалися основною європейською валютою цього часу.

У 1247 р., під час повернення з Каракоруму, Плано Карпіні зустрів у Києві нових купців, найвизначніших з яких він назвав поіменно: «*Михайло Генуезький, а також Варфоломей, Мануїл Венеціанський, Яків Реверей з Акри, Миколай Пізанський; це найголовніші. Інші менш важливі, як-то: Марк, Генріх, Іоан Вазій, інший Генріх Бонадіес, Петро Пасхамі; було ще багато інших, але імена їхні нам невідомі*» (Путешествие в восточные страны... 1957, с. 82). Без сумніву, ці люди мали у своїх кишенях чималу кількість срібних монет, торгували й залишали їх у Києві та на шляхах до нього і напевно серед них були міжнародні венеціанські грессо.

Вважається, що всі згадані Плано Карпіні італійські купці, в основному, потрапили «в Русію через землю татар» із Константинополя (Івакін 1996, с. 200). Відомі тексти торговельних контрактів венеціанських купців, в яких кінцевим пунктом торговельних операцій названо Судак (Солдайя), найдавніший датується 1206 р. (Коновалова 1989, с. 302—303).

Певно, що можливості в отриманні надприбутків були найважливішим стимулом у далеких і небезпечних подорожах до Причорномор'я, і далі — на Північ, ще в домонгольський час. Вони залишалися такими і з приходом монголів.

Матапан із Княжої гори вказує на пріоритет у напрямках надходження венеціанських гроссо в першій половині XIII ст. Адже протягом століть цілий напрямок давньоруської економіки орієнтувався на південь, до берегів Чорного моря. Давній торговий шлях «із грек», прокладений слов'янами ще на початку своєї історії, знаходився під увагою великокнязівської влади (Толочко 1981, с. 372).

Рубрук (1253 р.) повідомляє, що монголи підпорядкували собі величезні прибутки з торгівлі причорноморської солі: «...з цих соляних джерел Батий і Сартак отримують великі прибутки, адже з усієї Русі сюди йдуть за сіллю, і кожен віз приносить два куски бавовняної тканини вартістю пів-іперпера. Сюди по морю приходять також багато кораблів і всі платять згідно взятій кількості» (Карпини и др. 2013, с. 59). Напевне, у місцях забору солі й на шляхах до них, такі чумаки не лише знайомилися з іноземцями, а й торгували, обмінювалися, отримували та перевозили іноземні монети, у тому числі й венеціанські гроссо.

Дослідники відмічають, що венеціанський експорт солі із салін Північного Причорномор'я був особливо значним у 1356—1428 рр. (Карпов 1990, с. 146), але, мабуть, уже здійснювався і в XIII ст. З XIII ст. фіксується нестача власної солі для швидкозростаючих північноіталійських міст. Велике значення мала прибутковість торгівлі сіллю, яка давала до 300 % прибутку (Еманов 1995, с. 124). Покупцем кримської солі виступав і трапезундський імператор, лише один контракт передбачав поставку солі на 5500 комнінських аспрів. У районі виробництва сіль коштувала 1,75 кафінських аспрів, у Кафі — до п'яти кафінських аспрів, у Трапезунді — 16,8 кафінських аспрів за кафінський модій (Карпов 1990, с. 146).

У постанові венеціанського сенату від 30 грудня 1343 р. зазначалося: «В тих районах (наші) купці здобувають найбільшу вигоду й прибутку, оскільки там — ціле джерело товарів» (Карпов 1990, с. 302).

Тому, мабуть, саме чумацький промисел слід розглядати ще як один із найважливіших можливих чинників у поширенні венеціанської монети до Центральної України.

Однак італійці (як і італійські монети) і в XIII ст. могли потрапляти до Києва сухопутни-

ми шляхами із Центральної й Західної Європи (як і місія Плано Карпіні).

Незважаючи на значні труднощі, паломники, можновладці здійснювали численні подорожі, через альпійські проходи торговці міст Північної Італії переправляли свої товари. Певно, що для далеких подорожей возити із собою найдрібніші монети — денарії та брактеати було досить незручно, як і перетинати кордони багатьох країн з іноземними, часто не повноцінними монетами. Для таких подорожей підходили злитки та міжнародні визнані гроші. Наприклад, єпископ Вольфгер із Пассау у свою подорож до Італії (1203—1204) взяв срібні злитки, які по дорозі вдало обміняв на місцеву монету (Потин 1961, с. 100).

З 1100 до 1250 р. сім імператорів здійснили щонайменше 39 подорожей через альпійські перевали (Райт 1988, с. 286—287). Імовірно, у цей час в Італії бували і мешканці Русі. На мармуровій архітектурній деталі вторинного використання одного із соборів, північніше м. Піза, зафіксовані кириличні графіті, залишені вихідцями з Русі в XII — на початку XIII ст. (Перхавко 2012, с. 32).

Плано Карпіні з Ліона у Франції через Німеччину прибув до короля Богемії Вацлава I (1230—1253), який дав йому раду далі подорожувати через Польщу й Русь, а також забезпечив грошима. Подорожуючи по чеських і польських землях від столиці Сілезії Вроцлава, папське посольство зупинилося у володіннях Конрада, князя Краківського і Ленчицького, мабуть у Ленчиці.

За порадою Василька Романовича (1238—1269), при дворі Конрада, Плано Карпіні із супутниками «купили шкір бобрів та інших тварин». Подібними «шкірами» обдарували папських посланців до монголів сам Конрад, герцогиня Краківська, рицарі, єпископ Краківській. Надзвичайно цікавим видається один із варіантів перекладу цього епізоду — руський князь повідомив мандрівникам, що якщо ми збираємося до татар, то обов'язково повинні запастися дорогими подарунками: «...Ничего не дадите, ничего не получите... Любогй посол также не мог выполнить свою миссию без подношений. Более того, он бы там рассматривался, как простое ничто» (Карпини и др. 2013, с. 18). Імовірно в Європі хутра, як речі першої необхідності, розглядалися в якості еквівалента грошей, але частину «шкір» папські посланці купили за гроші.

Далі шлях у Русь пролягав через Данилів (остаточно не локалізований), і на Київ. Напевне, на цьому шляху папські посланці не мо-

гли обійтися без грошей. Через Київ, Польщу й Богемію поверталися посланці назад.

Можна тільки здогадуватися якими монетами чи злитками забезпечив богемський король папську місію. Але, судячи з подальших розповідей Плано Карпіні про чисельні подарунки різним урядовцям монгольської імперії (лише в одному епізоді: *«слуги Батия потребовали и получили подарки, сорок бобровых шкур и восемьдесят барсучих»*), це були чималі кошти. Серед обдарованих був і київський тисячник: *«Пришлось одарить тысячника — чем он был очень доволен»* (Карпини и др. 2013, с. 10, 20).

Чеські денарії XIII ст. є рідкісними знахідками на території Східної Європи, але денарій попередника Вацлава I був зафіксований у відомому Хотинському скарбі з Подністров'я. Скарб, що складався з понад 1000 монет, датований за наймолодшими монетами 1225—1230 рр.: саксонські й тюрінгено-гессенські брактеати, фрізахські денарії XII—XIII ст., угорський денарій Саломона (1063—1074), чеський денарій Пржемыслава I (1197—1230) (Потин 1963, с. 112, 118). Можливо, що подібними монетами забезпечив Плано Карпіні та його супутників чеський король у 1245 р. Такі монети поступалися за своїми номінальними характеристиками міжнародним грошам — венеціанським матапанам. Але вони могли бути використані під час подорожей Польщею й Україною, перелиті в гривні. Існують дані, що у Вроцлаві в 1253 р. корець жита коштував 19 денаріїв, віл — 500—700 денаріїв, корова — 250—600 денаріїв, вівця — 70—90 денаріїв, сукня — 650—800 денаріїв, кінь у Легніці — 1400—2000 денаріїв (Szwagrzyk 1973, s. 32). Напевно, у цей час частина європейських монет, зокрема і фрізахських денаріїв, корелювалися з італійськими монетами (Stahl 2000, s. 24).

У сучасній історіографії звертається увага на відсутність зафіксованих венеціанських грассо в Криму, а поширення таких монет на схід пов'язується з Балканськими землями, через Далмацію та Сербію (Слепова 2018, с. 118).

Дійсно при значному поширенні на Балканах (Metcalf 1965, s. 209; Авдев 2005, с. 121—125), в Центральній та Західній Європі цього часу вони належать до рідкісних знахідок. Грассо із західноєвропейських та центральноєвропейських знахідок датуються серединою XIII — початком XIV ст. (Jesse 1948, s. 16, 46; Kubiak, Paszkiewicz, 1998, s. 145, 413 (III); Hlubek, Zaoral 2015). Але, можновладці, дипломати найвищого рівня (як Плано Карпіні), найбільші купці, напевно, вже були зна-

йомі з новою міжнародною валютою і могли її мати.

Мабуть, папські посланці проїхали частиною відомого широтного трансконтинентального шляху Регенсбург—Київ, який з'єднував промислові центри Заходу з Руссю й країнами Сходу. Вірніше, одним із його розгалужень, що вів із Регенсбурга до Праги, Вроцлава, Кракова, Віслиці, Сандомира, Любліна, Володимир-Волинського, Луцька — на Київ (Weymann 1938, s. 113—114).

Існують повідомлення, що саме частиною цього шляху просувалися війська Батия на Захід. У першій половині XIII ст. у районі проходження східнослов'янської ділянки цієї магістралі постають потужні фортеці: Крем'янець, Данилів, Колодажин, Кам'янець — певно, однією з їхніх цілей було забезпечення транспортування товарів. Принаймні відсутність лісів і рештки реліктового степу робили цей шлях зручним не тільки для монгольської кінноти, а й для східних купців, які рухалися на верблюдах. Вважається, що Батієва дорога зберігала своє значення до 1395 р., коли Тимур знищив економічні центри Золотої Орди на Волзі й торгівля через Київ перестала приносити надприбутки (Терський 2011, с. 128).

Хоча, напевно, руйнування міст монголами в другій половині XIII ст., міжусобні війни між Токтою й Ногаєм на межі XIII—XIV ст. у значній мірі підірвали значення цього шляху, що і стало, зрештою, однією із головних перепон у надходженні європейської монети.

Головним центром торгівлі, яку Польща провадила з Сілезією й Німеччиною вважається Вроцлав. Можливо Вроцлав був одним із кінцевих пунктів подорожі руських купців. У першій половині XIV ст. у Вроцлаві існувала Руська вулиця і спеціальний торговий двір, де збувалися руські товари. А митний устав 1327 р. указує на традиційні товари руського експорту: хутра, мед, шкіри, віск (Сидоренко 1992, с. 148). Значення Вроцлава, у значній мірі, визначалося правом складу на олово (Małowist 2006, s. 177) — металу, без якого не могли обійтися на багатьох європейських копалинах срібла.

Вважається, що одним із товарів, який в XIII ст. потрапляв із Польщі до Вроцлава була сіль. Надання Казимиром Справедливим від 1166—1176 рр. монастирю в Сулейові мита від солі з Русі (Сидоренко 1992, с. 86) засвідчує про надходження цього надзвичайно важливого товару до Польщі в другій половині XII ст.

Про значення західноукраїнської солі, напередодні монгольського завоювання, повідомляє і літопис. У 1240 р. із прибутків від коломийської солі Данило Галицький утримував військо («оружники») (Ісаєвич 1961, с. 100; Галицько-Волинський літопис 2002, с. 103).

Сама дорога Краків — Вроцлав отримала назву соляної.

Але для X—XIII ст. у цій масі могла бути, і мабуть була, руська сіль (Małowist 2006, s. 174).

Знахідки італійських монет X—XI ст. у Русі пов'язуються з економічними зв'язками східних і західних слов'ян (Потин 1968, с. 209).

Низка документів 1129—1191 рр. засвідчує досить жваву торгівлю Русі з насиченими сріблом південнонімецькими та австрійськими землями, зокрема з м. Регенсбург. Видається надзвичайно цікавим повідомлення про митний тариф, виданий штірійським герцогом Оттокар для м. Енс на Дунаї (1191 р.): «*Повозки идущие из Руси, пусть платят 12 денариев...*» (Васильевский 1888, с. 135—136). Імовірно, документ відтворює давніші тарифні співвідношення того часу, коли солід дорівнював 12 денаріям. Але, привертає увагу рівність тарифу саме номіналу майбутніх європейських грошів XIII—XIV ст.

Дослідники відмічають, що не тільки в XIII ст., коли була заснована німецька контора у Венеції (Fondaco dei Tedeschi) і коли венеціанці почали відвідувати ринки Регенсбурга і Нюрнберга, але й раніше саме італійці були посередниками в торгівлі між Південною Німеччиною й Візантією (Васильевский 1888, с. 146). Принаймні поява перших німців-постачальників срібла із Центральної і Західної Європи до Венеції датується часом між третім (1189—1192) і п'ятим (1213—1221) хрестовими походами. Регенсбурзький торговець *Bernard Teutonicus* поставляв срібло зі Східних Альп, Угорщини й Трансильванії. Центральноевропейські копальни розглядаються найважливішим джерелом для карбування венеціанських гроссо, особливо з розширенням видобутку срібла в Богемсько-Моравському плоскогір'ї після 1240 р. та поширенням впливу чеського короля Оттокара II Пржемысловича (1253—1278) на альпійські землі (Zaoral 2011, s. 238—239).

Напевно, на Нижньому Дунаї, в районі м. Регенсбург, старовинного центра торгівлі дорогоцінними металами в X—XIV ст., зустрічалися торговці багатьох країн. Коли 1189 р. хрестоносці захопили місто Пербатон (Південні Балкани), то вони зустріли там німця з м. Регенсбург, який знав місцевість і володів грецькою мовою (Потин 1963, с. 121).

Цікаво, що константинопольські й німецькі купці згадуються поруч у відомому епізоді 80-х рр. XIII ст., коли вони були захоплені під час монгольської каральної операції на Курщині (ПСРЛ 1885, с. 163—164).

Привертає увагу й наявність ряду брактеатів різних німецьких земель у згаданому вище Хотинському скарбі із Придністров'я (1230—1235 рр.) (Потин 1963, с. 112—118) і подібних до монет у знахідці з Гільдесгейма (1260 р.), але на кілька десятиліть давніших. У німецькому скарбі є венеціанський гроссо Марино Моросіні (1249—1252) та два невеличкі злитки срібла — 69 і 53 г (Jesse 1948).

У 1282—1285 рр. венеціанські гроссо згадуються серед платежів зальцбургської діоцезії до папського престолу (Stahl 2000, s. 24).

Масштаби товарів, які перевозилися на кінець XII — початок XIII ст., обслуговувалися злитковим і ваговим сріблом. Але мита, дрібні платежі за перевози та ін. здійснювалися в обіговій монеті. І без них, без доброго знання монетних систем і номіналів у таких подорожах не можливо було обійтись. Такі монети залишалися в кишенях купців, які поверталися в Русь.

Це може бути ще одним поясненням появи італійських монет грошового гатунку у Києві в XIII ст.

Сам Плано Карпіні в 1246 р. їхав до Києва разом із вроцлавськими купцями, а після його від'їзду до монголів у місто прибули численні інші купці, як із Польщі, так і з Австрії (Івакін 1996, с. 200).

Існують повідомлення, що ще до вторгнення монголів угорський король Бела IV відправляв на Схід францисканців і домініканців, але вони загинули десь у Мордовії (Пашуто 1977, с. 223).

Протягом кількох століть шляхи служили обміну найважливіших товарів багатьох народів Європи й Азії. Причому, як справедливо зазначають дослідники, платіжний баланс у торгівлі із заходом був на боці Русі (Спицин 1911, с. 246). Вартість товарів із заходу була недостатньою, щоб покрити імпорт найважливіших продуктів, які вироблялися чи надходили з Русі. Тому срібло, яке видобувалося на європейських копальнях, у великих кількостях потрапляло в Русь, забезпечуючи значну товарну масу. Джерела засвідчують, що ввіз срібла, після призупинення надходження західноєвропейських денаріїв в XII ст., здійснювався насамперед у вигляді злиткового й вагового срібла (Потин 1961, с. 100), що, напевно, пов'язано і з обсягами та масштабами перевезень.

Величезна кількість скарбів XII—XIII ст. зі значною кількістю дорогоцінних металів у вигляді монет, злитків-гривен, прикрас свідчить про надзвичайно розвинуту функцію нагромадження, є показником високого рівня платоспроможності феодального суспільства Давньої Русі. Причому, в умовах відсутності копалень дорогоцінних металів, такі масштабні надходження забезпечувалися не тільки обсягом продуктів експорту, а й пропускнуою, транзитною функцією найважливіших магістральних шляхів.

Монгольська навала застала в Русі добре відпрацьовану систему зовнішньої торгівлі, насамперед хутрами, зерном, сіллю, а також обладнані міжнародні комунікації в усіх основних напрямках.

Дослідники звертають увагу, що в XII—XIII ст. у Середній Наддніпрянщині сформувався розвинутий комплекс зернового господарства, який набув найвищого рівня хліборобства тієї доби. Урожайність зернових культур сягала до 7,5—8,0 ц із гектара і майже не змінилась до першої половини XIX ст. (Беляєва, Пашкевич 1990, с. 46—47, 39), що, певно, засвідчує і товарну значущість хліба.

Сучасні дослідники звертають увагу на надзвичайний прибутковості торгівлі хутрами. Наприклад, за підрахунками, оптова ціна північного соболя в Булгарі знаходилася в межах 82—109 г срібла, горностая — близько 250 г, а на ринках Індії могла давати прибуток в 36 разів більший. Торгівля кіньми давала десятикратний прибуток, тканинами — в 3—5 разів (Хан 2004, с. 58—59).

Очевидно, ціни на ці найважливіші товари коливалися, у значній мірі залежали від місця, зовнішньополітичних факторів, сезону, приходу судів і караванів та ін. Головним видом хутра, який венеціанські торгові судна перевозили з Тани та Кафи в Константинополь і далі в Західну Європу, вважається біляче. На межі XIII—XIV ст. одна білка в Кафі коштувала один аспр (Карпов 1990, с. 153—154).

Для Причорномор'я генуезькі джерела фіксують використання срібної монети — *aspri barricati*, які пов'язуються із золотоординськими дирхемами другої половини XIII ст. (*«barricati»* — від імені хана Берке (1255—1266), згадуються з 1274 р. (Слепова 1986, с. 26; Еманов 1986, с. 158—159, 163—164; Пономарев 2002, с. 36). Напевно, у ширшому розумінні, аспри держави Берке, що мають статус законної грошової одиниці на території величезної країни Золотої Орди.

На території Північного й Північно-Західного Причорномор'я знайдені кримські дирхеми Менгу-Тимура (1266—1280), Тула-Менгу (1280/2—1287), Тула-Буги (1287—1290) і Токти (1290/1—1312) (Федоров-Давыдов 1960, с. 100, 132—133; Федоров-Давыдов 2003, с. 14, 74—45). Вага монет карбованих до 1280-х рр. наближається до 2,0—2,2 г (Федоров-Давыдов 2003, с. 13), що, за приблизно однакової проби, створювало дуже зручні умови для їхньої конвертації з венеціанськими матапанами вагою 2,18 г.

У 1290 р. відома згадка про *«asperi di Cafa»*, що пов'язується з наслідуванням золотоординських монет, які робили генуезці (Слепова 1986, с. 27), або з *«ідеальною монетою»* з конкретною кількістю срібла, визначеної проби (Еманов 1986, с. 159—161). Хоча й досі проблема аспра в документах італійсько-татарської торгівлі не є остаточно вирішеною.

Слід відзначити, що велика кількість означень до аспрів: *«aspricompenati»*, *«asprisoldanini»*, *«aspride Ликомосто»*, *«aspride Кілія»* та ін. (Авдеєв 2005, с. 100—104; Еманов 1995, с. 37), дозволяє вбачати в них конкретні монети, але монети одного сорту, одного (чи подібного) гатунку. Тому припущення про те, що «аспрами» для італійських торговців та місцевого населення, були *«всіма чи конкретні срібні монети»* на Нижньому Дунаї, Поволжі, Причорномор'ї та Трапезунді, видається цілком слушним (Авдеєв 2005, с. 103—104).

Цікаво, що Марко Поло, який у цей час подорожував країнами Сходу, розповідаючи про фазанів на р. Хуанхе, зазначив: *«...скільки тут дичи, так просто удивительно. За один венеціанський грош, вернее, на один аспр, что немного больше, можно купить трех фазанов»* (Поло 2015, с. 98).

Напевно, у більшості випадків, для італійських нотарів, мова йшла про срібну монету високої якості (тотожну чи подібну до італійського гроссо), яка з мінімальними втратами могла бути перелита, перетворена в найбільший срібний номінал-злиток — «соммо-саум».

Монгольська навала застала широке поширення злиткового срібла в Європі, і в Русі зокрема. Злитки — гривні, були зручнішими для виплати великих сум, здійснення випробування якості срібла й транспортування (Потин 1961, с. 98), що мало неабияке значення для величезної Монгольської імперії. Саме злиток срібла, який співвідноситься у джерелах зі словом «сом», стає головним елементом у виплаті данини підвладних народів. Арабомовний гра-

матичний трактат XIV ст., присвячений тюркській мові, знає слово «сом» у значенні злиток (срібла) (Крамаровский 1980, с. 69).

Дослідники приводять різні вагові параметри для різних злитків після монгольського часу. Золотоординські злитки (191—200 г) різняться від соммо Кафи (213,3—218,911 г), соммо Тани, (197—198 г, 204—207 г), Судака (202,5 г), соммо Трапезунда (204, 756 г) (Федоров-Давыдов 1958, с. 68—70; Крамаровский 1980, с. 68—72; Мухамадиев 1983, с. 84; Еманов 2003, с. 129—130; Хан 2007; Слепова 2007, с. 202; Огуй 2009, с. 118—119).

Флорентійський фінансист Ф. Пеголотті близько 1340 р. звернув увагу на різні злитки, які існували в Тані: «Що стосується тих злитків, які різняться між собою за вагою, то на одну чашу ваг кладуть ці срібні злитки, а на іншу кладуть на вагу стільки соммо, скільки треба для зрівнювання. І якщо за вагою (срібний злиток менше) одного сомма то доплачуються аспри» (Pegolotti 1936, s. 25; Федоров-Давыдов 2003, с. 35).

До 1289 р. відноситься перша згадка про «*sommo di Caffa*» (Еманов 2003, с. 129—130). У Кафу надходило срібло в злитках і пластинах зі штемпелем комуни Генуї, імовірно, із копалень Іспанії й Сардинії. А також прибувало срібло в кусках і листах із печаткою Венеції, що надходило з підвладної Іллірії (Еманов 1995, с. 37; Spufford 2008, s. 10—11).

За документами 1289—1290 рр., зафіксовані 520 кг такого срібла, за нотаріальними записами 1343—1344 рр., — 1 тис. соммо (біля 200 кг). У 50—80 рр. XIV ст. массарії Кафи отримували з торговельних центрів Південного Причорномор'я й Кавказу 1000—2500 соммо (219—547 кг) срібла тільки у вигляді податку з работоргівлі (Еманов 1995, с. 37, 107).

За інформацією наведеною Ф. Пегелотті (близько 1340 р.), найякіснішими були злитки срібла із Сардинії — 0,993 проби. Генуезьке срібло визначається 0,924 (0,925) пробой, із Риму — 0,958, Венеції — 0,965, Лукки — 0,986. Інші італійські злитки мали дещо нижчу пробу — 0,916 (Kiersnowski 1975, s. 32; Spufford 2008, s. 6—7, 10—11).

Великий інтерес становлять документи про виплати значних сум у «рублях фряжського срібла» наприкінці XIV — на початку XV ст. У грамоті від 27 січня 1388 р. зафіксовано, що польський король Владислав Ягайло позичив у молдавського воєводи Петра Мушата величезну суму — 4000 «рублів фряжського срібра», строком на три роки, під заставу м. Галич «ис

тою волостию што к нему прислушаеть» (Розов 1928, с. 36—37, № 19).

Листом від 10 лютого 1388 р. Петро Мушат підтвердив видачу 3000 фряжкового срібла, «*тѣмъ вѣсомъ што єсми почали давати от Луцки, а додали єсми оу Сочавѣ оусѣхъ*» (Бырня, Русев 1999, с. 248, № 2). Тобто частину срібла у злитках було передано в Луцьку, а частину в Сучаві. Однак ще у 1411 р. не було виплачено 1000 рублів боргу. Тому Владислав Ягайло складає борговий лист ще на два роки, під заставу Снятина, Коломиї і Покутської землі за одну тисячу рублів французького срібла... «*Пак ли не будет фряжского серебра, а мы литовские рубли дамы а любо литое серебро. Пак ли не будет литого серебра, а мы заплатимы грошмы, по чем фряжское серебро идетъ...*» (Розов 1928, с. 76—77, № 42).

Скоріше за все, пріоритет належав сріблугенуезького походження, але в такій масі могли бути перелиті різні італійські монети й злитки. Принаймні величезний розрив між найлегшими та найважчими злитками Алустонського скарбу 1990 р. (187,7—223,9 г) передбачає кілька джерел срібла цих пам'яток (Мыщ, Адакси-на 1990, с. 160).

Дуже можливо, що згадана сума «рублів фряжського срібра» обумовлена не лише можливостями Петра Мушата в накопиченні італійського срібла, а і їхньою більшою масою в порівнянні з татарськими, руськими чи литовськими злитками — рублями. А також тим, що саме італійські міста й колонії були найрозвинутішими осередками товарно-грошових відносин, найдоступнішими центрами звідки традиційно надходило злиткове срібло.

Таким чином, італійське срібло чи срібло, яке надходило через італійців слід розглядати як одне з основних джерел наповнення золотоординської казни дорогоцінним металом, у тому числі і в складі регламентованої данини «ординського виходу».

Незважаючи на те, що з 60—70-х рр. XIII ст. фіксується домінуючий вплив генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї, венеціанські гроссо зберігають своє значення як основної міжнародної грошової одиниці.

Цю монету приймали як еталон і модель для карбування монет грошового типу в багатьох місцях, зокрема в Болгарії, Сербії, Боснії, Валахії (Слепова 1986, с. 23—25, Слепова 2006, с. 199).

У XIII — на початку XIV ст. на західних землях Золотої Орди добре знали й користувалися монетою грошового гатунку, яка асоціювалася з венеціанською монетою, вагою близько 2,0 г. Саме венеціанській гроссо слугує одним з осно-

вних елементів грошової лічби в Тані на межі 1330—1340-х рр.: «...7 унцій без 2 венеціанських гроссов (*grosso*) срібла складають 1 соммо срібла за вагою Тани і прирівнюється цей названий соммо до 8 великих сольдо (*soldo grossi*)...» (Pegolotti 1936, s. 150; Федоров-Давыдов 1958, с. 67).

Слід зазначити, що після 1328 р. в Італії фіксується зникнення срібних монет з обігу, пов'язане з істотним збільшенням ціни на срібло. Велика рада Венеції видала наказ усім посадовим особам, які опікувалися грошовими справами республіки, здійснювати виплати тільки в дукатах і сольдіно, а всі гроссо вилучати з обігу (Луццато 1954, с. 414).

З-під Кам'янець-Подільського (с. Должок, Кам'янець-Подільський р-н) походять чотири срібні венеціанські монети — дожів Ранерія Джено (1252—1266) (2 екз.) і Франческо Дандоло (1328—1339) (2 екз.), які згадуються, як одна знахідка разом із мідною візантійською монетою Мануїла Комніна (1143—1180) (Кропоткин 1962, с. 37, № 271; Kotlar 1975, s. 24, № 9). Це може свідчити про шлях проходження італійського срібла від причорноморських міст до Кам'янця чи Львова в першій половині XIV ст. Хоча й не виключено надходження італійського срібла сухопутними шляхами через Європу вже в першій половині XIV ст. Уперше «львівська дорога» — шлях генуезьких купців від Чорного до Балтійського моря (у бік Фландрії до Брюгге) через Львів зафіксована в генуезькому портулані 1339 р. (Мохов 1974, с. 303, Історія Львова 2006, с. 56). Ще до 1343 р., коли до хана Джанібєка через Львів у Тану їхало посольство венеціанського сенату (Гейд 1915, с. 111), в Італії добре знали (і, певно, не раз користувалися) можливістю проїзду до своїх колоній сухопутними дорогами. Вірогідно, що сухопутними шляхами потрапляли до венеціанської Тани і вихідці з Центральної й Західної Європи. Серед мешканців м. Тана в 1359—1360 рр. згадуються один чех і чотири німці (Карпов 2001, с. 17).

Привертають увагу знахідки обрізаних по колу празьких грошів. Такі монети, зафіксовані в Польщі, Молдові, Німеччині, Румунії та Чехії (Крижанівський 2007, с. 136; Kotowicz, Śnieżko 2016, s. 234), але концентруються в Галичині поблизу Львова та на шляхах до центрів італійської торгівлі в Причорномор'ї, до Кафи та Білгорода (на певній відстані від Львова на татарському й молдавському шляхах, і в напрямку Кракова).

Питання про обрізані празькі гроші не є остаточно вирішеним і в історіографії існують

різні погляди. Найперші знахідки з такими монетами датуються 1330—1340-ми рр. (Грушевський 2004), а метрологічні параметри їхньої значної частини можуть співвідноситися саме з венеціанськими гроссо. Принаймні в Львівському скарбі 2000 р. зафіксований майже суцільний ряд монет із вагою 1,88—2,24 г (Рожко 2005, с. 617—636), що співвідноситься з вагою матапанів XIII — початку XIV ст. (до 2,18 г), а також гроссо середини XIV ст. з вагою до 1,987 г (Papadopoli 1893, s. 215, 220, 229; 150; Слепова 1982, с. 108—109).

Існує свідчення про знахідку обрізаних празьких грошів Яна I Люксембурзького (1310—1346) в Кафі (Крижанівський 2002—2003, с. 422). Тому припущення, що частина обрізаних празьких грошів могла призначатися для торгівлі з північно-італійськими містами, зокрема з Венецією (Крижанівський 2007, с. 137), має під собою підґрунтя. Однак насамперед, певно, бралися до уваги, реалії причорноморської торгівлі, можливо, італійців на Балканах та орієнтація на венеціанський гроссо, як базову срібну одиницю.

Імовірно, досить широкий діапазон датованих знахідок з обрізаними грошами — від 1330—1340-х рр. (Молотівський, Львівський 2000 р., Калішський скарби) до 1430-х рр. (Кугурештський скарб у Молдові), як і метрологічні параметри, вказує на різні причини цього явища. Але, напевно, що одним із найперших можливих факторів в обрізуванні празьких грошів на західних землях Золотої Орди були потреби в обслуговуванні східної торгівлі Львова. Торгівлі, яка довгий час використовувала грошові знаки італійського походження та відповідні їм номінали східного походження.

Фіксована в джерелах Центральної Європи активізація італійських і, пов'язаних із ними, німецьких купців та фінансистів у другій половині XIII — на початку XIV ст., може пояснюватися не тільки зацікавленістю в ресурсах Центральної Європи (насамперед дорогоцінних металів) (Zaoral 2011, s. 235—236), а й намаганнями досягти своїх колоній на території Золотої Орди сухопутними шляхами.

Очевидно, серед найважливіших факторів, які впливали, коригували та визначали розвиток товарно-грошових відносин на території України, була наявність потужних вірменських колоній. Більшістю дослідників визнається, що з XI — до початку XVIII ст., через складну історичну долю Вірменії і вірмен, відбулося кілька значних міграційних переселень. На за-

хідноукраїнських землях, зокрема, у Кам'янці та Львові, вірмени віднайшли свою другу батьківщину, де вони активно впливали на розвиток торгівлі, ремесла та культури (Дашкевич 1971, с. 150; Григорян 1980).

Точна дата появи вірмен у Львові не відома, хоча вважається, що в кінці XIII ст. у місті вже була вірменська колонія (Дашкевич 1971, с. 166). Принаймні згадка вірмен, як однієї з основних етнічних груп середньовічного Львова, у наданні місту магдебурзького права в 1356 р., передбачає не тільки їхнє досить тривале перебування, а й давно сформований власний культурний і економічний центр на західній околиці Золотої Орди.

Відомо, що вже в XIII — в першій половині XIV ст. вірменські общини існували в багатьох італійських містах та колоніях. У Пізі, Болоньї, Венеції, Салерно, провінції Ломбардії вони мали свої ділянки «hАйтун» («Вірменський дім») (Саргсян 2010, с. 120).

Практично не збереглося джерел, які б розкривали діяльність вірменських колоній на західноукраїнських землях у першій половині XIV ст. (архів Львівської Ради і суду згорів 1381 р.). Але ті, що збереглися з останньої чверті XIV ст. засвідчують величезний вплив вірменської громади на розвиток м. Львів. На сторінках Львівської міської книги 1382—1389 рр. зафіксовано біля 40 угод, сторонами яких прямо вказані вірмени, які мають торгові, грошові стосунки з Кафою, Краковом, Торунем, Вроцлавом, Серетом та іншими містами (Лесников 1964, с. 39—53). Вірмени мають безпосередню причетність до діяльності та, дуже можливо, відкриття монетного двору у Львові в XIV ст. На сторінках Львівської міської книги 1382—1389 рр. згадується ціла династія вірмен, які мали стосунок до львівського монетного двору: вдова міського монетарія Івана — Мамуш (1383 р., 1389 р.), зять Івана — Авакбарон, монетарій Богдан (1384 р.), інший зять Івана, вірменин Авашчи (1386 р., 1388 р.) (Котляр 1965, с. 115—116).

«Італійський вигляд» галицьких монет і те, що всі львівські монетарії, імена яких удалася встановити, були вірменами, знаходить пояснення у зв'язках між найбільшими вірменськими колоніями Європи: Венеції і Львова (Котляр 1965, с. 97).

Очевидно, поширення венеціанських монет в Україні в XIII, XIV ст., їхня поява в далекому Києві обумовлювалася різними факторами. На початку XIII ст., незважаючи на нищівні міжусобні війни, походи половців, епідемії

та природні негаразди, князівства Південної Русі залишалися розвинутими європейськими країнами свого часу. Необхідну для розвитку економіки масу дорогоцінних металів, вони, здебільшого, отримували завдяки активній зовнішній торгівлі та надзвичайно зручній транспортній системі. Системі, обумовленій географічним становищем та відпрацьованому протягом століть використанні річкових, сухопутних та морських шляхів, спрямованих на м. Київ. У грошовій сфері головна різниця з європейськими країнами визначалася наявністю в останніх природних копалин срібла, яких Русь не мала.

В Європі, як і в Русі (Толочко 1981, с. 376), в умовах натурального господарства, величезна кількість платежів здійснювалася за принципом «товару за товар».

На сторінках анонімної польської хроніки XIV ст. збереглося повідомлення про визначні зміни товарно-грошової сфери Центральної Європи. Розповідаючи про чеського короля Вацлава II (1300—1305), автор хроніки зазначив: «*Eiusdemque regis tempore grossi et (grossi) parvi argentei Cracoviam sunt portati, ubi prius cum nigro argento et pelliculis de capitibus asperiolinis communiter forisabatur*» (в часах того короля гроші і парвуси срібні запроваджені в Кракові, де перед тим платили чорним сріблом і хутрами з білячих голів (верхньої частини?) (Kętrzyński 1896, s. 186 (349); Dembińska 1968, s. 242; Paszkiewicz 2001, s. 23). Це повідомлення, повторене на сторінках творів М. Меховського, М. Бельського, М. Стрийковського, О. Гваньїні та багатьох інших середньовічних авторів XVI—XVIII ст. (Szwagrzyk 1967, s. 78), здалося важливим і авторові Густинського літопису, який розмістив його поруч із найважливішими подіями: «... В лето 6813 (1305)... умре король Полскій Вячеславъ Чехъ,... Сей Вячеславъ первый внесе въ Польшу гроши сребренные, понеже прежде за кожи куплю дяху» (ПСРЛ 1843, с. 348).

Це не означало, що з 1300 р. у Центральній Європі перестають користуватися різноманітними товаро-грошинами, насамперед хутрами та злитками срібла. Просто празький гріш було визнано базовою одиницею розрахунків, внутрішніх та зовнішніх платежів, що означало безповоротність у вступі на новий рівень товарно-грошових стосунків.

Безумовно, ще в давньоруський час існували значні відмінності у використанні тих чи інших «хутряних цінностей» в європейських країнах, і в Русі зокрема. Хутра, теплий одяг також були предметами першої необхідності,

але в густонаселеній Європі, із великою кількістю міст і замків, часто м'якішим кліматом, значно поступалися їхньому значенню на Сході та Північному Сході.

Ще більше значення хутра мали для монголів. Дослідники звертають увагу, що в XIII ст. після успішних завойовницьких війн, коли до них пішли торговельні каравани, продукти виробництва різних народів, гроші, монголи залишилися кочовиками й номадами — звіроловцями. У більшості випадків, гроші їм не були потрібні. Торгівля в основному здійснювалася в формі обміну, серед предметів першої необхідності не вистачало борошна, зброї, одягу (Владимирцев 1934, с. 110, 43; Каргалов 1967, с. 215). В умовах суворого клімату, часто далеко від батьківщини, теплий одяг (насамперед, хутра й шкіри) забезпечував саму можливість виживання.

Рубрук зазначав, що в холодну пору року вони одягають не менше двох шуб (Путешествие у восточные страны... 1957, с. 86). У кількох місцях він звертає увагу на неможливість щось купити за гроші: «... не могли найти ничего, чтобы продавалось за золото или серебро...» (Путешествие в восточные страны... 1957, с. 113, 119).

Одне з найперших повідомлень про накладання данини на підвладне населення Давньої Русі містить перелік п'яти різних видів шкір і хутра (Карпини и др. 2013, с. 118—119).

У грошовій сфері це означало повернення до початкових домонетних форм платежів і розрахунків, з яких Європа та Русь вже поступово відходили.

У Русі монголи законсервували натуральний характер господарства (Каргалов 1967, с. 212—213) та вилучили основні джерела зовнішньої торгівлі. Як в ремісничий промисловості (Рыбаков 1948, с. 780—781), так і у використанні різноманітних товаро-грошів (насамперед: хутра, одягу, продуктів землеробства) Русь була відкинута на кілька століть назад.

Руйнування міст (головних і часто єдиних осередків товарно-грошових відносин), так не навислих монголам, разом із вилученням величезної кількості срібла та натуральних продуктів (через ординський вихід та ін.) нівелювало найважливішу функцію грошей — накопичення. Були знищені вікові напрацювання у фінансовому забезпеченні східнослов'янського суспільства.

Існує аргументована думка, що за багатьма показниками, на порозі монгольського завоювання Русь стояла перед кардинальними зру-

шеннями в монетній справі та грошовому обігу, але навала перервала цей розвиток (Потин 1977, с. 128).

Одним із найголовніших чинників таких зрушень, як і в більшості європейських країн, був поступовий перехід на якісно нові монети — грассо — гроші.

Не виключено, що відносно пізній перехід до грошової монети в Центральній Європі, у порівнянні із Західною (Італія — перша пол. XIII ст., Франція — 1266 р.), пов'язаний не тільки з розробкою срібних копалин (Кутна Гора та ін.), а й сусідством із найбільшою, найбагатшою та найбільш населеною монгольською державою. Державою, зорієнтованою на натуральні, а не монетні платежі.

Об'єктивним чинником розповсюдження нової і якісної монети було збільшення товарного виробництва й нарощування маси італійських монет у процесі карбування, що відповідало інтересам Венеції і багатьох інших країн. Певно, поширення італійських монет у Східній Європі, у значній мірі, визначалося високою якістю італійських грассо та їхнім міжнародним визнанням.

У Києві в першій половині XIII ст. уже користувалися європейською валютою нового рівня. Для Південної Русі — України існувала унікальна можливість в отриманні таких монет по кільком напрямкам транзитних комунікацій.

- Авдев С. Монетната система в Средновековна България през XIII—XIV век. София, 2005.
- Беляева С.О. Пашкевич Г.О. Зернове хозяйство Среднего Поднѣпров'я X—XIV ст. *Археологія*. 1990, № 6, с. 37—47.
- Беляков А.С. Нумизматика. *Введение в специальные исторические дисциплины*. Москва, 1990, с. 81—137.
- Быря П.П., Руссов Н.Д. Монеты средневековой Молдавии. *Stratum plus*. 1999, № 6, с. 176—262.
- Васильевский В.Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. *Журнал министерства народного просвещения*. 1888, ч. CCLVII, июль, с. 121—150.
- Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Ленинград, 1934.
- Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар (ред. М.Ф. Котляр). Київ, 2002.
- Гейд В. Итальянские колонии на побережье Черного и Азовского морей. Извлечение из сочинения В. Гейда: «История торговли Востока в средние века» (пер. Л.П. Колли). *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1915, № 52, с. 68—185.
- Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши: армяне в Подолии. Ереван, 1980.
- Грушевський М. Молотівське срібло. Археологічна замітка. *Грушевський М. Твори у 50-ти т.* Львів, 2004, т. 6, с. 361—366.
- Дашкевич Я.Р. Розселення вірменів на Україні в 11—18 ст. *Український історико-географічний збірник*. Київ, 1971, т. I, с. 150—182.

- Еманов А.Г. Проблема аспра в итальянской торговле в Северном Причерноморье. *Проблемы социальной истории и культуры средних веков*. Ленинград, 1986, с. 158—166.
- Еманов А.Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII—XV вв. Тюмень, 1995.
- Зразюк З. Нумізматичні знахідки на території Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, 1996, с. 90—92, 164—166.
- Ивакин Г.Ю. Памятники сфрагистики и нумизматики. *Новое в археологии Киева* (ред. П.П. Толочко). Київ, 1981, с. 403—425.
- Ивакин Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. Киев, 1996.
- Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005—2007 рр. *Дньєслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ, 2008, с. 191—213.
- Исаевич Я.Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. *Нариси з історії техніки*. 1961, вип. 7, с. 108—116.
- Історія Львова. У трьох томах (ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій). Львів, 2006, т. 1.
- Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Москва, 1967.
- Каргер М.К. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1941, вып. X, с. 75—85.
- Карпини де П., Поляк Б., Рубрук У. Путешествия к татарам католических монахов в 1245—1255 гг. Киев, 2013.
- Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли. Москва, 1990.
- Карпов С. Венецианская Тана по актам канцлера Бенедетто Бьянко (1359—60 гг.). *Причерноморье в средние века*. Санкт-Петербург, 2001, вып. 5, с. 9—26.
- Каталог украинских древностей. Коллекция В.В. Тарнавского. Киев, 1898.
- Климовский С.И. Новые находки печатей и монет XI—XIII вв. в Киеве. *X Всероссийская нумизматическая конференция. Тез. докл. и сообщ.* Москва, 2002, с. 138—140.
- Коновалова И.Г. Арабские источники XII—XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1990 г. Москва, 1991, с. 5—115.
- Котляр Н.Ф. Проблемы и основные итоги исследования монет Червоной Руси. *Нумизматика и сфрагистика*. 1965, вып. 2, с. 91—120.
- Котляр Н.Ф. Еще раз о «безмонетном» периоде денежного обращения в Древней Руси (XII—XIII вв.). *Вспомогательные исторические дисциплины*. 1973, вып. V, с. 152—169.
- Крамаровский М. Клад серебряных платежных слитков из Старого Крыма и золотоордынские суммы. *Сообщения Государственного Эрмитажа*. 1980, вып. XLV, с. 68—72.
- Крыжаневский А.Л. Денежное обращение в Галицкой Руси в XIV—XV вв. *Stratum plus* (2003—2004). № 6, с. 414—424.
- Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV—XV ст. Львів, 2007.
- Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. *Свод археологических источников*. 1962, вып. Е 4-4.
- Лесников М.П. Львовское купечество и его торговые связи в XIV веке. *Ученые записки МГПИ им. Ленина*, 1964, № 217, с. 38—55.
- Луцатто Д. Экономическая история Италии (пер. М.Л. Абрамсон). Москва, 1954.
- Мохов М.А. Молдавский торговый путь в XIV—XV вв. *Польша и Русь*. (ред. Б.А. Рыбаков). Москва, 1974, с. 298—307.
- Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII—XV вв. Москва, 1983.
- Мыц В.Л., Адаксина С.Б. Клад серебряных платежных слитков из Алустана. *Stratum plus*. 1996, № 6, с. 159—169.
- Огуй О. Таємничі «рублі фряжського срібра» та інші рублі на території Молдавського князівства (1388—1475). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* (відп. ред. Г.В. Боряк). Київ, 2011, ч. 19, с. 209—223.
- Пашуто В.Т. Монгольский поход в глубь Европы. *Татаро-монголы в Азии и Европе* (отв. ред. С.Л. Тихвинский). Москва, 1977, с. 210—227.
- Пекарська Л. Дорогоцінності тайника Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, 1996, с. 48—53.
- Перхавко В.Б. Русско-итальянские пересечения и соприкосновения в X—XII веках. *Rossica Antiqua*. 2012, 1, с. 3—22.
- Поло М. Путешествие (пер. И.П. Минаева, вступ. статья, комментарий и ред. перевода К.И. Кунина). Улан-Уде, 2015.
- Пономарев А.П. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи (квантитативная нумизматика и процессы средневековой экономики). Москва, 2002.
- Потин В.М. Причины прекращения притока западно-европейских монет на Русь в XII в. *Международные связи России до XVII в.* Москва, 1961, с. 84—115.
- Потин В.М. Клад брактеатов из Поднестровья. *Нумизматика и сфрагистика*. 1963, т. 1, с. 109—127.
- Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. Ленинград, 1968.
- Потин В.М. Основные периоды монетной чеканки в Европе и денежное обращение Русского государства в X—XVII веках. *Нумизматический сборник памяти Д.Г. Капанадзе*. Тбилиси, 1977, с. 126—130.
- Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1843.
- Полное собрание русских летописей. Т. 10. Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург, 1885.
- Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука (ред., вступ. статья и прим. Н.П. Шастиной). Москва, 1957.
- Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов (пер. М.А. Кабанова, под ред. Е.А. Мельниковой). Москва, 1998.
- Рожко М. Празькі гроші на теренах міста Львова у першій половині XIV століття (За матеріалами археологічних розкопок). *До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004, т. 1, с. 619—636.
- Розов В. Українські грамоти XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928, т. 1.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. Москва, 1948.
- Саргсян Т.Э. Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV—XV вв.) (составление, рус. пер., введение и прим. Т.Э. Саргсян). Симферополь, 2010.

- Свердлов М.Б. Источники для изучения русского денежного обращения в XII—XIII вв. *Вспомогательные исторические дисциплины*. 1978, вып. IX, с. 3—16.
- Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). Київ, 1992.
- Слепова Т.И. Развитие монетной чеканки в Северной Италии в XII—XV вв. *Экономика, политика и культура в свете нумизматики*. Ленинград, 1982, с. 100—129.
- Слепова Т.И. Некоторые аспекты распространения венецианских и генуэзских монет и их подражаний в Восточном Средиземноморье и Северном Причерноморье в XII—XV вв. *Труды Государственного Эрмитажа*. 1986, XXVI, с. 22—30.
- Слепова Т.И. Экономические связи Венеции и Крыма в XIII—XV ст. по нумизматическим данным (из музейных коллекций Одессы и Крыма). *Могилянське читання*. 2006. Київ, 2007, с. 198—204.
- Слепова Т.И. Итальянский мир Северного Причерноморья в XII—XV вв. в свете нумизматических памятников. *Труды Государственного Эрмитажа*. 2018, XCIV, с. 117—122.
- Спаский И.Г. Русская монетная система. Ленинград, 1970.
- Спицын А. Торговые пути Киевской Руси. *Сборник статей, посвященных С.Ф. Платонову*. Санкт-Петербург, 1911, с. 235—253.
- Терський С.В. «Батієва дорога» у XII—XIV ст.: історико-географічний коментар. *Словянський вісник. Збірник наукових праць*. Рівне, 2011, вип. 11, с. 126—131.
- Толочко П.П. Торговля древнего Киева. *Новое в археологии Киева* (ред. П.П. Толочко). Київ, 1981, с. 355—378.
- Федоров-Давыдов Г.А. Денежно-весовые единицы Таны в начале XIV в. (по данным Франческо Пеголотти). *Советская археология*. 1958, № 3, с. 68—70.
- Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет. *Нумизматика и Эпиграфика*. 1960, вып. 1, с. 94—192.
- Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. Москва, 2003.
- Хан Н.А. Доходность болгарской торговли в XIV в. *Краткие сообщения Института археологии*. 2004, вып. 217, с. 56—61.
- Хан Н.А. Внутренние и внешние деньги государств Восточной Европы в XIV в. *Журнал экономической теории*. 2007, № 3, с. 126—141.
- Янин В.Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерк истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва, 2009.
- Dembińska M. Dyskusja. *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa 14—18 IX 1965*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968, s. 241—242.
- Grierson P. The Origins of the Grosso and of Gold Coinage in Italy. *Numismatický sborník 1971—1972*. 1973, XIII, s. 33—48.
- Hlinka J., Kraskovská L., Novák J., Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Bratislava, 1968, cz. II.
- Hlubek L., Zaoral R. Nález benátské mince z 13 století na Dómském návrší v Olomouci. *Numismatické listy*. 2015, 70, s. 55—61.
- Jesse W. Der Munz Fund von Hildesheim vergraben um 1260. *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. 1948, II, s. 16—48.
- Kętrzyński W. O rocznikach polskich. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. 1897, t. XXXIV, s. 1—190.
- Kiersnowski R. Srebro czyste i najczystsze w Polsce średniowiecznej. *Ryszard Kiersnowski. Historia - Pieniądz - Herb. Opera selecta*. Warszawa, 2008, s. 25—35.
- Kiersnowski R. Pradzie grosza. Warszawa, 1975.
- Kotlar M. Znaleziska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukraińskie SRR. Wrocław, 1975.
- Kotowicz P., Śnieżko G. Clipped Prague groschen of John of Luxembourg (John of Bohemia) from the Medieval Hillfort in Sanok — Biała Góra. *Zapiski Numizmatyczne*. Kraków, 2016, t. XI, s. 221—242.
- Kubiak S., Paszkiewicz B. Znaleziska monet z lat 1146—1500 z terenu Polski Inwentarz. Poznań, 1998.
- Małowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII—XVI wieku. Warszawa, 2006.
- Metcalfe D.M. Coinage in the Balkans. Thessaloniki, 1965.
- Papadopoli N. Le monete di Venezia. Venezia, 1893, T.I.
- Paszkiewicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce. *Wiadomości Numizmatyczne*. 2001, r. XLV, z. 1 (171), s. 23—44.
- Paszkiewicz B. Grosz ruski. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 2005, с. 92—113.
- Pegolotti F.B. La Pratica della mercatura (ed. A. Ewanc). Cambridge; Massachusetts, 1936.
- Spufford P. How Rarely did Medieval Merchants Use Coin? Utrecht, 2008.
- Stahl A. Zecca: The Mint of Venice in the Middle Ages. Baltimore; London; New York, 2000.
- Swagrzyk J. Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302—1547. *Ze Skarbcza Kultury*. 1967, 18.
- Swagrzyk J. Pieniądz na ziemiach polskich X—XX w. Wrocław, 1973.
- Weymann S. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej. *Poznańskie towarzystwo Przyjaciół nauk. Prace komisji historycznej*. 1938, t. XIII, z. 1.
- Zaoral R. Silver and Glass in Medieval Trade and Cultural Exchange Between Venice and the Kingdom of Bohemia. *Český časopis historický*. 2011, vol. 109, s. 235—261.

Надійшла 15.05.2018

Г.А. Козубовский

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины

О НАЧАЛЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГРОШОВОЙ МОНЕТЫ В УКРАИНЕ

Анализ находок венецианских монет и письменных источников позволяет сделать некоторые предварительные замечания о товарно-денежных отношениях на территории Южной Руси перед монгольским нашествием.

В первой половине XIII ст. новые монеты — (денарии) grosso начинают чеканить во многих центрах Италии. Они открывают новый период гроша в Европе.

В работе рассматриваются находки венецианских grosso XIII—XIV вв. на территории Украины. Венецианские grosso Энрико Дандоло (1192—1205) и Петро Зиани (1205—1228) были найдены в Киеве. Но венецианские grosso попадают на Русь в ограниченном количестве. Они не откладываются в кладах. В первой половине XIII ст., Киев был центром, который посещали торговцы из Италии, Австрии, Польши, Германии, Силезии и других стран. Монгольское нашествие остановило процесс вхождения в период гроша. Венецианские grosso Ранерия Джено

(1252—1266), Франческо Дандоло (1328—1339) были найдены на караванном пути между Кафрой и Львом и связываются с торговлей на Черном море.

К л ю ч е в ы е с л о в а: венецианские грессо, Киев, монгольское нашествие, период серебряного грессо.

Georgii A. Kozubowskij

Ph.D., Scientific Researcher of the Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

ON THE BEGINNING OF THE GROSSI COINS USAGE IN UKRAINE

The study of the finds of Venetian coins and literary sources allows to make some previous remarks on the character of the goods-coinage relations on the territory of South Rus before the Mongol invasion.

In the first part of 13th century new coins — denarii grosso began to struck in many centres of Italy. They had opened a new grosso period in Europe.

The finds of Venetian grosso of the 13th—14th centuries on the territory of Ukraine are examined in the paper. The Venetian grosso of Enrico Dandolo (1192—1205) and Pietro Ziani (1205—1228) were found in Kyiv. However, Venetian silver grosso of the 13th century appeared into Rus restrictedly. They are absent in the hoards.

In the first part of the 13th century Kyiv was the center visited by Italian, Austrian, German, Polish, Silesian and other merchants. Mongol invasion stopped the process of entering to grosso period. The Venetian grosso of Raneri Geno (1252—1266) and Francesco Dandolo (1328—1339) were found at the caravan travelling routs between Lviv and Kaffa and are connected with Black Sea trade.

К е y w o r d s: Venetian grosso, Kyiv, Mongol invasion, silver grosso period.

References

- Avdev S. Monetnata sistema v Srednevekovna Bulgaria prez XIII-XIV vek. Sofia, 2005.
- Beliaieva S.O. Pashkevych H.O. Zernove gospodarstvo Serednoho Podniprovia X-XIV st. *Arkheolohiia*. 1990, no. 6, pp. 37-47.
- Beliakov A.S. Numizmatika. *Vvedenie v spetsialnye istoricheskie distsipliny*. Moskva, 1990, pp. 81-137.
- Byrnia P.P., Russev N.D. Monety srednevekovoi Moldavii. *Stratum plus*. 1999, no. 6, pp. 176-262.
- Dashkevych Ya.R. Rozselennia virmeniv na Ukraini v 11-18 st. *Ukrainskyi istoryko-geohrafichnyi zbirnyk*. Kyiv, 1971, vol. 1, pp. 150-182.
- Dembińska M. Dyskusja. *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa 14-18 IX 1965*. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968, pp. 241-242.
- Emanov A.G. Problema aspra v italianskoi trgovle v Severnom Prichernomore. *Problemy sotcialnoi istorii i kultury srednikh vekov*. Leningrad, 1986, pp. 158-166.
- Emanov A.G. Sever i Iug v istorii komercii: na materialakh Kafy XIII-XV vv. Tiumen, 1995.
- Fedorov-Davydov G.A. Denezhno-vesovye edynitsy Tany v nachale XIV v. (po dannym Franchesco Pegolotti). *Sovetskaia arkheologiiia*. 1958, no. 3, pp. 68-70.
- Fedorov-Davydov G.A. Klady dzhuchidskikh monet. *Numizmatika i Epigrafika*. 1960, no. 1, pp. 94-192.
- Fedorov-Davydov G.A. Denezhnoe delo Zolotoi Ordy. Moskva, 2003.
- Geid V. Italijskie kolonii na poberezhe Chernogo i Azovskogo morei. Izvlechenie iz sochineniia V. Geida: "Istoriia trgovli Vostoka v srednie veka" (per. L.P. Kolli). *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*. 1915, no. 52, pp. 68-185.
- Grierson P. The origins of the grosso and of Gold coinage in Italy. *Numismaticheskii sbornik 1971-1972*, no. 13, 1973, pp. 33-48.
- Grigorian V.R. Istoriia armianskikh kolonii Ukrainy i Polshi: armiane v Podolii. Erevan, 1980.
- Halytsko-Volynskiy litopys. Doslidzhennia. Tekht. Komentar (ed. M.F. Kotliar). Kyiv, 2002.
- Hlinka J., Kraskovská L., Novák J., Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Bratislava, 1968, vol. 2.
- Hlubek L., Zaoral R. Nález benátské mince z 13 století na Dómském návrší v Olomouci. *Numismatické listy*. 2015, no. 70, pp. 55-61.
- Hrushevskiy M. Molotivske sriblo. *Arkheolohichna zamitka. Hrushevskiy M. Tvory u 50-ty t*. Lviv, 2004, vol. 6, pp. 361-366.
- Ianin V.L. Denezhno-vesovye sistemy domongolskoi Rusi i ocherk istorii denezhnoi sistemy srednevekovogo Novgoroda. Moskva, 2009.
- Ivakin G.Yu. Pamiatniki sfragistiki i numizmatiki. *Novoe v arkheologii Kiev*a (ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 1981, pp. 403-425.
- Ivakin H.Yu. Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII - seredyny XVI st. Kyiv, 1996.
- Ivakin H.Yu., Ioannysian O.M. Pershi pidsumky vyvchennia Desiatynnoi tserkvy u 2005-2007 rr. *Dnieslovo. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv, 2008, pp. 191-213.
- Isaievych Ya.D. Solevarna promyslovist Pidkarpattia v epokhu feodalizmu. *Narysy z istorii tekhniki*. 1961, no. 7, pp. 108-116.
- Istoriia Lvova. U trokh tomakh (eds. Ya. Isaievych, M. Lytvyn, F. Steblii). Lviv, 2006, vol. 1.
- Jesse W. Der Munz Fund von Hildesheim vergraben um 1260. *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. 1948, no. 2, pp. 16-48.
- Kargalov V.V. Vneshnepoliticheskie faktory razvitiia feodalnoi Rusi. Moskva, 1967.
- Karger M.K. Tainik pod razvalinami Desiatynnoi tserkvi v Kieve. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. 1941, no. 10, pp. 75-85.

- Karpini de P., Poliak B., Rubruk U. Puteshestvie k tartaram katolicheskikh monakhov v 1245-1255 gg. Kyiv, 2013.
- Karpov S.P. Italijskie morskije respubliki i Iuzhnoe Prichernomore v XIII-XV vv.: problemy trgovli. Moskva, 1990.
- Karpov S. Venetsianskaia Tana po aktam kantclera Benedetto Bianco (1359-60 gg.). *Prichernomore v srednie veka*. Sankt-Peterburg, 2001, no. 5, pp. 9-26.
- Katalog ukrainskikh drevnostei. Kollekcii V.V. Tarnavskogo. Kiev, 1898.
- Kętrzyński W. O rocznikach polskich. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. 1897, vol. 34, pp. 1-190.
- Khan N.A. Dokhodnost bulgarskoi trgovli v XIV v. *Kratkie soobsheniia Instituta arkheologii*. 2004, no. 217, pp. 56-61.
- Khan N.A. Vnutrennie i vneshnie dengi gosudarstv Vostochnoi Evropy v XIV v. *Zhurnal ekonomicheskoi teorii*. 2007, no. 3, pp. 126-141.
- Kiersnowski R. Srebro czyste i najczystsze w Polsce średniowiecznej. *Ryszard Kiersnowski. Historia - Pieniądz - Herb. Opera selecta*. Warszawa, 2008, pp. 25-35.
- Kiersnowski R. Pradzie grosza. Warszawa, 1975.
- Klimovskii S.I. Novye nakhodki pechatei i monet XI-XIII vv. v Kieve. *X Vserossiiskaia numizmaticheskaiia konferentsiia. Tez. dokl. i soobshch.* Moskva, 2002, pp. 138-140.
- Konovalova I.G. Arabskie istochniki XII-XIV vv. po istorii Karpato-Dnestrovskikh zemel. *Drevneishie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniia*. 1990 g. Moskva, 1991, pp. 5-115.
- Kotliar N.F. Problemy i osnovnye itogi issledovaniia monet Chervonoii Rusi. *Numizmatika i sfragistika*. 1965, no. 2, pp. 91-120.
- Kotliar N.F. Eshche raz o "bezmonetnom" periode denezhnogo obrashcheniia v Drevnei Rusi (XII-XIII vv.). *Vspomogatelnye istoricheskie distsipliny*. 1973, no. 5, pp. 152-169.
- Kotlar M. Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukraińskie SRR. Wrocław, 1975.
- Kotowicz P., Śnieżko G. Clipped Prague groschen of John of Luxembourg (John of Bohemia) from the Medieval hillfort in Sanok - Biała Góra. *Zapiski Numizmatyczne*. Kraków, 2016, vol. 11, pp. 221-242.
- Kramarovskii M. Klad serebrianykh platezhnykh slitkov iz Starogo Kryma i zolotoordynskie sumy. *Soobshcheniia Gosudarstvenno-go Ermitazha*. 1980, no. 45, pp. 68-72.
- Kropotkin V.V. Klady vizantiiskikh monet na territorii SSSR. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. 1962, no. E 4-4.
- Kryzhanivskii A.L. Denezhnoe obrashchenie v Galitskoi Rusi v XIV-XV vv. *Stratum plus* (2003-2004), no. 6, pp. 414-424.
- Kryzhanivskii A. Lvivskii monetnyi dvir u XIV-XV st. Lviv, 2007.
- Kubiak S., Paszkiewicz B. Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski Inwentarz. Poznań, 1998.
- Lesnikov M.P. Lvovskoe kupechestvo i ego trgovye svyazi v XIV veke. *Uchenye zapiski MGPI im. Lenina*, 1964, no. 217, pp. 38-55.
- Lutcatto D. Ekonomicheskaiia istoriia Italii (per. M.L. Abramson). Moskva, 1954.
- Małowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII-XVI wieku. Warszawa, 2006.
- Metcalf D.M. Coinage in the Balkans, 820-1355. Thessaloniki, 1965.
- Mokhov M.A. Moldavskii trgovyi put v XIV-XV vv. Polsha i Rus. (ed. B.A. Rybakov). Moskva, 1974, pp. 298-307.
- Mukhamadiev A.G. Bulgaro-tatarskaia monetnaia sistema XII-XV vv. Moskva, 1983.
- Mytc V.L., Adaksina S.B. Klad serebrianykh platezhnykh slitkov iz Alustona. *Stratum plus*, 1996, no. 6, pp. 159-169.
- Ohui O. Taiemnychi "rubli friazhskoho srebra" ta inshi rubli na terytorii Moldavskoho kniazivstva (1388-1475). *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* (ed. H.V. Boriak). Kyiv, 2011, vol. 19, pp. 209-223.
- Papadopoli N. Le monete di Venezia, vol. 1. Venezia, 1893.
- Pashuto V.T. Mongolskii pokhod v glub Evropy. *Tataro-mongoly v Azii i Evrope* (ed. S.L. Tikhvinskii). Moskva, 1977, pp. 210-227.
- Paszkiewicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce. *Wiadomości Numizmatyczne*. 2001, vol. 45, no. 1 (171), pp. 23-44.
- Paszkiewicz B. Grosz ruski. *Hroshovy obih i bankivska v Ukraini: mynule ta suchasnist*. Lviv, 2005, pp. 92-113.
- Pegolotti F.B. La Pratica della mercatura (ed. A. Ewanc). Cambridge; Massachusetts, 1936.
- Pekarska L. Dorohotsinnosti tainyka Desiatynnoi tserkvy. *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi*. Do 1000-littia osvychennia. Kolektyv avtoriv. Kyiv, 1996, pp. 48-53.
- Perkhavko V.B. Russko-italianskie peresecheniia i soprikosnoveniia v X-XII vekakh. *Rossica Antiqua*. 2012, no. 1, pp. 3-22.
- Polo M. Puteshestvie (per. I.P. Minaeva, vstup. statia, kommentarii i red. perevoda K.I. Kunina). Ulan-Ude, 2015.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei. Vol. 2. Ipatevskaiia letopis. Sankt-Peterburg, 1843.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei. Vol. 10. Letopisnyi sbornik imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisiu. Sankt-Peterburg, 1885.
- Ponomarev A.P. Dengi Zolotoi Ordy i Trapezundskoi imperii (kvantitativnaia numizmatika i protsessy srednevekovoi ekonomiki). Moskva, 2002.
- Potin V.M. Prichiny prekrashcheniia pritoka zapadnoevropeiskikh monet na Rus v XII v. *Mezhdunarodnye svyazi Rossii do XVII v*. Moskva, 1961, pp. 84-115.
- Potin V.M. Klad brakteatov iz Podnestrovia. *Numizmatika i sfragistika*. 1963, vol. 1, pp. 109-127.
- Potin V.M. Drevniaia Rus i evropeiskie gosudarstva v X-XIII vv. Leningrad, 1968.
- Potin V.M. Osnovnye periody monetnoi chekanki v Evrope i denezhnoe obrashchenie Russkogo gosudarstva v X-XVII vekakh. *Numizmaticheskii sbornik pamiati D.G. Kapandze*. Tbilisi, 1977, pp. 126-130.
- Puteshestvie v Vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka (ed., vstup. statia i prim. N.P. Shastinai). Moskva, 1957.
- Rait Dzh. K. Geograficheskie predstavleniia v epokhu krestovykh pokhodov (per. M.A. Kabanova, ed. E.A. Melnikova). Moskva, 1998.

- Rozhko M. Prazki hroshi na terenakh Lvova u pershii polovyni XIV stolittia (za materialamy arkheolohichnykh rozkopok). *Do dzherel. Zb. nauk. prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv; Lviv, 2004, vol. 1, pp. 619-636.
- Rozov V. Ukrainski hramoty. Vol. 1. XIV v. i persha polovyna XV v. Kyiv, 1928.
- Rybakov B.A. Remeslo Drevnei Rusi. Moskva, 1948.
- Sargsian T.E. Svod armianskikh pamiatnykh zapisei otnosiashchikhsia k Krymu i sopredelnym regionam (XIV-XV vv.) (sostavlenie, rus. per., vvedenie i prim. T.E. Sargsian). Simferopol, 2010.
- Slepova T.I. Razvitie monetnoi chekanki v Severnoi Italii v XII-XV vv. *Ekonomika, politika i kultura v svete numizmatiki*. Leningrad, 1982, pp. 100-129.
- Slepova T.I. Nekotorye aspekty rasprostraneniia venetsianskikh i genuezskikh monet i ikh podrazhanii v Vostochnom Sredizemnomore i Severnom Prichernomore v XII-XV vv. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. 1986, no. 26, pp. 22-30.
- Slepova T.I. Ekonomicheskie sviazi Venetsii i Kryma v XIII-XV st. po numizmaticheskim dannym (iz muzeinykh kollektsii Odessy i Kryma). *Mogilianski chitannia*. 2006. Kyiv, 2007, pp. 198-204.
- Slepova T.I. Italiiskii mir Severnogo Prichernomoria v XIII-XV vv. v svete numizmaticheskikh pamiatnikov. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. 2018, no. 94, pp. 117-122.
- Spasskii I.G. Russkaia monetnaia sistema. Leningrad, 1970.
- Spitcyn A. Torgovyie puti Kievskoi Rusi. *Sbornik statei, posviashchennykh S.F. Platonovu*. Sankt-Peterburg, 1911, pp. 235-253.
- Spufford P. How rarely did medieval merchants use coin? Utrecht, 2008.
- Stahl A. Zecca: The mint of Venice in the Middle Ages. Baltimore; London; New York, 2000.
- Swagrzyk J. Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302-1547. *Ze Skarbca Kultury*, 1967, no. 18.
- Sverdlov M.B. Istochniki dlia izucheniia russkogo denezhnogo obrashcheniia v XII-XIII vv. *Vspomogatelnye istoricheskie distsipliny*. 1978, no. 9, pp. 3-16.
- Swagrzyk J. Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w. Wrocław, 1973.
- Sydorenko O.F. Ukrainski zemli u mizhnarodnii torhivli (IX - seredyna XVII st.). Kyiv, 1992.
- Terskyi S.V. "Batyieva doroha" u XII-XIV st.: istoryko-heohrafichni komentar. *Slovianskyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*. 2011, no. 11, pp. 126-131.
- Tolochko P.P. Torgovlia drevnego Kiev. *Novoe v arkheologii Kiev* (ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 1981, pp. 355-378.
- Vasilevskii V.G. Drevniaia torgovlia Kiev s Regensburgom. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia*. 1888, no. 257, iiul, pp. 121-150.
- Vladimirtsev B.Ya. Obshchestvennyi stroi mongolov. Leningrad, 1934.
- Weymann S. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej. *Poznańskie towarzystwo Przyjaciół nauk. Prace komisji historycznej*. 1938, vol. 13, no. 1.
- Zaoral R. Silver and glass in medieval trade and cultural exchange between Venice and the Kindom of Bohemia. *Český časopis historický*. 2011, vol. 109, pp. 235-261.
- Zraziuk Z. Numizmatychni znakhidky na terytorii Desiatynnoi tserkvy. *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi*. Do 1000-littia osviahennia. Kolektyv avtoriv. Kyiv, 1996, pp. 90-92, 164-166.

Я.В. Володарець-Урбанович *

КВАДРАТНІ ПІДВІСКИ «КОЗІЇВКА / НОВА ОДЕСА»

Статтю присвячено квадратним підвіскам, що в основному походять із дніпровських скарбів першої хронологічної групи за О.О. Щегловою. Дані знахідки можна об'єднати в групу прикрас «Козіївка / Нова Одеса». Окреслено типи, хронологію та ареал поширення таких прикрас.

К л ю ч о в і с л о в а: квадратні підвіски «Козіївка / Нова Одеса», раннє середньовіччя, VI—VII ст., пеньківська культура, колочинська культура, «старожитності анти», скарби типу «Мартинівки», перша хронологічна група скарбів за О.О. Щегловою.

Прикраси, що входили до складу дніпровських скарбів типу Мартинівки чи першої хронологічної групи за О.О. Щегловою неодноразово привертати до себе увагу дослідників (Родинкова 2011, с. 240—242). Однак, ряд категорій не знайшли свого повного відображення в науковій літературі. До таких, зокрема, належать квадратні підвіски, прикрашені напівсферичними випуклостями, розташованими по кутах та по центру, і смужками пресованих крапок-точок, вибитих пуансоном по краю, із приклепаними вушками.

Причини у цьому слід шукати в обмеженій кількості таких знахідок, адже донедавна вони походили лише із двох частин Козіївсько-Новоодеського скарбу. Але останнім часом їхня кількість збільшилася. Тож нагальною є систематизація знахідок, вирішення проблеми їхнього походження, еволюції, поширення та місця у вбранні ранньосередньовічних слов'ян. Загалом, ці прикраси можна об'єднати в категорію підвісок «Козіївка / Нова Одеса».

Типологія. Перш ніж перейти до аналізу самих виробів, слід коротко охарактеризувати їхні основні морфологічні та конструктивні особливості (рис. 1). В основу виділення цієї категорії підвісок покладено виробу, що мають квадратні обриси.

* ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

Усі вони мають дуже різноманітні вушка: цільнолиті; вироблені з металевої стрічки та прикріплені заклепками; із металевого дроту; виготовлені разом із підвіскою і загнуті.

Орнамент на цих виробах представлений напівсферами по кутах чи на кутах та по центру; круглою серцевиною по центру; по краю нанесений орнамент у вигляді двох ліній із поперечними насічками чи смужок із пресованих крапок-точок, вибитих пуансоном.

Загалом ці підвіски можна поділити на два типи за оздобленням та певними морфологічними особливостями.

Тип 1. Квадратні підвіски з кульками на кутах, розмірами від $2,3 \times 1,8$ см до $4,2 \times 4,4$ см. По краю нанесений орнамент із двох ліній із поперечними насічками. Від кутів по діагональні нанесені хрестоподібні лінії, що в перетині по центру сходяться до круглої серцевини. Вушка цільнолиті.

Матриці для виготовлення подібних підвісок виявлені на двох кам'яних ливарних формочках (загалом три зображення) із Бернашівки, житло 36¹ та одній із Сухої Гомільши, яма 20 (Додаток 1; рис. 2). Подібні зображення відомі й на формочках із півночі Східної Європи — Білий Городок, Камно (Щеглова 2002, с. 141; рис. 3, 1—5; 2009, рис. 2, 32—34), однак вони є накладками, а не підвісками. А от вироби, які могли виготовлятися у формочках із Бернашівки та Сухої Гомільши, належать до «нашивок для очілля» за І.С. Винокуром (Винокур 1997, рис. 45) чи група IV, різновид 20 за О.О. Щегловою (великі прямокутні підвіски і накладки із кульками по кутах) (Щеглова 2002, с. 141; рис. 3, 1—5; 2009, с. 46; рис. 2, 33).

Цікаво, що на формочці із Сухої Гомільши матриця більша за розмірами ніж решта, і не має напівсфер на кутах. Це може бути відображенням хронологічних чи регіональних особливостей і в подальшому, при появі нових знахідок, дасть можливість виділити серій чи варіацій типу 1.

¹ Умови виявлення та посилання на джерела див. Табл. 1.

Дата комплексу із Бернашівки визначена періодом останніх десятиліть VI — перших десятиліть VII ст. (II фаза празької культури за І.О. Гавритухіним) (Гавритухин 2005, с. 415), тобто часом початку формування елементів вбрання, характерних для дніпровських скарбів першої хронологічної групи за О.О. Щегловою (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146). Імовірно, цим же часом можна датувати фор-

мочку із Сухої Гомільши. На пам'ятці присутній пеньківський та сахнівський культурно-хронологічний горизонт. Знахідку можна пов'язати саме із пеньківським шаром (Володарець-Урбанович 2017, с. 333—336).

Слід відмітити, що в кам'яних ливарних формочках виготовляли прикраси (квадратні та трапецієподібні підвіски) із свинцево-олов'янистої бронзи (Егорьков 2012; Егорьков,

Таблиця 1. Квадратні підвіски «Козіївка / Нова Одеса»

№ на карті (рис. 4)	Тип	К-ть Рис.	Пам'ятка	Адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Датування	Література
1.	1	3 2, 1—3	Бернашівка	Укр., Могилев-Подільський р-н Вінницької обл.	поселення	житло 36	Останні десятиліття VI — перші десятиліття VII ст.	Винокур, Мегей 1992; Винокур 1997, с. 67; рис. 30; 31; 32; 1998 Михеев 1978, с. 10; 1985, рис. 38, 4; Володарець-Урбанович 2017, с. 324—328
2.	1	1 2, 4	Сухо Гомільша	Укр., Зміївський р-н Харківської обл.	поселення	яма 20		
3.	2	9 3, 1—9	Козіївка / Нова Одеса	Укр., Краснокутський р-н Харківської обл.		скарб	друга — третя чверть VII ст.	Корзухина 1996, табл. 45, 9; 51, 1—8
4.	2	11 3, 12	Черкаська Конопелька	Рос., Суджанський р-н Курской обл.	—	скарб	друга — третя чверть VII ст.	Родінкова, Сапрыкина 2015, с. 44; рис. 2, 10
5.	2	1 (14 ?) 3, 14	Хитці	Укр., Лубенський р-н Полтавської обл.	—	скарб	друга — третя чверть VII ст.	Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 121
6.	2	1 3, 13	Полтава (2014 р.)	Укр., Полтавський р-н Полтавської обл.	—	скарб	друга — третя чверть VII ст.	Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголов 2016, с. 97
7.	2	1 3, 11	Лучисте	Укр., АР Крим	могильник	склеп 54, шар 3, поховання 16	середина VII ст.	Айбабин, Хайрединова 2014, с. 74; табл. 66, 4
8.	2	1 3, 10	«Ленінський путь»	Рос., Краснодарський край	могильник			Гавритухин, Пьянков 2003, с. 198; табл. 73, 24

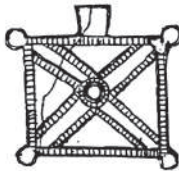
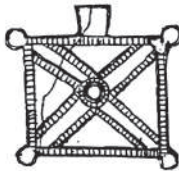
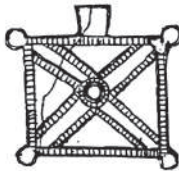
Форма виробу		Підвіски «Козіївка / Нова Одеса»		
Квадрат		Тип 1	Тип 2	
				
Форма вушка				
Вушка цільнолиті	Металева стрічка із заклепкою			
 				
Із бронзового дроту	Вушка цільнолиті і загнуті			
				
Орнаментация				
Кути	Центр			Краї
 	 			

Рис. 1. Основні елементи конструкції підвісок та схема типології підвісок типу «Козіївка / Нова Одеса»

Щеглова 2000), що в скарбах першої хронологічної групи вже вирізані з тонкої платівки з вибитим на ній орнаментом. Імовірно, виробництво таких прикрас із часом змінилося.

Туп 2. Квадратні підвіски, прикрашені напівсферичними випуклостями, розташованими по кутах та по центру та смужками пресованих крапок-точок, вибитих пуансоном по краю (рис. 3), із приклепаними вушками. Хоча на двох фрагментах підвісок із Козіївсько-Новоодеського скарбу вушка цільнолиті, загнуті (рис. 3, 3, 6).

Такі прикраси походять із Козіївсько-Новоодеського (одна ціла та вісім фрагментів; рис. 3, 1–9), Полтавського (2014 р.) (рис. 3, 13), Хитцівського (рис. 3, 14) та Черкасько-Конопельківського (одна ціла та 10 фрагментованих; рис. 3, 12) скарбів Дніпровського Лівобережжя; із могильника Лучисте, склеп 54, шар 3, поховання 16² (рис. 3, 11) в Криму та

на могильнику «Ленінський путь» (рис. 3, 10) у Передкавказзі (Додаток 1; рис. 4).

Слід відмітити, що знахідка з Полтавського скарбу 2014 р. майже вдвічі менша за інші вироби цього типу.

Слід наголосити, що В.С. Аксьонов знахідку (рис. 3, 15) із катакомби 24 могильника Верхній Салтів також зараховує до категорії даних прикрас (Аксенов 2010, с. 74; рис. 1, 12). Однак, підвіска із цього комплексу суттєво відрізняється від інших знахідок і навряд чи належить до досліджуваного кола виробів.

Підвіски типу 2 були виявлені лише в дніпровських скарбах першої хронологічної групи за О.О. Щегловою, період заховання яких визначається в межах другої — третьої чверті VII ст. (Гавритухин 1996, с. 95; Родинкова 2012, с. 153, 157–158; Казанский 2014, с. 53–55; Обломский, Родинкова 2014). Хоча формування самого вбрання почалося із другої половини чи кінця VI ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146; Родинкова 2014, с. 90).

² Поховання 16 склепу 54 дитяче (Айбабин, Хайредінова 2014, с. 66). Визначення статі та віку проведено за інвентарем, а не за антропологічними дослідженнями. О.О. Щеглова і В.Є. Родинкова вважають, що більшість відповідностей убору антських старожитностей зафіксовані у дитячих похованнях із ранньо-

середньовічних могильників Криму. Це може бути відображенням соціального чи вікового статусу похованих (Щеглова, Родинкова 2003, с. 296–297).

Рис. 2. Формочки для виготовлення підвісок «Козіївка / Нова Одеса», тип 1: 1–3 — Бернашівка; 4 — Суха Гомільша

Цю хронологію підтверджує³ знахідка з могильника Лучисте. Поховання 16 склепу 54 датується серединою VII ст. (Айбабин, Хайредінова 2014, с. 20, рис. 3, 18–22).

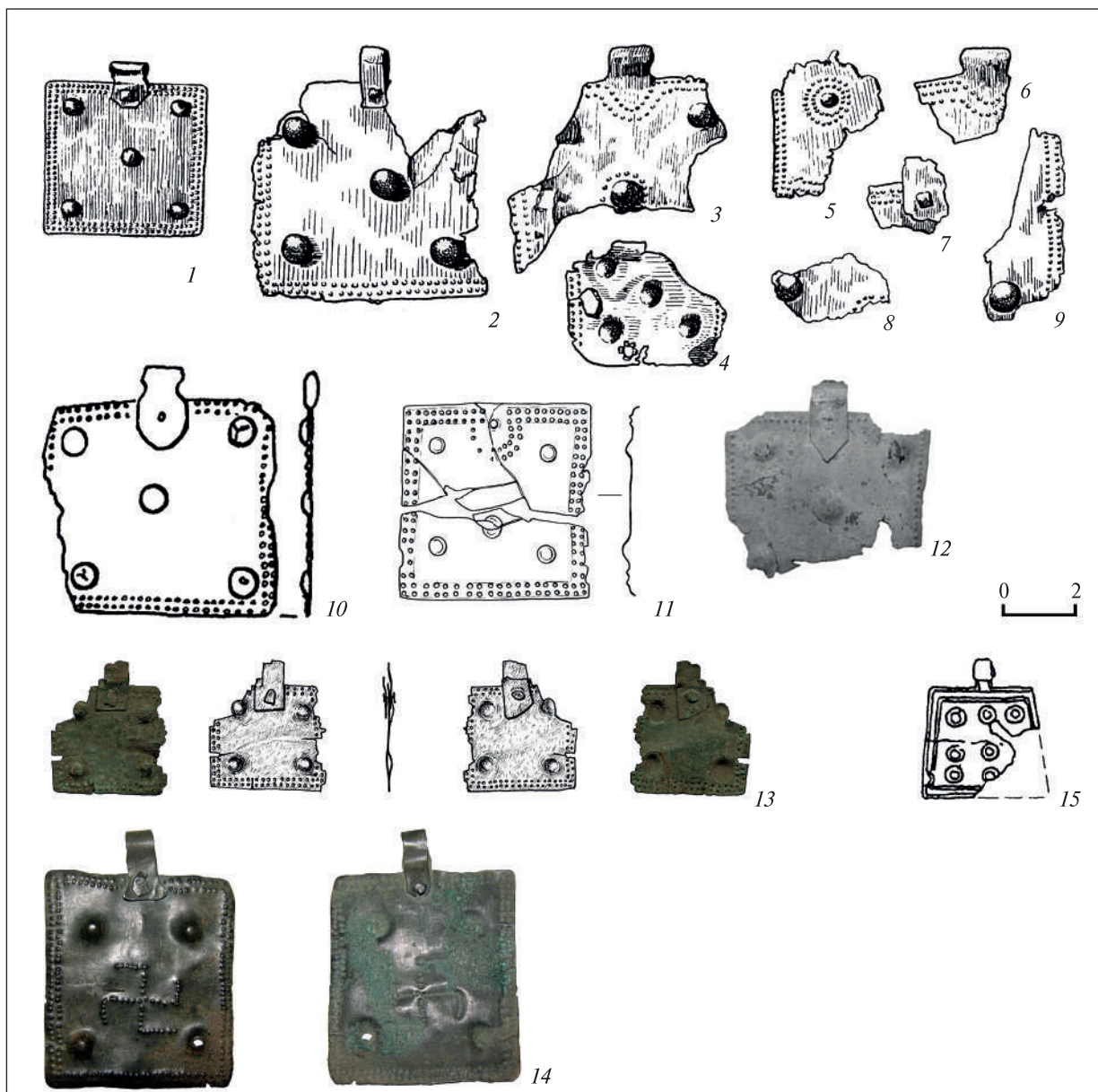
Місце в структурі костюму слов'ян. На жаль, для слов'янських старожитностей раннього середньовіччя можливості для реконструкції вбрання та костюму досить обмежені. Це лише кілька інгумацій із речами кола «старожитностей антів» із досить скупою документацією та поховання на алано-готських могиль-

никах Криму із прикрасами дніпровського походження.

На могильнику Лучисте підвіска «Козіївка / Нова Одеса» поєднується з іншими прикрасами, характерними для першої хронологічної групи дніпровських скарбів за О.О. Щегловою (Щеглова 1990). Хоча в цьому комплексі є знахідки суто кримського походження (Додаток 1).

Так, у похованні 16 склепу 54 виявлені дві фібули дніпровської серії: пальчаста з дугою із пташиних голів — підтип семиголових, серія Б та варіант Волоське за В.Є. Родінковою (Родінкова 2004, с. 234; рис. 1, 37–40), проста антропоморфна — тип I.1.A за В.Є. Родінковою (Родінкова 2004, с. 235; 2006, с. 46; рис. 1, 12) та дві двоспиральні підвіски (Егорейченко 1991) (рис. 5; 6; 7).

³ Загалом знахідки дніпровського походження в комплексах Південно-Західного Криму починають побувати з початку VII ст. (Фурасьєв 2010, с. 135). Однак через незначну кількість комплексів із підвісками «Козіївка / Нова Одеса» робити однозначні висновки зарано.

На могильнику «Ленінський путь» у Передкавказзі (Гавритухин, Пьянков 2003, с. 198; табл. 73, 25, 26) виявлені дві трапецієподібні підвіски, що належать до типу з округлою голівкою, орнаментованих півкулями по центру та рядом пресованих точок по краю. Аналогії представлені серед слов'янських старожитностей (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 106).

Поховання 16 склепу 54 могильника Лучисте вказує на використання підвісок «Козіївка / Нова Одеса» в якості деталей намиста (Айбабин, Хайредінова 2014, табл. 49, 15), що з'єднували дві фібули (Щеглова 1999, с. 301—303). При цьому підвіска розташовувалася по центру (!) (рис. 5, 2). Враховуючи, що згадане поховання дитяче, не виключено, що намисто в ньому було невеликих розмірів. Слід за-

значити, що в дитячому похованні 9, склепу 38 (теж із дніпровськими речами) із цього ж могильника намисто має досить багато підвісок (Айбабин, Хайредінова 2008, табл. 141). Тож імовірно, що оздоблення намиста залежало від соціального статусу похованого.

Прототипи та еволюція. У визначенні прототипів підвісок, що розглядаються у статті, головна проблема полягає у тому, які саме виробу можна вважати прототипами та за якими критеріями це можна визначати. Здавалося б такими могли бути форма та функціональне призначення виробів. Але які саме прикраси можна вважати прототипом за функціональним призначенням? Чи всі підвіски, які розташовувалися на намисті, що з'єднувало фібули? Однак, для старожитностей кола східноєвропейський варварських виїмчастих емалей ха-

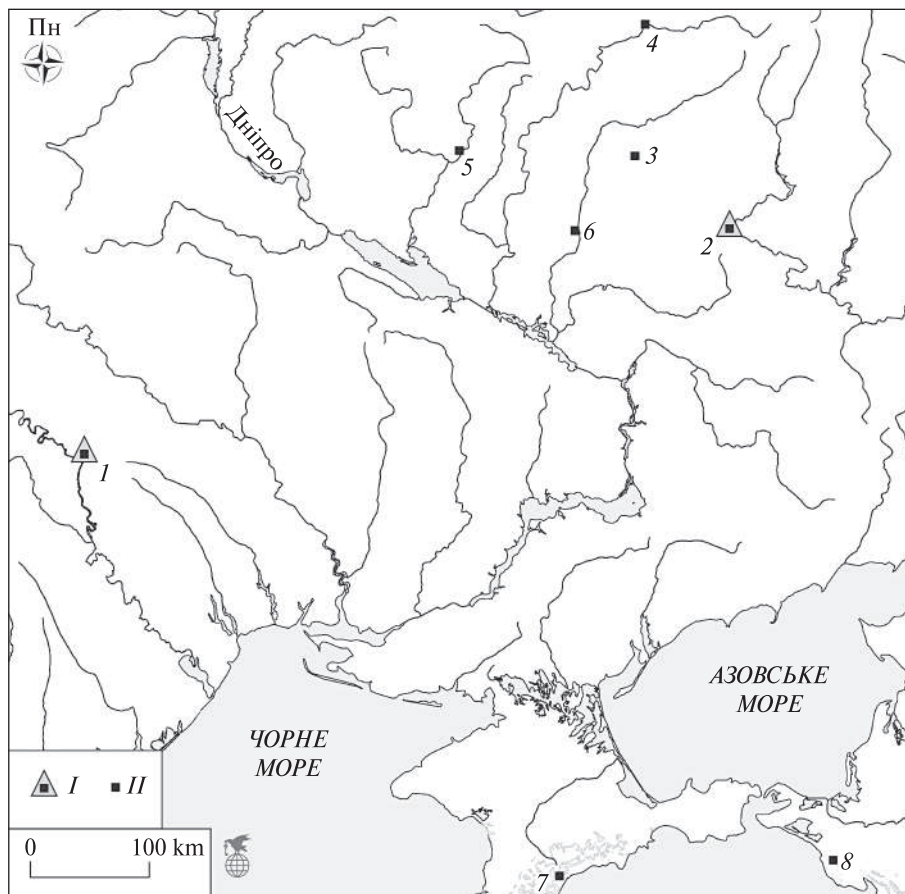

Рис. 4. Карта поширення підвісок типу «Козіївка / Нова Одеса». Умовні позначення: I — тип 1; II — тип 2; пам'ятки: 1 — Бернашівка; 2 — Суха Гомільша; 3 — Козіївка / Нова Одеса; 4 — Черкаська Конопелька; 5 — Хитці; 6 — Полтава; 7 — Лучисте; 8 — «Ленінський путь»

рактарні своєрідні ланцюжки (Корзухина 1978, рис. 11, 2; 19; 30). Подібне намисто, як у скарбах першої хронологічної групи, і ланцюжки зокрема, (Щеглова 1999, с. 301—303; Фурасьєв 2001, с. 30), можливо тільки починають зароджуватися на заключному етапі існування цієї традиції — зокрема, на двох фібулах кола емалей із могильника Компанійці, поховання 2 є окиси, що є залишками перепаленого ланцюжка, прямокутних обрисів (Махно 1971, рис. 4; Обломський 1999, с. 82—84; Некрасова 2006, с. 106; рис. 58, 2, 3), на фібулі з Нижнього Бишкіна (Обломський, Терпиловський 2007, с. 130; рис. 141, 1) є кілька круглих ланок ланцюжка, виготовлених з округлого в перетині дроту.

У похованні 16 склепу 54 могильника Лучисте в намисті підвіска розташовувалася по центру. Чи це була закономірність чи випадковість? Якщо припустити, що посередині такого намиста мала бути «центральною», найбільш «яскравою» чи «важкою» прикраса — так само як і зі склепу 38, шар 3, поховання 9 (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 141; 146), склепу 65,

шар 1, поховання 1 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 132—136), то в такому разі функціонально прикраси, що займають центральне місце в намисті, мають бути ближчими, ніж просто знахідки з намиста.

Крім того, через відсутність даних щодо розташування прикрас у вбранні населення, починаючи від зарубинецької культури, усі реконструкції залишаються на рівні гіпотетичних (Доде 2005), а використання типологічно близьких прикрас у різних епохах чи культурах могло суттєво відрізнитися (наприклад, для Брянського скарбу кола варварських східноєвропейських емалей відоме підвішування трапецієподібних підвісок до шийної гривни (Ахмедов, Обломський, Радюш 2015, с. 147; рис. 1, 3), що не зафіксовано для старожитностей третьої чверті, де трапецієподібних підвісок і шийних гривен досить багато).

Проблемою також є відсутність типологічних розробок (і, як наслідок, каталогів) низки категорій прикрас, серед яких можна було б шукати прототи́пи та аналогії. Перш за все,

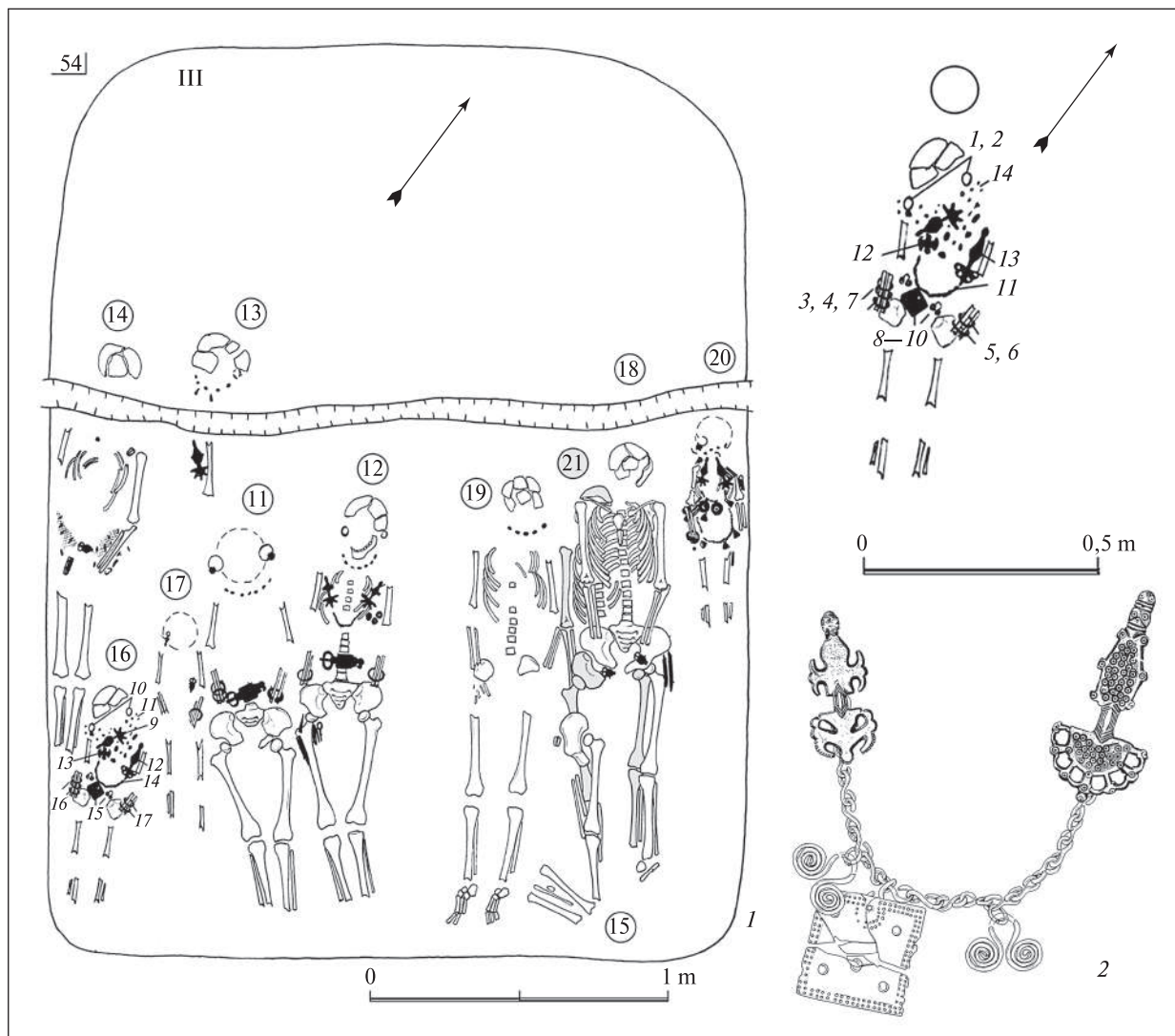

Рис. 5. Лучисте. Склеп 54, план камери із похованнями шару 3 (за Айбабин, Хайрединова, 2014, табл. 49) та реконструкція намиста із поховання 16. 1 — план камери; 2 — реконструкція намиста

це стосується трапецієподібних підвісок I тис. н. е. Фактично, ці знахідки розглядалися лише в трьох роботах — монографії Г.Ф. Корзухіної (Корзухіна 1978, с. 44—45) (у загальних рисах), роботі А.М. Обломського і Р.В. Терпиловського (Обломский, Терпиловский 2007, с. 119), присвяченій прикрасам кола варварських східноєвропейських виїмчастих емалей, а також у праці І.О. Гавритухіна (Гавритухин 1997) — щодо виробів епохи раннього середньовіччя зі стрічкою з пресованими крапками вздовж нижнього краю.

Серед мотивів декору окремих інтерес становить орнамент у вигляді півкуль та крапок. Для старожитностей пізньолатенського та римського часу півдня Східної Європи він не надто характерний. Зокрема, відомий у такому поєднанні на трапецієподібній підвісці з могильника зарубинецької культури Отвержи-

чів (Каспарова 1969, с. 154; рис. 16, 3) та квадратній підвісці із городища Івань (Егорейченко 1996, с. 42, рис. 34, 18; 2006, с. 90; табл. 65, 20). У старожитностях римського часу такий мотив теж майже невідомий. Лише на лунницях із Сухоносівського (Постав-Мукського) скарбу кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (Обломский, Терпиловский 2007, с. 138; рис. 156—160; Левада 2010, с. 560, 568, 591; рис. 3—5). М.Є. Левада зазначає, що прямих аналогій лунницям віднайти важко. Тим не менш, певні аналогії дослідник вбачає в пластинчастих лунницях та нагрудних бляхах (останні в намисті розташовуються по центру), для яких характерний декор у вигляді півкуль, із поховань на могильниках культури рязансько-окських фінів (напр.: Воронина, Зеленцова, Энговатова 2005, рис. 24; 31; 37; Белоцерковская 2007, рис. 1; 2, 30, 31, 40; 6;

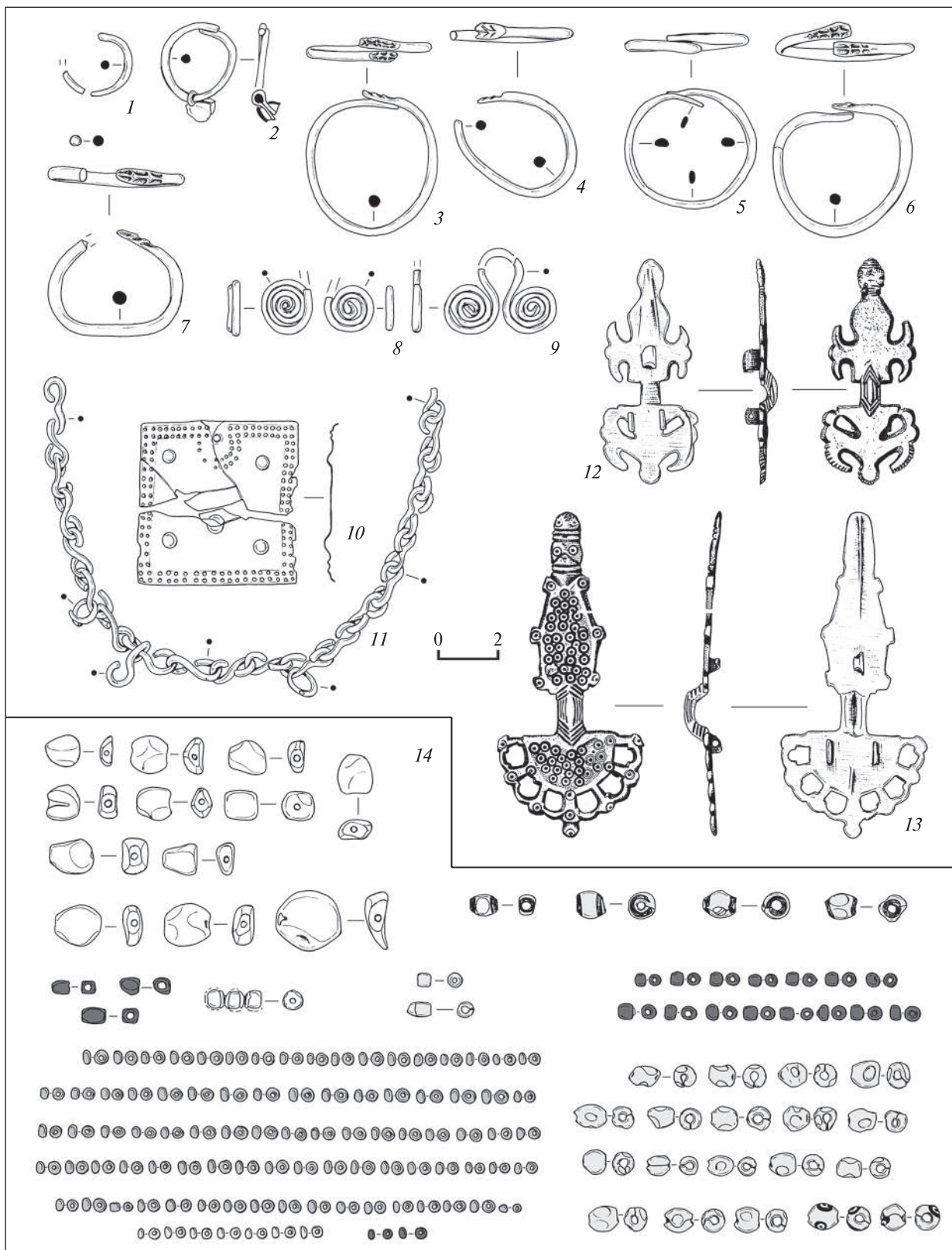

Рис. 6. Лучисте. Склеп 54, шар 3, поховання 16. Знахідки (за Айбабин, Хайрединова, 2014, табл. 64—67). 1, 2 — бронзові сережки; 3—7 — бронзові браслети; 8, 9 — двоспиральні підвіски; 10 — підвіска типу «Козіївка / Нова Одеса»; 11 — бронзовий ланцюжок; 12 — проста антрополозооморфна фібула; 13 — пальчаста фібула із дугою із пташиних голів; 14 — намисто

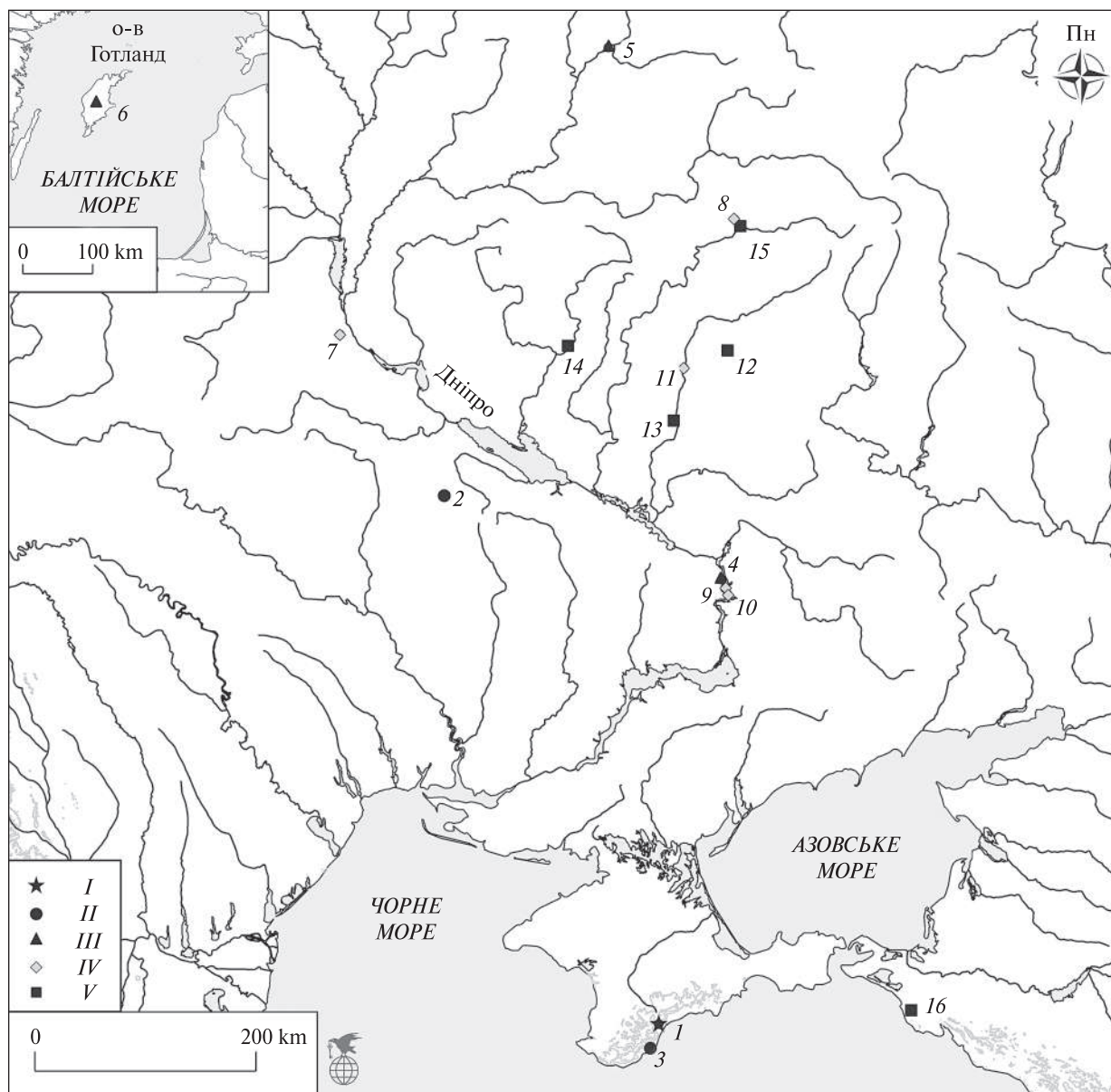

Рис. 7. Лучисте. Склеп 54, шар 3, поховання 16. Карта аналогій речей дніпровського походження. Умовні позначення: I — могильник Лучисте; II — прості антропоморфні фібули тип I.1.A за В. Є. Родінковою; III — пальчасті фібули із дугою із пташиних голів — підтип семиголових, серія Б та варіант Волоське за В.Є. Родінковою; IV — двоспіральні (очковидні) підвіски; V — підвіски типу «Козіївка / Нова Одеса»; пам'ятки: 1 — Лучисте; 2 — Пастирське городище; 3 — Суук-Су; 4 — Волоське; 5 — Трубчевський скарб; 6 — о. Готланд; 7 — Ходосівка; 8 — Суджацький скарб; 9 — Звонецьке; 10 — о-в Кизлевий; 11 — Глинське; 12 — Козіївсько-Новоодеський скарб; 13 — Полтавський (2014 р.) скарб; 14 — Хитцівський скарб; 15 — Черкасько-Конопельківський скарб; 16 — «Ленінський путь»

2012, рис. 3; 4, I; 5, 5, 6; 2014; Белоцерковская, Ахмедов 2009, рис. 3, 2; Ахмедов, Красникова 2012, с. 167; рис. 2, I).

А.М. Обломський та Р.В. Терпиловський вважають комбінацію пластинчастих трирогих лунниць, браслетів із розширеними орнаментованими кінцями та пізніх ажурних трикутних фібул етапу «деградації емалей» у цьому комплексі початком формування нового набору прикрас (Обломський, Терпиловський 2007, с. 120). Не виключено, що цей процес проходив під певними «лісовими»

(рязансько-окськими) впливами. Зокрема, досить багато аналогій браслетів із сухоносівського скарбу походять із теренів моштинської культури та культури рязансько-окських фінів (Левада 2010, с. 573; рис. 15). А от масово він з'являється на виробх третьої чверті I тис. н. е. — на прикрасах характерних для першої та другої хронологічних груп дніпровських скарбів за О.О. Щегловою.

На основі пошуку прототипів квадратним підвіскам «Козіївка / Нова Одеса» було окремо виділено групи за функціональним призначен-

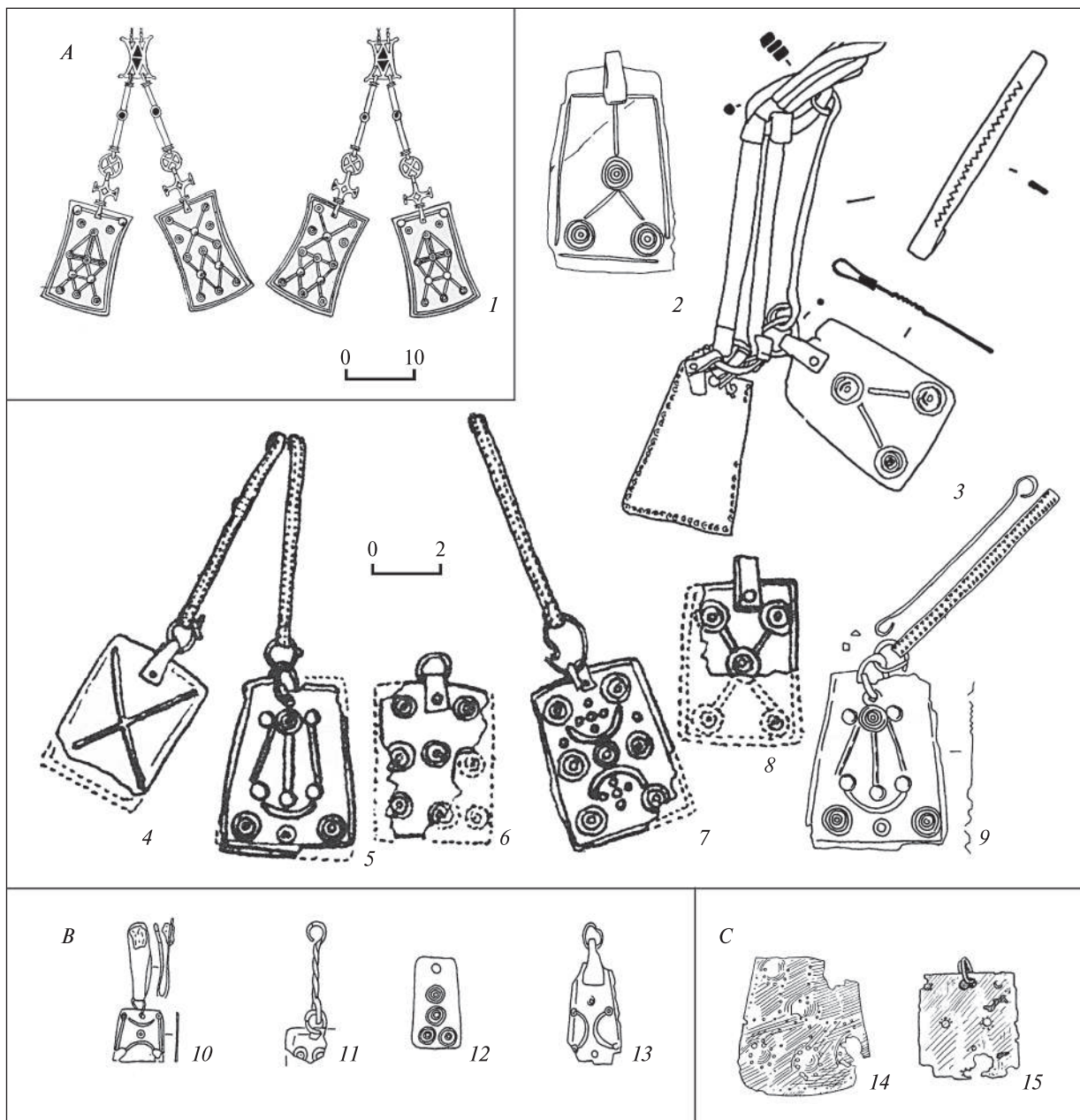

Рис. 8. Прототипи за функціональним призначенням серед великих трапецієподібних підвісок кола варварських східноєвропейських виїмчастих емалей. А. Великі трапецієподібні підвіски за формою подібні до прямокутника: 1 — матеріали Вільнюського музею; 2 — Верхній Псел; 3 — Брянський скарб; 4–8 — Межигірський скарб; 9 — Київ; В. Трапецієподібні підвіски квадратних та прямокутних обрисів та невеликих розмірів: 10 — Раківка-1; 11, 12 — Картамішево-2; 13 — Гочево; С. Прототипи за функціональним призначенням, формою та орнаментальними мотивами: 14 — Отвержичі; 15 — городище Івань

ням, формою та за орнаментальними мотивами в їхніх поєднаннях. Аналіз був проведений у ретроспективному ключі — від пізньоримського до пізньолатенського часу (зарубинецької культури та культури пізньої штрихованої кераміки).

Прототипи за функціональним призначенням. У пізньоримський час прототипами підвісок «Козіївка / Нова Одеса» можна вважати великі трапецієподібні підвіски, що відомі серед

виробів східноєвропейських варварських виїмчастих емалей та за формою подібні до прямокутника (Корзухина 1978, с. 44) — Межигір'я (Спицын 1903, рис. 240; 248; 259; Макаренко 1928, рис. 13; Корзухина 1978, с. 63) та матеріали Вільнюського музею (Спицын 1903, табл. XXVI; Корзухина 1978, с. 81; табл. 30). Також до цієї категорії можна віднести знахідки із Брянського скарбу (Ахмедов, Обломский, Радюш 2015, с. 147; рис. 1, 3), Києва (Обломский,

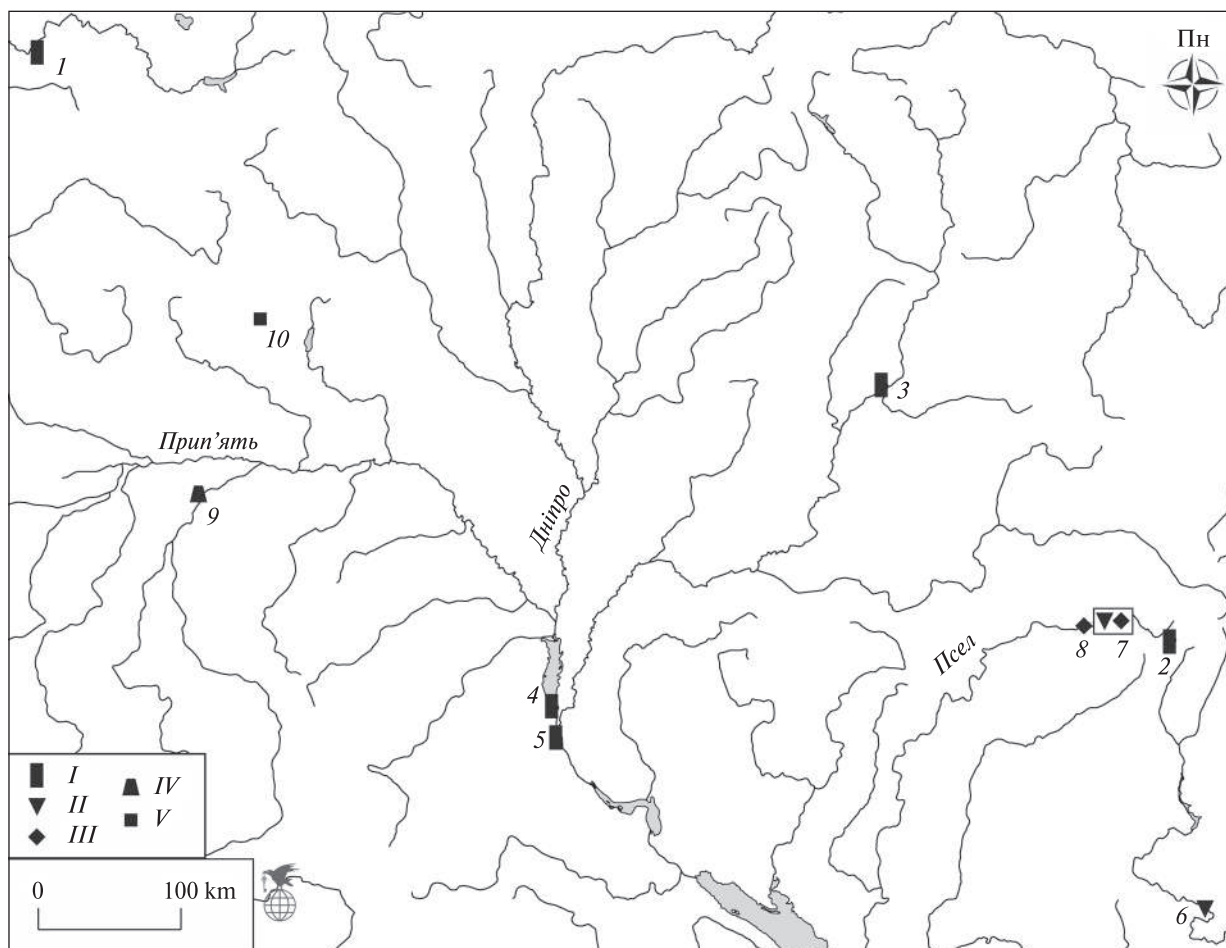

Рис. 9. Карта поширення прототипів підвіскам типу «Козіївка / Нова Одеса». Умовні позначення: I — великі трапецієподібні підвіски за формою подібні до прямокутника; II — трапецієподібні підвіски невеликих розмірів, за формою подібні до квадрату; III — трапецієподібні підвіски невеликих розмірів, за формою подібні до прямокутника; IV — трапецієподібна підвіска із Отвержиців; V — квадратна підвіска із городища Івань; пам'ятки: 1 — матеріали Вільнюського музею; 2 — Верхній Псел; 3 — Брянський скарб; 4 — Межигірський скарб; 5 — Київ; 6 — Раківка-1; 7 — Картамишево-2; 8 — Гочево; 9 — Отвержиці; 10 — городище Івань

Терпиловский 2007, с. 130; рис. 154, 2)⁴ та басейну Верхнього Псла (Обломский, Терпиловский 2007, с. 134; рис. 154, 7) (рис. 8, А; 9).

Відомі серед виробів кола східноєвропейських варварських виймчастих емалей (рис. 8, В) підвіски квадратних (Раківка-1) та прямокутних форм (Картамишево 2 — 2 екз., Гочево) (Дідик, Любічев 1998, с. 51; рис. 1, 4; Горюнова 2004, рис. 5, 7, 20; Обломский, Терпиловский 2007, с. 139; рис. 50, 1; 154, 8, 4) невеликих розмірів, що також можуть бути прототипами прикрас «Козіївка / Нова Одеса».

Як вже зазначалося, про функціональне використання трапецієподібних підвісок кола виймчастих східноєвропейський варварських емалей є дані лише стосовно Брянського скарбу. Невідомо чи всі подібні прикраси мали таке

призначення. Тому їхнє залучення як функціональних прототипів є дискусійним. Хоча знахідка ланцюжка із Вільнюського музею, все ж вказує на їхнє використання як деталей ланцюжка.

Прототипи за функціональним призначенням та орнаментальними мотивами. Найранішим прототипом за функцією та орнаментом є велика трапецієподібна підвіска із зарубинецького могильника Отвержиці, поховання 54 (рис. 8, 14; 9) (Каспарова 1969, с. 154, 166; рис. 3, 54; 4, А; 16, 3). К.В. Каспарова вважала, що трапецієподібні підвіски в зарубинецькій культурі виявлені лише в пізніх похованнях.

Прототипом за функціональним призначенням, формою та орнаментом можна вважати виріб із городища Івань, що належить до культури пізньої штрихованої кераміки. Прикраса являє собою квадратну підвіску із великими «перлининами» вдавленнями, які оперезані по периметру пунктирними крапками (рис. 8, 15;

⁴ Можливо являє собою знахідку із Межигірського скарбу (Макаренко 1927, рис. 13).

9) (Егорейченко 1996, с. 42, рис. 34, 18; 2006, с. 90; табл. 65, 20; 2016, с. 142—143; рис. 16, 26). О.А. Егорейченко вважає, що городище припинило своє функціонування у другій половині I ст. н. е. (Егорейченко 2006, с. 112).

Висновки. Підвіски «Козіївка / Нова Одеса» типу 1 відомі лише за матрицями і не зафіксовані в якості відливок. Вироби типу 2 є однією із характерних ознак (№ 30 за І.О. Гавритухіним та О.О. Щегловою) дніпровських скарбів (Щеглова 1990, с. 171; Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54; рис. 59, 7) ⁵. Причому такі підвіски представлені в комплексах від басейну Ворскли до басейну Сули, тож вони характерні для другого (басейн Сейм, Десни та Верхнього Псла) та третього локальних варіантів (межиріччя Ворскли та Сіверського Дінця) за В.Є. Родінковою (Родінкова 2003; 2011, с. 247—248) ⁶, хоча комплекс із Хитцівського скарбу випадає із цих регіонів ⁷. Можна припустити, що вони є «субстратною» групою прикрас (Родінкова 2008, с. 281; 2011, с. 249), так як їхніми прототипами за формою були трапецієподібні підвіски в старожитностях східноєвропейських варварських емалей.

За матеріалами могильника Лучисте, відоме використання підвісок «Козіївка / Нова Одеса» в одному екземплярі в якості центрального елемента в намисті, що з'єднувало фібули. У дніпровських скарбах їхня кількість іноді доходить до 14 екземплярів (Хитці ⁸). Це можна пояснити тим, що частина цих скарбів належить ювелірам (Козіївка / Нова Одеса, Полтава

2014 р.) і речі з цих комплексів могли бути призначені для переплавки або ж прикраси могли належати різним власникам. А в скарбах племінної верхівки наборів прикрас могло бути декілька. Хоча кількість комплексів зі знахідками підвісок «Козіївка / Нова Одеса» незначна, вони не відомі в якості окремих знахідок на поселеннях і могильниках пенківської та колочинської культур. Тож очевидно, що такі прикраси не набули широко розповсюдження.

Цікаво, що орнаментальні мотиви (півкулі та ряди крапок), характерні для різного роду підвісок, у такому поєднанні на інших виробах зустрічаються рідко. Лише на очіллі (Корзухина 1996, табл. 55, 26—29) із Козіївсько-Новоодеського скарбу присутнє подібне поєднання. А вже для прикрас другої хронологічної групи скарбів таке поєднання відоме лише на складних антропологічних фібулах із Пастирських скарбів 1949 р. та 1992 р. (Брайчевський 1952; Корзухина 1996, табл. 25, 1, 2; Приходнюк 1998, рис. 3; 4) та самого городища (Корзухина 1996, табл. 36, 15, 17). Причому в цих же комплексах виявлені підвіски з таким орнаментом. У Козіївці / Новій Одесі це власне підвіски типу «Козіївка / Нова Одеса», трапецієподібні підвіски (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2017, с. 106, рис. 10) та лучниці (Корзухина, 1996, табл. 52, 9). У Пастирському скарбі 1949 р. — підвіски-«дукачі» (за О.М. Приходнюком) (Приходнюк 2005, с. 52; рис. 47, 7—9). Можливо це вказує на поширення стилю на інші речі жіночого вбрання.

* * *

Висловлюю щиро вдячність В.Є. Родінковій за надані консультації та можливість ознайомитися зі знахідками із Черкаської Конопельки, а також О.М. Дерев'янку, С.А. Заднікову, В.В. Колоді, О.В. Сидоренку, А.В. Скибі, Р.В. Терпиловському та В.В. Шерстюку за надані консультації та зауваження.

Додаток 1. Каталог знахідок квадратних підвісок «Козіївка / Нова Одеса»

Тип. 1.

І. Бернашівка (рис. 2, 1—3)

1. Ливарна двобічна формочка, розмірами 9,5 × 7,2 × 2,3 см. На одній із менших сторін розташована літницька чаша, від якої проходить літник до матриці виробу. Розміри підвіски 3,5 × 3,0 см. Підвіска орнаментована по периметру двома лініями із поперечними насічками. Такою ж технікою на плоскій поверхні виробу подане хрестоподібне діагональне зображення із круглою серцевиною по центру. Вушко має

⁵ Слід відмітити, що під цією ознакою також маються на увазі лунниці із складу Козіївсько-Новоодеського скарбу і підвіски-«дукачі» із складу Пастирського скарбу 1949 р. (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54; рис. 59, 7, 8; 61, 5).

⁶ Слід відмітити, що до другого локального варіанту належить лише знахідка із Черкаської Конопельки. За інформацією наданою О.В. Сидоренком та В.В. Шерстюком на теренах Полтавської області сучасними скарбошукачами було виявлено ще два скарби першої хронологічної групи за О.О. Щегловою, де були присутні підвіски «Козіївка / Нова Одеса». До каталогу ці комплекси не були включені. Можливо, такі вироби характерніші саме для третього локального варіанту.

⁷ Це пов'язано з тим, що донедавна із Середньої та Нижньої течії р. Сула знахідок пенківського кола було небагато. Однак, їхня кількість за останній час істотно збільшилася (Володарець-Урбанович 2015, рис. 11), в тому числі за рахунок скарбу першої хронологічної групи.

⁸ Визначити кому належав Хитцівський скарб — ювеліру чи представникам племінної верхівки — складно, оскільки комплекс був розграбований сучасними скарбошукачами.

розміри 0,6 × 0,5 см. По кутах вирізьблені кулясті виступи діаметром 0,3—0,4 см.

2. Двобічна ливарна форма, розмірами 4,0 × 7,2 × 2,2 см.

А) На одній зі сторін вирізана матриця підвіски, розмірами 2,3 × 1,8 см. Вона орнаментована по периметру двома лініями з поперечними насічками. Такою ж технікою на її плоскій поверхні подане діагональне хрестоподібне зображення. Вушко має розміри 0,8 × 0,5 см із кільцевим завершенням. По кутках вирізьблені кулясті виступи діаметром 0,15 × 2,0 см. Літникова чаша та літник не пророблені.

Б) З іншої сторони розташована літничкоподібна чаша, від якої проходить літник до матриці виробу. Розміри підвіски 3,5 × 3,2 см. Виріб орнаментований двома лініями з поперечними насічками по периметру. Такою ж технікою по плоскій поверхні прикраси зроблене діагональне хрестоподібне зображення із круглою серцевиною по центру. Розмір вушка 0,8 × 0,6 см, орнаментоване діагональним хрестиком. По кутах вирізьблені кулясті виступи, діаметром 0,5 см з отворами, діаметром 0,15 см.

II. Суха Гомільица (рис. 2, 4)

Формочка має трапецієподібну форму, вирізана із світло-сірого сланцю, розміром 9,8 × 9,0, товщиною від 2,0 до 3,8 см. На одній із бічних сторін розташована літничкова чаша із конусоподібним літником, що підходив до вушка виробу. Матриця являла собою чотирикутну підвіску 4,2 × 4,4 см із прямокутним вушком і отвором у ньому. По периметру виробу нанесений орнамент у вигляді двох ліній із поперечними насічками. У центрі є хрестоподібний діагональний рисунок із круглою серцевиною.

Тип 2.

III. Козіївка / Нова Одеса (рис. 3, 1—9)

Скарб ювеліра, належить до першої хронологічної групи за О.О. Шегловою. У складі комплексу: пальчасті, антропоморфні, широкоплатівкові фібули, трапецієподібні та умбоподібні підвіски, дзвіночки, ворворки, нашивні бляшки, пронизки, браслети, лунниці, деталі поясних гарнітур.

Козіївка

Підвіски квадратні, вирізані із пластини, прикрашені півкулями та смужками із крапок, вибитих пуансоном, — вісім фрагментів.

Нова Одеса

Підвіска квадратна, вирізана із бронзової пластини, орнаментована півкулями та смужками крапок. Вушко прикріплене до підвіски металевою заклепкою.

IV. Черкаська Конопелька (рис. 3, 17)

Скарб, належить до першої хронологічної групи. Всі вироби представлені деталями прикрас та убору жіночого костюму: фібули, скроневі кільця, браслети, пронизки, підвіски. Виявлений у ліпленому горщику.

Бронзова квадратна підвіска, вирізана із пласкої платівки, прикрашена трьома півкулями, розташованими по кутах і однією смужкою пресованих крапок-точок, вибитих пуансоном по краю. По центру вибита ще одна півкуля. Вушко у вигляді металевої стрічки прикріплене до підвіски заклепкою. Розміри пластини 5,7 × 4,7 см, довжина з вушком 5,6 см. Підвіска по краях обламана.

Окрім того, з цього ж комплексу походить ще 10 фрагментів підвісок із вушками для підвішування

та кільця без вушок. Загалом у цьому комплексі було 11 підвісок «Козіївка / Нова Одеса».

V. Хумці (рис. 3, 18)

Скарб, належить до першої хронологічної групи. Комплекс розграбований мародерами. Підвісок «Козіївка / Нова Одеса» було близько 14 од., збереглася одна. У складі комплексу: ворворки, нашивні бляшки, пронизки, намистини.

Бронзова квадратна підвіска, вирізана з пласкої платівки, прикрашена чотирма півкулями (права нижня з отвором), розташованими по кутах і двома смужками пресованих крапок-точок, вибитих пуансоном по краю. По центру нанесена свастика, вибита пуансоном. Вушко у вигляді металевої стрічки прикріплене до підвіски заклепкою. Розміри пластини 5,7 × 6,3 см, довжина з вушком 6,8 см.

VI. Полтава (2014 р.) (рис. 3, 16)

Скарб ювеліра, належить до першої хронологічної групи. У складі комплексу: мала пальчаста фібула, трапецієподібні підвіски, дзвіночки, ворворки, пронизка, браслет, наконечник поясу.

Погнута бронзова квадратна підвіска з пошкодженими краями, вирізана з пласкої платівки, прикрашена чотирма півкулями, розташованими по кутах і двома смужками пресованих крапок-точок, вибитих пуансоном по краю. Зламане вушко у вигляді металевої стрічки прикріплене до підвіски заклепкою, що з одного боку розклепана більше за інший. Розміри пластини 3,2 × 3,1 см, довжина з вушком 3,7 см.

VII. Лучисте (рис. 3, 11)

Могильник алано-готського населення епохи раннього середньовіччя у гірському Криму. *Склеп 54, шар 3, поховання 16*, дитяче (рис. 5; 6). Інвентар:

1. Дві бронзові сережки виявлені біля скроневих кісток.

Сережка бронзова з кільцем круглого в перетині дроту та із зерню від зруйнованої підвіски. Фрагментована, розламана на дві частини. Діаметр 2,4 см.

Сережка бронзова з кільцем із круглого в перетині дроту із загостреними кінцями, що заходять один за одного. Збереглася частина підвіски. Розмір 2,6 × 3,4 см.

2. Намисто в ділянці шиї та грудної клітини.

3. Бронзова лита антропоморфна багатоголова фібула. На зворотній стороні припаяний голковий апарат. Пружина та голка не збереглися. Довжина 7,7 см, ширина голівки 3,4 см. Фібула лежала голівкою вниз уздовж плечової кістки. Застібка належить до типу I.1.A за В.Є. Родінковою (Родінкова 2004, с. 235; 2006, с. 46; рис. 1, 12). Загалом тип поширений на теренах півдня Східної Європи, однак найближчі аналогії походять із Пастирського городища (Корзухина 1996, табл. 31, 3; Приходнюк 2005, рис. 38, 2) та могильника Суук-Су, поховання 55 (Корзухина 1996, табл. 111, 3; Родінкова 2006, с. 46; рис. 1, 10—12).

4. Фібула бронзова дніпровського кола, відлита, із напівкруглою голівкою з дугою із пташиних голів, широкою спинкою і ромбічною ніжкою із виступом у вигляді голови тварини на кінці. Голівка і ніжка покриті циркульним орнаментом із крапкою по центру. На звороті припаяний голковий апарат. Пружина та голка не збереглися. Довжина 11,0 см; ширина голівки 4,9 см. Застібка лежала голівкою вниз уздовж лівої плечової кістки.

Пальчаста фібула з дугою із пташиних голів — підтип семиголових, серія Б та варіант Волоське за В.Є. Родінковою (Родінкова 2004, с. 234; рис. 1, 37—40). Варіант представлений знахідками з поселення Волоське (Корзухина 1996, с. 421; табл. 109, 4), зі складу Трубчевського скарбу (2 екз.) (Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996), з о. Готланд (Корзухина 1996, с. 414; табл. 96, 1; Родінкова 2004, с. 234; рис. 1, 37—40) та з могильника Лучисте, склеп 65, шар 1, поховання 1 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 130, 3).

Між фібулами знаходилися:

5. Бронзовий ланцюжок, що складається з вісімко-подібних ланок із круглого в перетині дроту. До трьох ланок прикріплені два дротяних кільця та одна вісімкоподібна ланка. Довжина 26,5 см.

Ланцюжки із вісімкоподібними ланками виявлені в скарбах першої — Козіївсько-Новоодеський (Корзухина 1996, табл. 44, 4, 5—7, 9; 53, 18; 57, 1—3), Суджацький (Корзухина 1996, табл. 69, 24—27; 70, 14—16); та другої хронологічної групи дніпровських скарбів — Харівка (Корзухина 1996, табл. 75, 18). А також на пам'ятках пенківської культури — Мала Перешепина (Левченко 1999, с. 168; рис. 4, 6), поселення у балці Яцева (Брайчевская 1963, рис. 4, 5) та східні повіти Полтавської губернії (Корзухина 1996, табл. 78, 3).

Відомі такі ланцюжки і на могильнику Лучисте, у похованнях із речами дніпровського походження: склеп 10, шар 5, поховання 17 (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 50, 7), склеп 43, шар 2, поховання 4 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 11, 8), склеп 54, шар 3, поховання 20 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 73, 1—9), склеп 65, шар 1, поховання 1 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 129, 3) та «Баклинський овраг», поховання 11 (Айбабин, Юрочкин 1996, с. 128, рис. 22).

6. Підвіска «Козіївка / Нова Одеса».

Підвіска бронзова пластинчаста квадратна з круглим отвором для підвішування у верхній частині. По контуру бляха прикрашена двома рядами маленьких напівсферичних виступів. По кутах і в центрі витіснені крупні напівсферичні виступи. Фрагментована, розламана на маленькі частини. Розмір 5,4 × 5,5 см (рис. 1, 11).

7. Дві бронзові підвіски з круглого в перетині дроту, зі спіралью закрученими кінцями в чотири оберти. Фрагментовані, розламані на дві частини. Розміри 1,9 × 3,8 см та 2,7 × 3,8 см.

Двоспіральні (очкоподібні) підвіски, окрім пенківських та колочинських старожитностей, характерні для київської і зарубинецької культур. Аналогічні за розмірами підвіски виявлені в житлі 4 поселення Ходосівка (київський горизонт) (Абашина 1999, с. 9, 10, 17; рис. 2, 12), із пам'яток пенківської культури відомі з поселення Звонецьке (Бодянский 1960, рис. 1, 3) та з могильника на о. Кизлевий (Бодянский 1960, рис. 4, 10). Такі підвіски виявлені в складі Суджацького скарбу (Корзухина 1996, табл. 66, 2). Відома двоспіральна підвіска подібних розмірів в інгумацийному похованні XI ст. із кургану № 2/1998 р. могильника біля с. Глинське (Золотницька, Супруненко 1999, с. 195, 196; рис. 3, 3).

8. Три бронзових браслети знаходилися на кістках передпліччя правої руки.

Браслет із бронзового, круглого в перетині, дроту із кінцями, що заходять один за одного. Кінці орнамен-

товані штампом із рельєфним орнаментом у вигляді «ялинки». Розмір 4,5 × 4,9 см.

Браслет бронзовий із круглого в перетині дроту з не зімкненими кінцями, один з яких розплющений штампом із рельєфним орнаментом у вигляді «ялинки». Розмір 3,6 × 4,2 см.

Браслет бронзовий із круглого в перетині дроту з не зімкненими кінцями, один з яких розплющений штампом із рельєфним орнаментом у вигляді «ялинки». Розмір 3,7 × 4,5 см.

9. Два бронзових браслети знаходилися на кістках передпліччя лівої руки.

Браслет бронзовий із круглого в перетині дроту з кінцями, що заходять один за одного. Кінці розплющені штампом із рельєфним орнаментом у вигляді «ялинки». Розламаний на дві частини. Розмір 4,7 × 4,7 см.

Браслет бронзовий з овальним у перетині дротом із кінцями, що заходять один за одного. Розміри 4,1 × 4,4 см.

VIII. «Ленінський путь» (рис. 3, 10).

Могильник у Передкавказзі. Майже повністю зруйнований мародерами. Лише невелика частина знахідок потрапила до місцевих музеїв.

Підвіска пластинчаста квадратна, прикрашена чотирма півкулями, розташованими по кутах, однією — по центру і двома смужками пресованих крапок-точок, вибитих пуансоном по краю. Вушко у вигляді металевої стрічки прикріплене до підвіски заклепкою. Розміри пластини 6,56 × 7,0 см.

Абашина Н.С. Поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Ходосівка на Київщині. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* (ред. Р.В. Терпиловський). Київ; Львів, 1999, с. 8—20.

Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов. *Боспорские исследования* (ред. А.И. Айбабин). Симферополь; Керчь, 2008, т. 1.

Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов. *Боспорские исследования* (ред. А.И. Айбабин). Киев, 2014, т. 2.

Айбабин А.И., Юрочкин В.Ю. Могильник «Баклинский овраг» (по материалам раскопок 1992—1993). *Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма* (ред. Ю.М. Могаричев, И.Н. Храпунов). Симферополь, 1996, с. 125—235.

Аксенов В.С. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Пооречья. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)* (ред. А.А. Пескова, О.А. Щеглова, А.Е. Мусин). Санкт-Петербург, 2010, с. 73—78.

Ахмедов И.Р., Красникова А.М. Языческое изображение из Подболотьевского могильника. *Труды Государственного исторического музея*. 2012, вып. 189, с. 167—177.

Ахмедов И.Р., Обломский А.М., Радюш О.А. Брянский клад вещей с выемчатыми эмальями (предварительная публикация). *Российская археология*. 2015, № 2, с. 146—166.

Белоцерковская И.В. Инвентарь женских погребений. *Раннеславянский мир*. 2007, вып. 9, с. 186—212.

- Белоцерковская И.В. Гривны с коробками из рязано-окских могильников. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2* (ред. А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин). Тула, 2010, ч. 1, с. 75—100.
- Белоцерковская И.В. Об одном типе женского костюма окских финнов гуннского и постгуннского времени. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3* (ред. А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин). Тула, 2012, с. 55—78.
- Белоцерковская И.В. Женский костюм окских финнов V—VII вв. Традиции и новации. *Раннеславянский мир*. 2014, вып. 15, с. 178—229.
- Белоцерковская И.В., Ахмедов И.Р. Работы археологической экспедиции ГИМ на Оке: Некоторые итоги и перспективы изучения рязано-окских могильников III—VII вв. н. э. *Археологические открытия 1991—2004 гг. Европейская Россия* (ред. Н.А. Макаров). Москва, 2009, с. 283—298.
- Бодянский А.В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1960, № 1, с. 274—277.
- Брайчевская А.Т. Поселение у балки Яцева. *Материалы по археологии СССР*. 1963, № 108, с. 251—282.
- Брайчевский М.Ю. Пастирский скарб. *Археологія*. 1952, т. VII, с. 161—173.
- Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я (за матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини I тис. н. е.). Кам'янець-Подільський, 1997.
- Винокур І.С. Ювелірний комплекс ранньосередньовічних слов'ян. *Archaeoslavica*. 1998, № 3, с. 209—226.
- Винокур І.С., Мегей В.П. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян. *Археологія*. 1992, № 3, с. 82—95.
- Володарець-Урбанович Я.В. Браслети V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки. *Археологія*. 2015, № 2, с. 92—107.
- Володарець-Урбанович Я.В. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *Археологія і давня історія України*. 2017, № 1 (22), с. 323—338.
- Володарець-Урбанович Я.В., Сидоренко О.В. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу. *Старожитності Посуля: збірник наукових праць* (ред. О.Б. Супруненко). Київ, 2016, с. 119—132.
- Воронина Р.Ф., Зеленцова О.В., Энговатова А.В. Никитинский могильник: публикация материалов раскопок 1977—1978 гг. Москва, 2005.
- Гавритухин И.О. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий. *Раннеславянский мир*. 1996, вып. 3, с. 58—95.
- Гавритухин И.О. Маленькие трапециевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю. *Гістарычна-археалагічны зборнік*. 1997, № 12, с. 43—58.
- Гавритухин И.О. Комплексы пражской культуры с датирующими вещами. *Archeologia o początkach Słowian* (red. P. Kaczanowski, M. Parczewski). Kraków, 2005, s. 401—461.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. *Раннеславянский мир*. 1996, вып. 3, с. 140—148.
- Гавритухин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX веков. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV—XIII века* (ред. Р.М. Мунчаев). Москва, 2003, с. 191—193.
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А. Группы днепровских раннесредневековых кладов. *Раннеславянский мир*, 1996, вып. 3, с. 53—57.
- Горюнова В.М. Поселение Картамышево II (постзаруби-нецкая эпоха на Верхнем Псле). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье* (ред. В.М. Горюнова, О.А. Щеглова). Санкт-Петербург, 2004, с. 45—87.
- Дідик В.В., Любічев М.В. Прикраси з виїмчастими емаллями у басейні Сіверського Дінця: нові знахідки. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1998, № 1—2, с. 50—52.
- Доде З.В. Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования. *Структурно-семиотические исследования в археологии* (ред. А.В. Евлевский). Донецк, 2005, т. 2, с. 305—330.
- Егорейченко А.А. Очевидные подвески на территории СССР. *Советская археология*. 1991, № 2, с. 171—181.
- Егорейченко А.А. Древнейшие городища Белорусского Полесья (VI в. до н. э. — II в. н. э.). Минск, 1996.
- Егорейченко А.А. Культуры штрихованной керамики. Минск, 2006.
- Егорейченко А.А. Памятники культур штрихованной керамики на Северо-западе и в Центральной Беларуси. *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя. В 2 кн.* (ред. О.Н. Левко). Минск, 2016, кн. 1, с. 99—160.
- Егорьков А.Н. Свойства и роль свинцово-оловянных сплавов в «древностях антов». Славяне восточной Европы накануне образования *Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г.* Санкт-Петербург (ред. О.А. Щеглова, В.М. Горюнова). Санкт-Петербург, 2012, с. 198—201.
- Егорьков А.Н., Щеглова О.А. Состав свинцово-оловянных сплавов раннеславянских кладов «древностей антов». *Археометрия та охорона історико-культурної спадщини*. 2000, № 4, с. 56—61.
- Золотницка Т.М., Супруненко О.Б. Глинський курганий некрополь. *Полтавський археологічний збірник за 1999* (ред. О.Б. Супруненко). Полтава, 1999, с. 188—211.
- Казанский М.М. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. *Раннеславянский мир*. 2014, вып. 15, с. 138—177.
- Каспарова К.В. Могильник и поселение у дер. Отвержици. *Материалы по археологии СССР*. 1969, № 160, с. 131—168.
- Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмаллями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. Ленинград, 1978.
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 1996, V, с. 352—435, 586—705.
- Левада М.Е. Сухоносівка. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina* (eds. A. Urbaniak, R. Prochowicz, I. Jakubczyk, M. Levada, J. Schuster). Łódź; Warszawa, 2010, т. II, s. 557—594.
- Левченко Д.И. Некоторые находки VI—VII вв. с территории Полтавщины. *Полтавський археологічний збір-*

- ник за 1999 (ред. О.Б. Супруненко). Полтава, 1999, с. 163—169.
- Макаренко М. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі. *Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали* (ред. М. Грушевський). Київ, 1927, т. XXIII, с. 80—100.
- Махно Є.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника. *Середні віки на Україні* (ред. Ф.П. Шевченко). Київ, 1971, вип. 1, с. 87—95.
- Михеев В.К. *Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1978 г.* Научовий архів Інституту археології Національної академії наук України, Ф. е. 1978/72.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1985.
- Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепропетровского Левобережья. *Готы и Рим* (ред. Р.В. Терпиловский). Киев, 2006, с. 87—200.
- Обломский А.М. Типы поховань на черняхівському могильнику Компаніївці (етнокультурна інтерпретація). *Археологія*. 1999, № 4, с. 76—88.
- Обломский А.М., Родинкова В.Е. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*. 2014, вып. 235, с. 381—404.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г.Ф. Корзухиной, И.К. Фролова и Е.Л. Гороховского). *Раннеславянский мир*. 2007, 10, с. 113—141.
- Приходнюк О.М. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1998, № 1—2, с. 94—99.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. Київ; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени. *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии* (ред. О.М. Приходнюк). Киев, 1996, с. 79—102.
- Родинкова В.Е. Локальные разновидности женского металлического убора VII в. в Поднепровье. *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном историческом музее. Тезисы конференции* (ред. Н.И. Шишлин). Москва, 2003, ч. II, с. 113—117.
- Родинкова В.Е. Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов. *Культурные трансформации и взаимодействия в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье* (ред. В.М. Горюнова, О.А. Щеглова). Санкт-Петербург, 2004, с. 233—243.
- Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы). *Российская археология*, 2006, № 3, с. 41—51.
- Родинкова В.Е. Раннесредневековый женский убор Поднепровья: традиции и влияния. *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале* (ред. Н.А. Макаров). Москва, 2008, т. II, с. 280—285.
- Родинкова В.Е. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.* (ред. В.Е. Родинкова). Москва, 2011, с. 239—265.
- Родинкова В.Е. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 2012, № 4, с. 151—158.
- Родинкова В.Е. Раннеславянский женский убор римского и раннесредневекового времени (проблемы изучения источников). *Краткие сообщения Института археологии*. 2014, вып. 233, с. 89—99.
- Родинкова В.Е., Сапрыкина И.А. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования. *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов* (ред. А.И. Раздорский). Курск, 2015, с. 39—49.
- Спицын А.А. Предметы с выемчатой эмалью. *Записки Отделения русской и славянской археологии*. Санкт-Петербург, 1903, т. 5, вып. 1, с. 160—192.
- Супруненко О.Б., Володарець-Урбанович Я.В., Пуголовок Ю.О. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra* (ред. Я.В. Володарець-Урбанович, С.А. Горбаненко). Київ, 2016, вип. 1, с. 91—131.
- Фурсев А.Г. Половозрастные наборы украшений круга варварских выемчатых эмалей. *Отделу археологии Восточной Европы и Сибири 70 лет* (ред. А.Ю. Алексеев). Санкт-Петербург, 2001, с. 29—34.
- Фурсев А.Г. О времени появления пальчатых фибул днепровской подгруппы (по материалам могильников Южного Крыма). *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2.* (ред. А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин). Тула, 2010, ч. 2, с. 128—142.
- Хайрединова Э.А. Фибулы и украшения круга «древностей антов» в костюме варваров раннесредневекового Крыма. *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. Материалы междунар. науч. конф., посвящённая 100-летию со дня рождения профессора Михаила Илларионовича Артамонова. Санкт-Петербург, 9—12 декабря 1998 г. Тезисы докладов* (ред. Г.В. Вилинбахов, А.Д. Столяр). Санкт-Петербург, 1998, с. 112—113.
- Хойновский И.А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностей, собранных мною. С объяснениями и XX таблицами рисунков. Киев, 1896.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья* (ред. Р.В. Терпиловский). Курск, 1990, с. 162—204.
- Щеглова О.А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*. 1999, № 5, с. 287—312.
- Щеглова О.А. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. на северо-западе Восточной Европы. *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья* (ред. А.Н. Кирпичников). Санкт-Петербург, 2002, с. 134—150.
- Щеглова О.А. Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний. *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: мат-лы Междунар. конф., состоявшейся 14—18 мая 2007 года в Государственном Эрмитаже* (ред. Б.С. Короткевич, Д.А. Мачинский, Т.Б. Сениченкова). Санкт-Петербург, 2009, с. 39—65.
- Щеглова О.А., Родинкова В.Е. Крымские мотивы в «древностях антов». *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Мат-лы IV Боспорских чтений* (ред.-сост. В.Н. Зинько). Керчь, 2003, с. 295—298.

Надійшла 19.06.2018

КВАДРАТНЫЕ ПОДВЕСКИ «КОЗИЕВКА / НОВАЯ ОДЕССА»

Статья посвящена квадратным подвескам, украшенным полусферами по углам и центру, и рядами прессованных точек, выбитых пуансоном по краю, с приклепанными ушками. Данные украшения можно объединить в группу подвесок типа «Козиевка / Новая Одесса».

Первый тип представлен на формочках из Бернашовки и Сухой Гомилыши. Второй тип более распространен: это находки из Козиевско-Новоодесского, Полтавского (2014 р.), Черкасско-Конопельковского и Хитцовского кладов на Днепровском Левобережье, из могильника Лучистое, склеп 54, слой 3, погребение 16 в Крыму и на могильнике «Ленинский путь» в Предкавказье.

Хронология бытования таких украшений входит в период формирования убора кладов первой хронологической группы по О.А. Щегловой (вторая половина VI в. — середина / третья четверть VII в.), и до периода выпадения самих кладов (вторая — третья четверть VII в.).

Эту хронологию можно подтвердить находками из могильника Лучистое: погребение 16 склепа 54 датируется серединой VII ст.

К л ю ч е в ы е с л о в а: квадратные подвески «Козиевка / Новая Одесса», раннее средневековье, VI—VII вв., пенковская, колочинская культуры, «древности антов», клады типа «Мартыновка», первая хронологическая группа кладов по О.А. Щегловой.

Yaroslav V. Volodarets-Urbanovych

Ph.D., Scientific Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine,
volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

SQUARE-SHAPED PENDANTS “KOZIIVKA / NOVA ODESA”

The square pendants decorated with hemispheres in the corners and center, and rows of pressed dots pierced by a punch along the edge, with riveted ears are studied in the paper. These adornments can be joint into the group of “Koziiivka / Nova Odesa” pendants type.

The first type is represented on the moulds from Bernashivka and Sukha Homilsha. The second type is more numerous: these are the finds from Koziiivka / Nova Odesa, Poltava (2014), Cherkasy-Konopelka and Khytivskyi hoards on the left bank of Dnieper River, from the burial grounds Luchyste, crypt 54, layer 3, grave 16 in the Crimea and “Leninskii put” in the Ciscaucasia.

The chronology of these square-shaped pendants is spread since the period of formation of the decoration of hoards of the first chronological group according to O.A. Shcheglova (second half of the 6th — middle / third quarter of the 7th century), and until the period of deposition of the hoards (second — third quarter of the 7th century).

This chronology could be confirmed by the items from Luchyste burial ground: the grave 16 of crypt 54 is dated to the mid-7th century.

К е у w o r d s: square-shaped pendants “Koziiivka / Nova Odesa”, Early Middle Ages, 6th—7th century, Penkovka, Kolochyn culture, “Antes antiquities”, “Martynovka” type treasures, the first chronological group of treasures by O.A. Shcheglova.

References

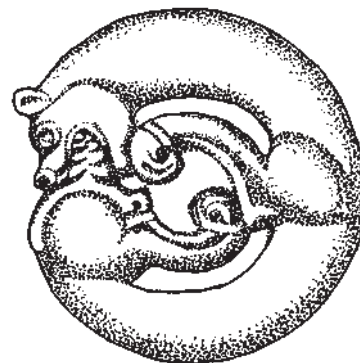
- Abashyna N.S. Poselennia seredyny I tys. n. e. poblyzu s. Khodosivka na Kyivshchyni. *Etnokulturni protsesy v Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tys. n. e.* (ed. R.V. Terpylovskyi). Kyiv; Lviv, 1999, pp. 8–20.
- Aibabin A.I., Khairedinova E.A. Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982–1984 godov. Simferopol; Kerch, 2008, vol. 1.
- Aibabin A.I., Khairedinova E.A. Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993–1995 godov. Kyiv, 2014, vol. 2.
- Aibabin A.I., Yurochkin V.Iu. Mogilnik “Baklinskii ovrag” (po materialam raskopok 1992–1993). *Problemy arkheologii drevnego i srednevekovogo Kryma* (eds. Yu.M. Mogarichev, I.N. Khrapunov). Simferopol, 1996, pp. 125–235.
- Aksenov V.S. Veshchi slavianskogo oblika na saltovskikh pamiatnikakh Verkhnego Poorechia. *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Galiny Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10–16 apreliia 2006 g.)* (eds. A.A. Peskova, O.A. Shcheglova, A.E. Musin). Sankt-Peterburg, 2010, pp. 73–78.
- Akhmedov I.R., Krasnikova A.M. Iazycheskoe izobrazhenie iz Podbolotevskogo mogilnika. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*. 2012, no. 189, pp. 167–177.
- Akhmedov I.R., Oblomskii A.M., Radiush O.A. Brianskii klad veshchei s vyemchatymi emaliami (predvaritelnaia publikatsiia). *Rossiiskaia arkheologiya*, 2015, no. 2, pp. 146–166.
- Belotcerkovskaia I.V. Inventar zhenskikh pogrebenii. *Rannoslavianskii mir*. 2007, no. 9, pp. 186–212.
- Belotcerkovskaia I.V. Grivny s korobkami iz riazano-okskikh mogilnikov. *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov. Konferentsiia 2* (eds. A.M. Vorontcov, I.O. Gavritukhin). Tula, 2010, vol. 1, pp. 75–100.

- Belotcerkovskaia I.V. Ob odnom tipe zhenskogo kostiuma okskikh finnov gunnskogo i postgunnskogo vremeni. *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov. Konferentsiia 3* (eds. A.M. Vorontcov, I.O. Gavritukhin). Tula, 2012, pp. 55-78.
- Belotcerkovskaia I.V. Zhenskii kostium okskikh finnov V-VII vv. Traditsii i novatcii. *Rannoslavianskii mir*. 2014, no. 15, pp. 178-229.
- Belotcerkovskaia I.V., Akhmedov I.R. Raboty arkheologicheskoi ekspeditsii GIM na Oke: Nekotorye itogi i perspektivy izucheniia riazano-okskikh mogilnikov III-VII vv. n. e. *Arkheologicheskie otkrytiia 1991-2004gg. Evropeiskaia Rossiia* (ed. N.A. Makarov). Moskva, 2009, pp. 283-298.
- Bodianskii A.V. Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozhe. *Sovetskaia arkheologiya*, 1960, no. 1, pp. 274-277.
- Braichevskaia A.T. Poselenie u balki latceva. *Materialy po arkheologii SSSR*. Moskva, 1963, no. 108, pp. 251-282.
- Braichevskiy M.Yu. Pastyrskiy skarb. *Arkheolohiya*. 1952, vol. 7, pp. 161-173.
- Didyk V.V., Liubichev M.V. Prykrasy z vyimchastymy emaliamy u baseini Siverskoho Dintsia: novi znakhidky. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. 1998, no. 1-2, pp. 50-52.
- Dode Z.V. Kostium kak reprezentatsiia istoriko-kulturnoi realnosti: k voprosu o metode issledovaniia. *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologii*. Donetsk, 2005, vol. 2, pp. 305-330.
- Egoreichenko A.A. Ochkoividnye podveski na territorii SSSR. *Sovetskaia arkheologiya*, 1991, no. 2, pp. 171-181.
- Egoreichenko A.A. Drevneishie gorodishcha Belorusskogo Polesia (VI v. do n. e. - II v. n. e.). Minsk, 1996.
- Egoreichenko A.A. Kultury shtrikhovannoi keramiki. Minsk, 2006.
- Egoreichenko A.A. Pamiatniki kultur shtrikhovannoi keramiki na Severo-zapade i v Tsentralnoi Belarusi. *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydovicha Pobolia* (ed. O.N. Levko). Minsk, 2016, vol. 1, pp. 99-160.
- Egorkov A.N. Svoistva i rol svintcovo-oloviannykh splavov v "drevnostiakh antov". *Slaviane vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902-1968) 3-5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg* (eds. O.A. Shcheglova, V.M. Goriunova). Sankt-Peterburg, 2012, pp. 198-201.
- Egorkov A.N., Shcheglova O.A. Sostav svintcovo-oloviannykh splavov rannoslavianskikh kladov "drevnostei antov". *Arkheometriia ta okhorona istoriko-kulturnoi spadshchiny*. 2000, no. 4, pp. 56-61.
- Furasev A.G. Polovozrastnye nabory ukrashenii kruga varvarskikh vyemchatykh emalei. *Otdelu arkheologii Vostochnoi Evropy i Sibiri 70 let* (ed. A.Yu. Alekseev). Sankt-Peterburg, 2001, pp. 29-34.
- Furasev A.G. O vremeni poiavleniia palchatykh fibul dneprovskoi podgruppy (po materialam mogilnikov Iuzhnogo Kryma). *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov. Konferentsiia 2* (eds. A.M. Vorontcov, I.O. Gavritukhin). Tula, 2010, vol. 2, pp. 128-142.
- Gavritukhin I.O. Datirovka dneprovskikh kladov pervoi gruppy metodom sinkhronizatsii s drevnostiami drugih territorii. *Rannoslavianskii mir*. 1996, no. 3, pp. 58-95.
- Gavritukhin I.O. Malenkie trapetsievidnye podveski s poloskoi iz pressovannykh tochek po nizhnemu kraiu. *Gistarychna-arkhealagichnyi zbornik*. 1997, no. 12, pp. 43-58.
- Gavritukhin I.O. Kompleksy prazhskoi kultury s datiruiushchimi veshchami. *Archeologia o poczatkach Slowian* (eds. P. Kaczanowski, M. Parczewski). Kraków, 2005, pp. 401-461.
- Gavritukhin I.O., Oblomskii A.M. Dneprovskoe Levoberezhie na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. *Rannoslavianskii mir*. 1996, no. 3, pp. 140-148.
- Gavritukhin I.O., Piankov A.V. Drevnosti i pamiatniki VIII-IX vekov. *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkaze v epokhu srednevekovia IV-XIII veka*. Moskva, 2003, pp. 191-193.
- Gavritukhin I.O., Shcheglova O.A. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. *Rannoslavianskii mir*, 1996, no. 3, pp. 53-57.
- Goriunova B.M. Poselenie Kartamyshevo II (postzarubinetckaia epokha na Verkhnem Pcle). *Kulturnye transformatsii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem srednevekovie* (eds. V.M. Goriunova, O.A. Shcheglova). Sankt-Peterburg, 2004, pp. 45-87.
- Kasparova K.V. Mogilnik i poselenie u der. Otverzhihi. *Materialy po arkheologii SSSR*. 1969, no. 160, pp. 131-168.
- Kazanskii M.M. Arkheologicheskaiia situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. *Rannoslavianskii mir*. 2014, no. 15, pp. 138-177.
- Korzukhina G.F. Predmety ubora s vyemchatymi emaliymi V - pervoi poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprove. Leningrad, 1978.
- Korzukhina G.F. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga "drevnostei antov" v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*. 1996, vol. 5, pp. 352-435, 586-705.
- Levada M.E. Sukhonosivka. *Terra barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina* (eds. A. Urbaniak, R. Prochowicz, I. Jakubczyk, M. Levada, J. Schuster). Łódź; Warszawa, 2010, vol. 2, pp. 557-594.
- Levchenko D.I. Nekotorye nakhodki VI-VII vv. s territorii Poltavshchiny. *Poltavskiy arkheolohichnyi zbirnyk za 1999*. Poltava, 1999, pp. 163-169.
- Makarenko M. Borzenski emali y stari emali Ukrainy vzahali. *Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia. Ohliady, rozvidky, materialy*. Kyiv, 1927, vol. 23, pp. 80-100.
- Makhno Ye.V. Typy pokhovan ta planuvanniia Kompaniivskoho mohylnya. *Seredni viky na Ukraini* (ed. F.P. Shevchenko). Kyiv, 1971, no. 1, pp. 87-95.
- Mikheev V.K. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta v 1978 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. e. 1978/72.
- Mikheev V.K. Podone v sostave Khazarskogo kaganata. Kharkiv, 1985.
- Nekrasova A.N. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia. *Goty i Rim* (ed. R.V. Terpilovskii). Kyiv, 2006, pp. 87-200.

- Oblomskyi A.M. Typy pokhovan na cherniakhivskomu mohylnyku Kompaniitsi (etnokulturna interpretatsiia). *Arkheolohiia*. 1999, no. 4, pp. 76-88.
- Oblomskii A.M., Rodinkova V.E. Etnokulturnyi perelom v Podneprove v VII v. n. e. Khronologiiia sobytii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. 2014, no. 235, pp. 381-404.
- Oblomskii A.M., Terpilovskii R.V. Predmety ubora s vyemchatymi emaliami na territorii lesostepnoi zony Vostochnoi Evropy (dopolnenie svodov G.F. Korzukhinoi, I.K. Frolova i E.L. Gorokhovskogo). *Ranneslavianskii mir*. 2007, no. 10, pp. 113-141.
- Prykhodniuk O.M. Pastyrskiy skarb 1992 roku. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. 1998, no. 1-2, pp. 94-99.
- Prykhodniuk O.M. Pastyrske horodyshche. Kyiv; Chernivtsi, 2005.
- Prikhodniuk O.M., Padin V.A., Tikhonov N.G. Trubchevskii klad antskogo vremeni. *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii* (ed. O.M. Prikhodniuk). Kyiv, 1996, pp. 79-102.
- Rodinkova V.E. Lokalnye raznovidnosti zhenskogo metallichesкого ubora VII v. v Podneprove. *Chteniia, posviashchennnye 100-letiiu deiatelnosti Vasiliia Alekseevicha Gorodtsova v Gosudarstvennom istoricheskom muzee. Tezisy konferentsii* (ed. N.I. Shishlin). Moskva, 2003, vol. 2, pp. 113-117.
- Rodinkova V.E. Dneprovskie fibuly s kaimoi iz ptichikh golov. *Kulturnye transformatsii i vzaimovlianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem srednevekovye* (eds. V.M. Goriunova, O.A. Shcheglova). Sankt-Peterburg, 2004, pp. 233-243.
- Rodinkova V.E. K voprosu o tipologicheskom razvitii antropomorfnykh fibul (prostye formy). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2006, no. 3, pp. 41-51.
- Rodinkova V.E. Rannesrednevekovyi zhenskii ubor Podneprovia: traditsii i vliianiia. *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sezda v Suzdale*. Moskva, 2008, vol. 2, pp. 280-285.
- Rodinkova V.E. Zhenskii kostium dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniia narodov: sovremennoe sostoianie issledovaniia. *Novye issledovaniia po arkheologii stran SNG i Baltii. Materialy Shkoly molodykh arkheologov. Kirillov, 3-12 sentiabria 2011 g.* (ed. V.E. Rodinkova). Moskva, 2011, pp. 239-265.
- Rodinkova V.E. Novaia nakhodka vizantiiskogo serebrianogo sosuda s kleimom v Vostochnoi Evrope. *Rossiiskaia arkheologiia*. 2012, no. 4, pp. 151-158.
- Rodinkova V.E. Ranneslavianskii zhenskii ubor rimskogo i rannesrednevekovogo vremeni (problemy izucheniiia istochnikov). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. 2014, no. 233, pp. 89-99.
- Rodinkova V.E., Saprykina I.A. Rannesrednevekovye klady Sudzhanshchiny: novye nakhodki i issledovaniia. *Sudzha i sudzhane v otechestvennoi i zarubezhnoi istorii i kulture: sbornik statei i materialov* (ed. A.I. Razdorskii). Kursk, 2015, pp. 39-49.
- Spitsyn A.A. Predmety s vyemchatoi emaliu. *Zapiski Otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii*. 1903, vol. 5, no. 1, pp. 160-192.
- Suprunenko O.B., Volodarets-Urbanovych Ya.V., Puholovok Yu.O. Kompleks kola "Martynivky" z Poltav (Poltavskiy skarb 2014 r.). *In Sclavenia terra*. Kyiv, 2016, no. 1, pp. 91-131.
- Khairedinova E.A. Fibuly i ukrasheniia kruga "drevnostei antov" v kostiune varvarov rannesrednevekovogo Kryma. *Skify. Khazary. Slaviane. Drevniia Rus. Materialy mezhdunar. nauch. konf.* Sankt-Peterburg, 1998, pp. 112-113.
- Khoinovskii I.A. Kratkie arkheologicheskie svedeniia o predkakh slavian i Rusi i opis drevnostei, sobrannykh mnoiu. S obiasneniiami i XX tablitsami risunkov. Kiev, 1896.
- Shcheglova O.A. O dvukh gruppakh "drevnostei antov" v srednem Podneprove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia* (ed. R.V. Terpilovskii). Kursk, 1990, pp. 162-204.
- Shcheglova O.A. Zhenskii ubor iz kladov "drevnostei antov": gotское vliianie ili gotское nasledie? *Stratum plus*. 1999, no. 5, pp. 287-312.
- Shcheglova O.A. Svintcovo-oloviannye ukrasheniia VIII-X vv. na severo-zapade Vostochnoi Evropy. *Ladoga i ee sosedii v epokhu srednevekovia* (ed. A.N. Kirpichnikov). Sankt-Peterburg, 2002, pp. 134-150.
- Shcheglova O.A. Volny rasprostraneniia veshchei iz Podunavia na Severo-Vostok v VI-VIII vv. kak otrazhenie migratsii ili kulturnykh vliiani. *Slozhenie russkoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoi istorii Starogo Sveta: mat-ly Mezhdunar. konfer., sostoiavsheisia 14-18 maia 2007 goda v Gosudarstvennom Ermitazhe* (eds. B.S. Korotkevich, D.A. Machinskii, T.B. Senichenkova). Sankt-Peterburg, 2009, pp. 39-65.
- Shcheglova O.A., Rodinkova V.E. Krymskie motivy v "drevnostiakh antov". *Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekovia. Mat-ly IV Bosporiskikh chtenii* (ed. V.N. Zinko). Kerch, 2003, pp. 295-298.
- Volodarets-Urbanovych Ya.V. Braslety V - pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: novi znakhidky. *Arkheolohiia*, 2015, no. 2, pp. 92-107.
- Volodarets-Urbanovych Ya.V. Lyvarni formochky slovian rannoho serednovichchia: reinterpretatsiia znakhidok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2017, no. 1 (22), pp. 323-338.
- Volodarets-Urbanovych Ya.V., Sydorenko O.V. Pro obstezhennia mistisia znakhidky Khyttsivskoho ("Lubenskoho") skarbu. *Starozhytnosti Posullia: zbirnyk naukovykh prats* (ed. O.B. Suprunenko). Kyiv, 2016, pp. 119-132.
- Voronina R.F., Zelentsova O.V., Engovatova A.V. Nikitinskii mogilnik: publikatsiia materialov raskopok 1977-1978 gg. Moskva, 2005.
- Vynokur I.S. Slovianski yuveliry Podnistrovia (za materialamy doslidzhen Bernashivskoho kompleksu seredyny I tys. n. e.). Kamianets-Podilskiy, 1997.
- Vynokur I.S. Yuvelirnyi kompleks rannoserednovichnykh slovian. *Archaeoslavica*. 1998, no. 3, pp. 209-226.
- Vynokur I.S., Mehei V.P. Yuvelirna maisternia rannoserednovichnykh slovian. *Arkheolohiia*. 1992, no. 3, pp. 82-95.
- Zolotnytska T.M., Suprunenko O.B. Hlynskyi kurhannyi nekropol. *Poltavskiy arkheolohichniy zbirnyk za 1999*. Poltava, 1999, pp. 188-211.

І.В. Піструїл*

КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС СТОЯНКИ АНЕТІВКА 1 (попередні результати аналізу колекції 1981 року дослідження)

В роботі розглядається крем'яний інвентар стоянки Анетівка 1 1981 року досліджень. На підставі аналізу археологічної колекції запропонована культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки.

К л ю ч о в і с л о в а: Північно-Західне Причорномор'я, Анетівка 1, верхній палеоліт, епіоріньяк, крем'яний інвентар.

Стоянка Анетівка 1 відкрита та досліджена на площі 35 м² у 1978 р. Причорноморською експедицією під керівництвом В.Н. Станко (Станко и др. 1984, с. 4—14). Пам'ятка розташована на західній околиці с. Анетівка (рис. 1) (Доманівський р-н Миколаївської області) на другій лесовій терасі (17 м над сучасним рівнем води) правого берега р. Бакшала (Смольянинова 1989, с. 113—126). В процесі досліджень прослідковано наступну стратиграфію:

1. Сучасний гумусований ґрунт, темного, до чорного кольору, в нижній частині — сірувато-жовтий, з залишками коренів рослин — 0,0—0,6 м;

2. Щільний лесоподібний суглинок сірувато-палевого відтінку, з великою кількістю вапнякових включень (глина-«білоглазка») — 0,6—1,0 м;

3. Эолово-делювіальний горизонт жовтувато-палевого лесоподібних суглинків з стовбчастою структурою, зовнішньо нагадує похований ґрунт. Карбонатні включення зустрічаються рідко — 1,0—1,1 м;

4. Лес світло-жовтого кольору — від 1,1 м.

Археологічний матеріал (більше 7000 екз.) фіксувався за метричними горизонтами (0,25 м) та зустрічався від денної поверхні до

яскраво-жовтого лесу (Смольянинова 1990, с. 27—34). В ході камеральної обробки археологічного матеріалу було виділено два «піки» залягання знахідок. Таким чином, стоянка Анетівка 1 була інтерпретована, як двошарова пам'ятка з хронологічно та генетично близькими комплексами. Вивчалась планіграфія окремих горизонтів (Швайко 1992, с. 24—32). В цілому, археологічна колекція стоянки порівнювалась з вже відомими на той час «стоянками з оріньякськими традиціями» — Сагайдак 1, Муралівка, Золотовка, рашківські пам'ятки Молдови (Смольянинова 1990, с. 34), та була віднесена, разом з епіграветським поселенням Анетівка 2, до анетівської археологічної культури (Станко и др. 1981, с. 5—17; Станко, Смольянинова 1985, с. 5—20).

Невеликі за обсягом археологічні роботи, біля розкопу 1978 року, були проведені на пам'ятці у 2005—2006 рр.

Також, з моменту відкриття пам'ятки, співробітниками експедиції постійно, проводяться збори підйомного матеріалу на не заасфальтованій ділянці вулиці села, яка проходить безпосередньо по території пам'ятки (Піструїл 2000, с. 197—204).

У 1981 р. на стоянці також були проведені невеликі дослідження (розкоп 2, приблизно в 50 м на південь від розкопу 1978 р.). Однак, польова документація — відсутня. Невідома також і площа дослідженої ділянки (судячи по залишкам розкопу — приблизно 25 м²). Наявним є тільки зашифрований археологічний матеріал. Згідно шифрам, археологічний матеріал фіксувався за метричними горизонтами (4 горизонти по 0,25 м). У 2014 р. на розкопі 1981 р. були проведені невеликі дослідження, в першу чергу, для визначення стратиграфії розкопу 2.

Зачистка, здійснена по південній та східній бровках розкопу 1981 р., показала стратигра-

* ПІСТРУІЛ Ігор Володимирович — кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник, Одеський археологічний музей НАН України, pistruiligor@ukr.net

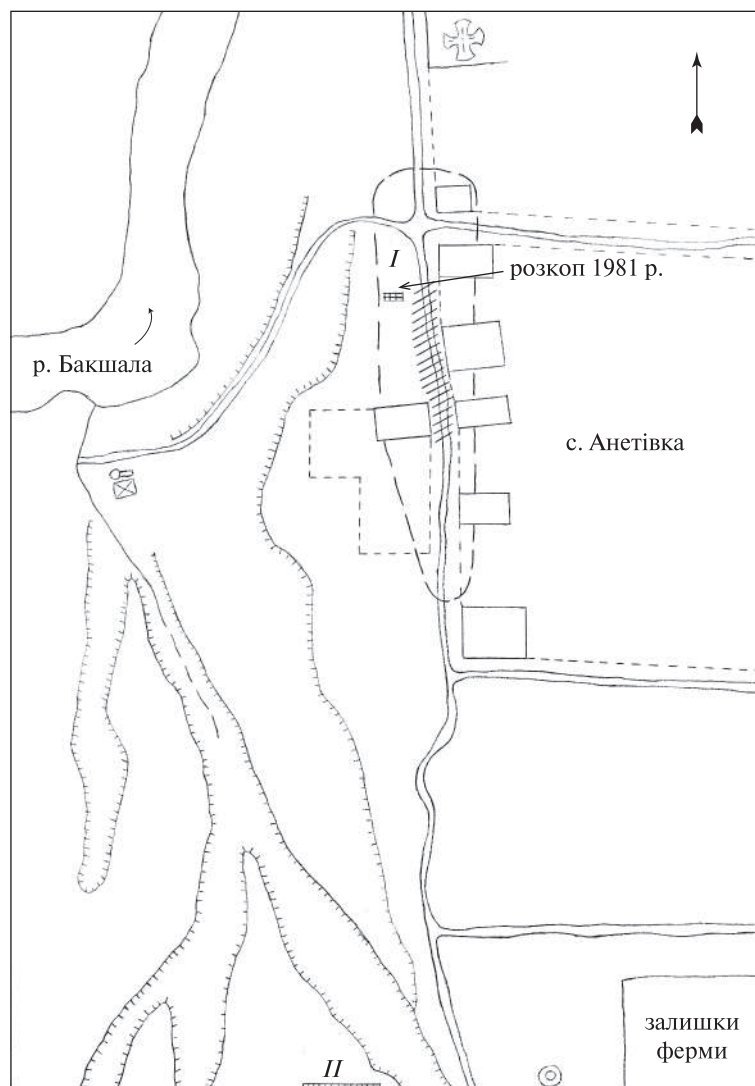

Рис. 1. Схема розташування стоянки Анетівка 1 біля с. Анетівка: I — місце збору підйомного матеріалу стоянки Анетівка 1; II — поселення Анетівка 2

фію, в загальних рисах, подібну до стратиграфії розкопу 1978 р (Піструїл 2014, с. 14—15).

За наявним матеріалом, у розкопі 1981 р., не простежуються два «піки» залягання археологічного матеріалу. Встановлено, що основна його кількість залягала у межах 0,5—1,0 м від денної поверхні, безпосередньо над лесоподібними суглинками та супісями та у верхньому шарі цих суглинків. Техніко-типологічний склад колекції в різних метричних рівнях однаковий, тому в таблиці наведена загальна техніко-типологічна характеристика колекції розкопок 1981 р. Всього було опрацьовано 5860 кременевих виробів (див. табл. 1).

Як було вже вказано, крем'яний інвентар однотипний в усіх горизонтах. Первинне розщеплення кременю і виготовлення виробів з вторинною обробкою відбувалося на території пам'ятки, про що свідчить досить велика кіль-

кість осколків, сколів оновлення нуклеусів, самих нуклеусів та відходів виробництва у вигляді різноманітних відщепів, лусочок і т. п. Техніка розщеплення — неправильнопризматична. Судячи з вигляду нуклеусів та сколів, для обробки використовувалась сировина до 10 см. За зовнішніми ознаками, сировина поділяється на дві групи. Перша група сировини — жовта місцевого кременю, дуже поганої якості, найближчі виходи якого, знаходяться нижче за течією р. Бакшали. З цього кременю виготовлена основна кількість виробів з вторинною обробкою. Сировина другої групи — гальки високоякісного кременю невстановленого походження. Нуклеуси переважно — одноплощадкові (64 % від загальної кількості нуклеусів), сплюснені, присутні також конічні і циліндричні (рис. 2). Виключно торцеве зняття простежено тільки в декількох випадках. Крім

невеликої кількості нуклеусів з двома та трьома ударними площадками присутні декілька нуклеусів радіального сколювання. В цілому, за деякими показниками, техніка первинно-

Таблиця 1. Техніко-типологічний склад колекції стоянки Анетівка 1 (дослідження 1981 р.)

№	Найменування	Кількість	%
1	Розколоті гальки, жовна	88	1,5
2	Уламки, осколки	624	10,6
3	Нуклеподібні уламки, пренуклеуси	35	0,6
4	Нуклеуси 1-площадкові та їх уламки	126	2,2
5	Нуклеуси 2-площадкові	54	0,9
6	Нуклеуси 3-площадкові	13	0,2
7	Нуклеуси радіального сколювання	4	0,1
8	Сколи оновлення нуклеусів	145	2,5
9	Відщепи великі	284	4,9
10	Відщепи середні	1586	27,1
11	Відщепи дрібні, луски	878	14,9
12	Пластини великі	126	2,2
13	Пластини середні	1105	18,8
14	Мікропластини	417	7,1
15	Різцеві сколи	17	0,3
16	Відщепи з ретушшю використання	31	0,5
17	Пластини з ретушшю використання	33	0,5
18	Пластини та мікропластини з ретушшю	7	0,1
19	Відщепи з ретушшю	15	0,2
20	Уламки з ретушшю	6	0,1
21	Вістря	10	0,1
22	Тронковані пластини та мікропластини	4	0,1
23	Пластини з ретушованою виїмкою (скобелі)	2	0,1
24	Комбіновані знаряддя	6	0,1
25	Пластини зі скошеним кінцем	2	0,1
26	Різці	86	1,5
27	Долота	4	0,1
28	Мікрівістря	16	0,2
29	Скребки	123	2,1
30	Відщепи з виїмками	10	0,1
31	Сколи з інших порід каменю	11	0,1
32	Кераміка (дрібні уламки)	2	0,1
	Всього	5870	100

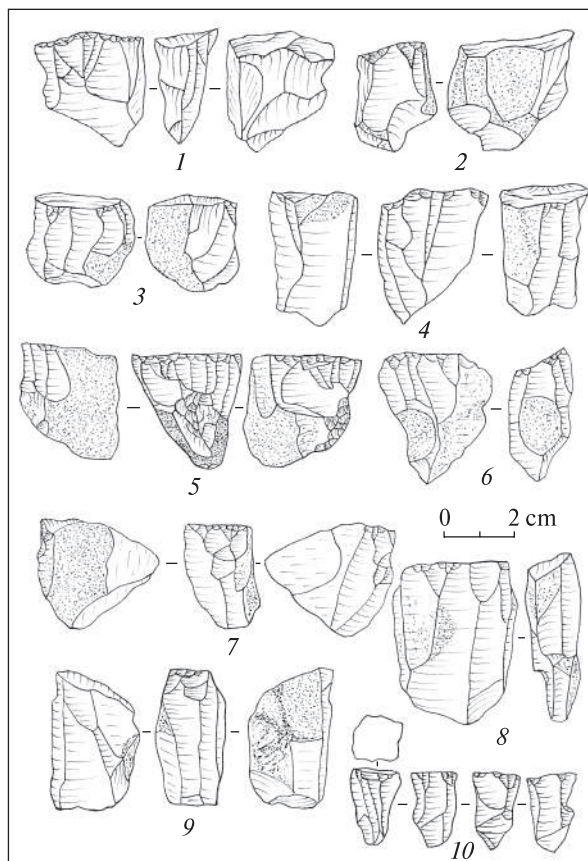

Рис. 2. Крем'яний інвентар стоянки Анетівка 1. Нуклеуси

го розщеплення кременю стоянки Анетівка 1 (розкоп 2) дещо відрізняється від техніки первинного розщеплення кременю епігравецького поселення Анетівка 2.

Відщепи — найбільш численна категорія крем'яного інвентарю (біля 47 % від загальної кількості колекції). За розмірами вони розділені на три групи: великі (більше 3,0 см), середні (1,5—3,0 см) і дрібні (менше 1,5 см). До дрібних відщепів додані лусочки — сколи менші 0,5 см (87 екз.). Пластини, друга за чисельністю категорія виробів (більше 28 % від загальної кількості колекції пам'ятки), представлені в основному перетинами, дистальними і проксимальними кінцями. За розмірами (ширина) також розділені на три групи: великі (більше 2,0 см), середні (0,9—2,0 см) та мікропластини (менше 0,9 см).

В окремі категорії виділені пластини, мікропластини і відщепи з ретушшю використання, які разом складають до 1,0 % від загальної кількості інвентарю. По краях цих сколів, на дорсальній і/або вентральній поверхнях, зафіксована дрібна регулярна і нерегулярна, різновелика ретуш, яка утворилась в результаті роботи даними предметами.

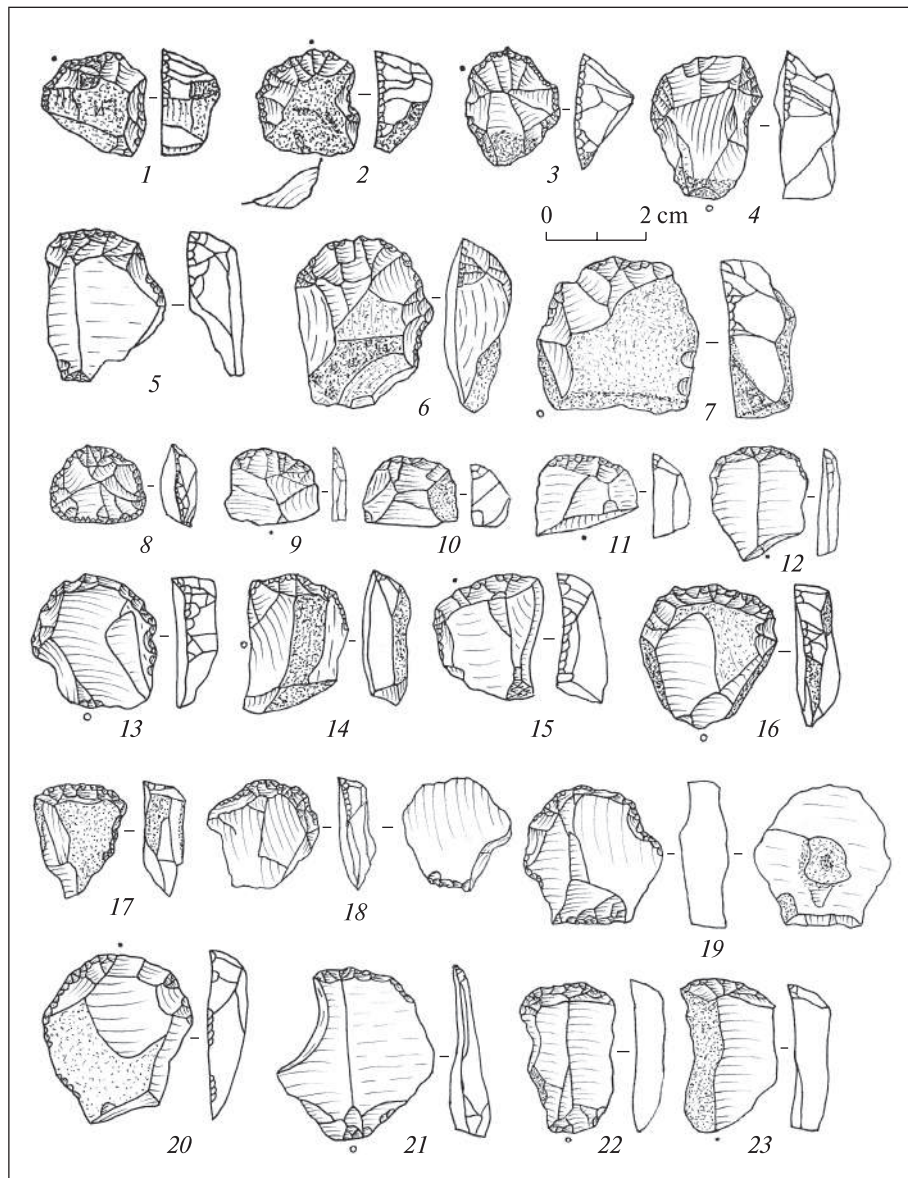

Рис. 3. Крем'яний інвентар стоянки Анетівка 1. Скребки

Вироби з вторинною обробкою складають 4,8 % від загальної кількості кременевого інвентарю. Скребки займають перше місце за кількістю серед виробів з вторинною обробкою (2,1 % від загальної кількості колекції). Поділяються вони на дві групи: високі та низькі. Скребки високої форми кількісно переважають (до 70 % від категорії скребоків). Виготовлені вони на масивних та/або товстих відщепках і уламках кременю та нуклеусах. Представлені вони, переважно, підокруглими і округлими формами, а також скребачками кінцевого типу. Низьких скребоків менше. Виготовлені вони на відщепках (кінцевого типу, підокруглі і округлі форми) та пластинах (кінцеві). До категорії скребоків віднесено також декілька уламків їх лез (рис. 3).

Різці — друга за чисельністю категорія виробів зі вторинною обробкою (1,5 % від загальної кількості колекції). Серед них виділені групи ретушних (переважають), кутових, двограних та подвійних (рис. 4). В цілому, різці з колекції розкопу 2 1981 р подібні різцям з розкопу 1978 р. Серед ретушних різців на пластинах присутні (до 50 %) різці з поперечним різцевим сколом. Це специфічний тип різців, який представлений епіоріньякських комплексах (наприклад: для півдня Східної Європи — в комплексах Лісків, Муралівці, Золотівці та інших) та майже абсолютно відсутній в епігравецьких комплексах (Піструїл 2005, с. 18—19).

Мікрівістря сагайдацько-муралівського типу також присутні в колекції розкопу 1981 р. Виготовлені вони на так званих скребкових лу-

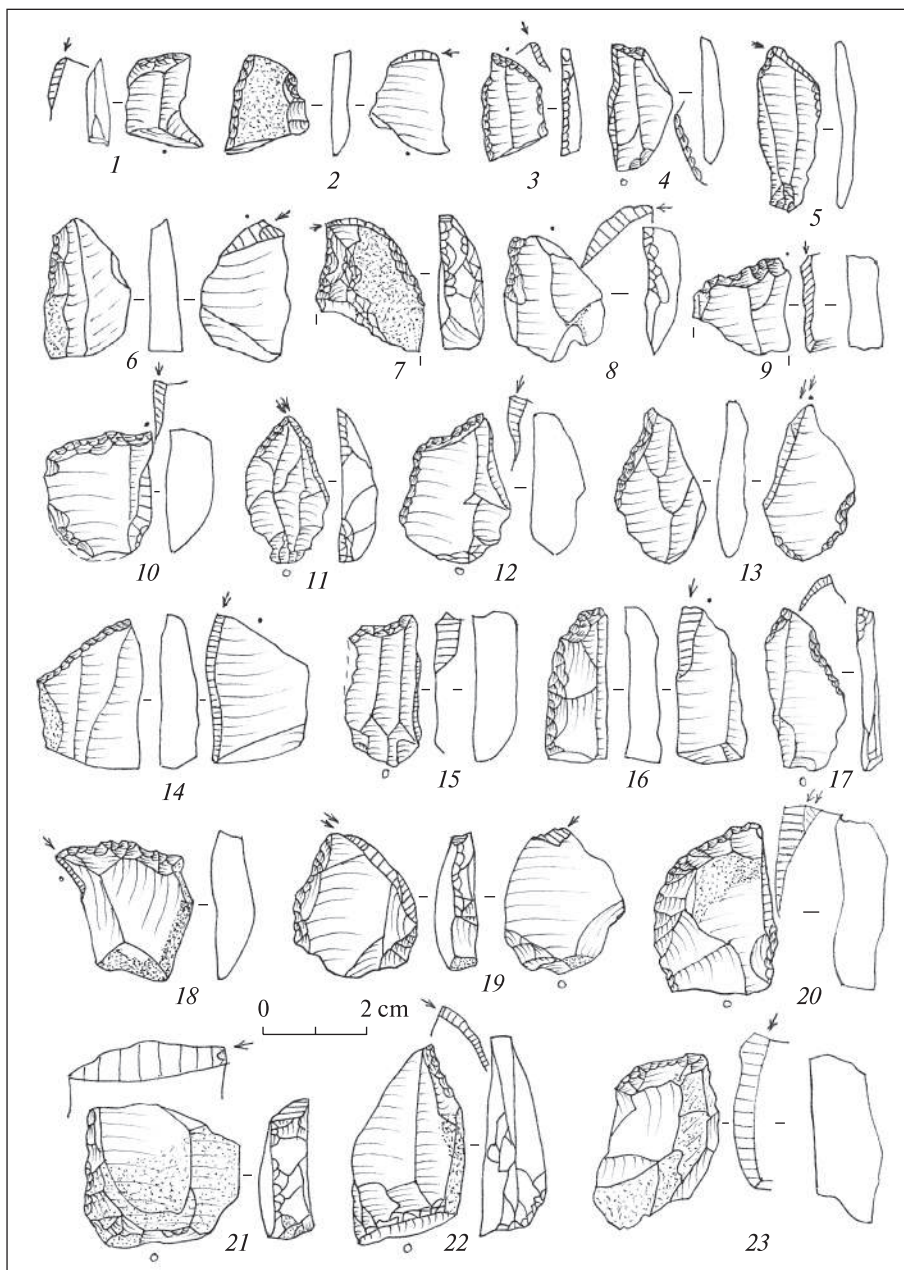

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянки Анетівка 1. Різці

сочках або тонких мікропластинах. Характерною ознакою цієї групи є дрібна абразивна ретуш, яка повністю або частково нанесена по одному чи обом краям сколу-заготовки (рис. 5, 1—15). Ця категорія знарядь також є характерною для епіоріньякських комплексів півдня східної Європи.

Серед інших виділених категорій знарядь переважають відщепи та пластини/мікропластини з ретушшю. У відщепів з ретушшю, по краях сколів-заготовок нанесена регулярна ретуш по дорсальній та іноді вентральній площині виробу. Можливо, що регулярна ретуш на даних виробах утворилась в результаті дов-

гого і/або інтенсивного їх використання в ході різних виробничих процесів (напр.: скобління, стругання, пиляння і т. п.) або ці вироби є заготовками для виготовлення знарядь, що були вилучені з виробничого процесу. У відщепів з ретушованими виїмками ретушшю оформлена виїмка. Але ця група, виділена досить умовно, так як виїмка могла утворюватись різними способами. Як і у відщепів з ретушшю, виїмка на цих виробах, можливо, формувалась цілеспрямовано (скобель) або утворилась в результаті довгого і/або інтенсивного їх використання. До цієї групи віднесені також уламки (формально — відщепи) невизначених знарядь на

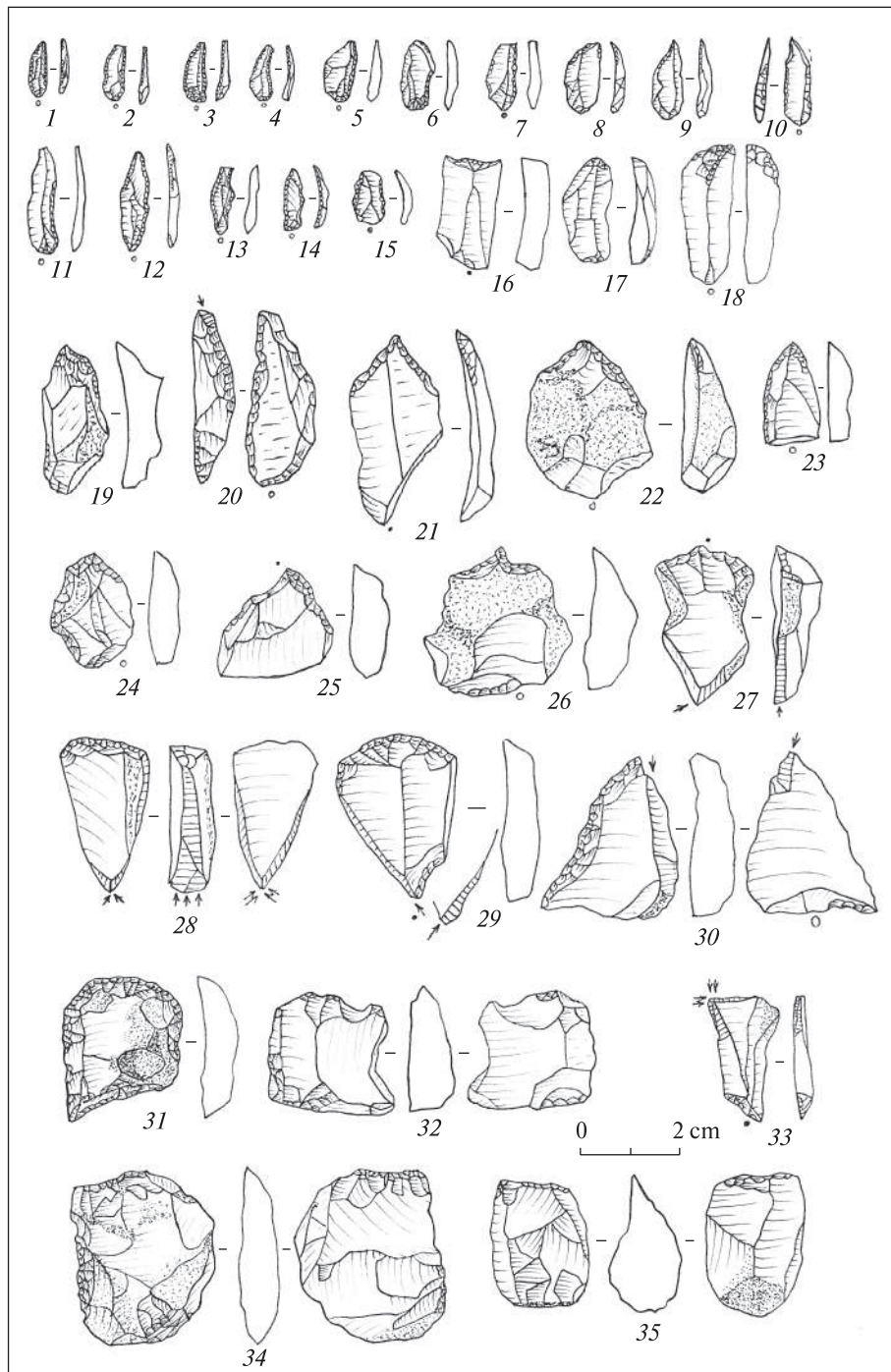

Рис. 5. Крем'яний інвентар стоянки Анетівка I

вентральної чи дорсальної поверхнях яких оформлена ретушована виїмка.

Пластини та мікропластини з ретушшю, за своїм оформленням, поділяються на окремі групи. Серед них присутні пластини та мікропластини з повністю або частково ретушованими краями, тронковані вироби та пластини зі скошеним ретушшю кінцем (рис 5, 16—18). В цю групу також включено декілька фрагментів пластин і мікропластин з ретушованими виїмками, що могли використовуватися у якості скобелів.

В окрему категорію виділені вістря та проколки, що виготовлені, переважно на відщепах (рис. 5, 19—26). Їх леза сформовані двома ретушованими краями, які перетинаються в одній точці. В одному випадку двома виїмками оформлене специфічне жало проколки.

Невеликими серіями представлені долота (рис. 5, 32, 34—35) та комбіновані знаряддя. Комбіновані вироби — різні знаряддя, що виготовлені на одній заготовці. Серед них переважають скребки-різці (ці категорії перева-

жають і серед інших груп виробів з вторинною обробкою). Поодинокими екземплярами репрезентовані скобелі-різці, різці-вістря тощо (рис. 5, 27—31, 33).

Окрім виробів з кременю в колекції присутні вироби з інших порід каменю (переважно кварцу), що представлені різного розміру відщепами (8 екз.), сколами оновлення нуклеусів (2 екз.) та мікропластиною (1 екз.).

В колекції також є два фрагменти ліпної кераміки — невеликих розмірів (до 1,0 см) і не орнаментовані. Знайдені вони на глибині 0,25—0,50 м і не пов'язані з кременевою колекцією. Датуються вони, скоріш за все, добою бронзи, пам'ятки якої доволі поширені на цій території.

Таким чином, можливо, частково або повністю перевідкладений землерийними тваринами та іншими природними явищами культурний шар стоянки Анетівка 1 (розкоп 2) датується пізньоплейстоценовим часом. Подальші стаціонарні дослідження, можливо, дадуть змогу знайти ділянки з менш пошкодженим культурним шаром та більш детально розібратися у деяких розбіжностях стратиграфії в різних розкопах цієї пам'ятки.

Про наявність культурного шару свідчать також велика кількість дрібних відщепів та лусочок і велика кількість підйомного матеріалу, що вимивається після дощів на не заасфальтованій ділянці вулиці села, яка проходить безпосередньо по території пам'ятки.

Крем'яна колекція пам'ятки (розкопу 2 1981 р.) Анетівка 1, за всіма показниками, відноситься до епіоріньякської індустрії. Вона повністю або частково подібна інвентарю таких епіоріньякських пам'яток півдня Східної Європи як Ліски, Сагайдак 1, Муралівка та інші (Демиденко 2007, с. 52—79).

В наявній колекції пам'ятки повністю відсутні знаряддя, що характерні для епігравет-

ських комплексів (насамперед мікропластини та мікровістря з притупленим краєм), пам'ятки яких також присутні біля с. Анетівка (напр.: відоме поселення Анетівка 2) (Станко и др. 1989; Главенчук 2003—2004, с. 206—227).

Главенчук А.В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2. *Stratum plus*. 2003—2004, № 1, с. 206—227.

Демиденко Ю.Э. Северное Причерноморье в европейском контексте проблематики раннего и среднего периодов верхнего палеолита. Человек в истории и культуре. Одесса; Терновка, 2007, с. 52—79.

Пиструил И.В. Новые данные о позднепалеолитической стоянке Анетовка 1. Археология та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження. Одеса, 2000, с. 197—204.

Пиструил И.В. Різці на пам'ятках пізнього палеоліту північно-західного Причорномор'я: автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 «Археологія». Київ, 2005.

Пиструил И.В. Деякі результати дослідження стоянки Анетівка 1 в 2014 році. «Могилянські читання 2014». Всеукраїнська науково-методична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»: тези. Миколаїв, 2014, с. 14—15.

Смольянинова С.П. Карта памятников каменного века Степного Побужья. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. Киев, 1989, с. 113—126.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. Киев, 1990.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. Киев, 1989.

Станко В.Н., Смольянинова С.П. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья. Советская археология. 1985, № 4, с. 5—20.

Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка 1 и 2 на Среднем Буге. Древности Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1981, с. 5—17.

Станко В.Н., Смольянинова С.П., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 1. Северное Причерноморье. Киев, 1984, с. 4—14.

Швайко Т.М. Деякі аспекти дослідження культурних горизонтів пізньопалеолітичної стоянки Анетівка 1. Археологія південного заходу України. Київ, 1992, с. 24—32.

Надійшла 22.06.2018

И.В. Пиструил

Кандидат исторических наук, научный сотрудник, Одесский археологический музей НАН Украины, pistruiligor@ukr.net

КРЕМНЕВЫЙ КОМПЛЕКС СТОЯНКИ АНЕТОВКА 1

(предварительные результаты анализа коллекции 1981 года исследований)

Стоянка Анетовка 1 открыта в 1978 г. Причерноморской экспедицией под руководством В.Н. Станко. Памятник находится на западной окраине с. Анетовка (Доманевский р-н Николаевской области) правого берега р. Бакшала.

Стоянка Анетовка 1 была интерпретирована, как двухслойный памятник с двумя хронологически и генетически близкими комплексами. В статье анализируется кремневый комплекс памятника 1981 г. исследований. В коллекции присутствуют нуклеусы, отщепы, пластины, отходы производства, скребки, резцы, микроострия, острия, пластины и отщепы с ретушью и другие изделия. Специфику индустрии придают скребки высокой формы, микроострия, которые изготовлены при помощи абразивной ретуши (острия сагайдакско-мураловского типа) и специфические ретушные резцы с поперечным резцовым сколом. В коллекции отсутствуют изделия, ко-

торые характерны для эпиграветских индустрий (в первую очередь, микропластины и микроострия с притупленным краем). Кремневый инвентарь исследований 1981 г. отнесен к эпигрииньякской индустрии.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Северо-Западное Причерноморье, Анетовка 1, верхний палеолит, эпигрииньяк, кремневый инвентарь

Igor V. Pistruil

Ph.D., Scientific Researcher of the Odesa Archaeological Museum, the National Academy of Sciences of Ukraine, pistruiligor@ukr.net

FLINT COMPLEX FROM THE ANETIVKA 1 SITE

(Preliminary Results of Analysis of the Collection from the Excavations of 1981)

The Anetivka 1 site was discovered in 1978 by the Black Sea region expedition headed by V.N. Stanko. The site is located on the western outskirts of the Anetivka village (Domanivka district, Mykolaiv Region, Ukraine) on the right bank of the Bakshala River.

Anetivka 1 was interpreted as a two-layered site with two chronologically and genetically similar complexes. The article deals with the flint complex from the site excavations of 1981. Cores, flakes, blades, debitage, scrapers, burins, micropoints, points, retouched blades and flakes and other tools are presented in the collection. The carinated end-scrapers, micropoints, produced with abrasive retouch (micropoints of Sahaydak-Muralivka type) and specific retouched burins with the transverse burin spall are specific to the industry. The tools typical for the Epigravettian industries (first of all backed microblades and micropoints) are absent in the collection. The flint inventory from excavations of 1981 is attributed to the Epi-Aurignacian industry.

Key words: North-Western Black Sea Region, Anetivka 1, Upper Palaeolithic, Epi-Aurignacian, flint inventory.

References

- Glavenchuk A.V. Yssledovanye proyzvodstvennoho uchastka na pozdnepaleolytycheskom poseleny Anetovka 2. *Stratum plus*. 2003-2004, vol. 1, pp. 206-227.
- Demydenko Yu.E. Severnoe Prychernomore v evropeiskom kontekste problematyky ranneho y sredneho peryodov verkhneho paleolyta. *Chelovek v istoryy i kulture*. Odessa-Ternovka, 2007, pp. 52-79.
- Pistruil I.V. Novye dannye o pozdnepaleolytycheskoi stoianke Anetovka 1. *Arkheolohiia ta etnolohiia Skhidnoi Yevropy: materialy ta doslidzhennia*. Odesa, 2000, pp. 197-204.
- Pistruil I.V. Riztsi na pamiatkakh piznoho paleolitu pivnichno-zakhidnoho Prychernomoria. *Avtoref. dyss. ... kand. ist. nauk*. Kyiv, 2005.
- Shvaiko T.M. Deiaki aspekty doslidzhennia kulturnykh horizontiv piznopaleolitychnoi stoianky Anetivka 1. *Arkheolohiia pivdennoho zakhodu Ukrainy*. Kyiv, 1992, pp. 24-32.
- Smolianynova S.P. Karta pamiatnykov kamennoho veka Stepnoho Pobuzhia. Stanko V.N., Hryhoreva H.V., Shvaiko T.N. *Pozdnepaleolytycheskoe poselenye Anetovka 2*. Kyiv, 1989, pp. 113-126.
- Smolianynova S.P. Paleolyt y mezolyt stepnoho Pobuzhia. Kyiv, 1990.
- Stanko V.N., Hryhoreva H.V., Shvaiko T.N. Pozdnepaleolytycheskoe poselenye Anetovka 2. Kyiv, 1989.
- Stanko V.N., Smolianynova S.P. Yssledovanye paleolyta y mezolyta stepnoho Pobuzhia. *Sovetskiia Arkheolohiia*. 1985, no. 4, pp. 5-20.
- Stanko V.N., Smolianynova S.P., Ivanov H.I. Raskopky pozdnepaleolytycheskykh stoianok Anetovka 1 y 2 na Srednem Buhe. *Drevnosty Severo-Zapadnoho Prychernomoria*. Kyiv, 1981, pp. 5-17.
- Stanko V.N., Smolianynova S.P., Shvaiko T.N. Pozdnepaleolytycheskoe poselenye Anetovka 1. *Severnoe Prychernomore*. Kyiv, 1984, pp. 4-14.

Ю.Я. Рассамакін *

КОМПЛЕКС СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ с. ЖОВТНЕВЕ (ПОКРОВСЬКЕ) В БАСЕЙНІ р. МОЛОЧНОЇ

Опубліковано середньовічні поховання, п'ять з яких утворювали компактний ґрунтовий могильник, а два інших, які супроводжувалися кінцями, були оточені ровами.

Ключові слова: половці, ґрунтовий могильник, посуд, пірофілітові вироби, датування.

Вступ

У 1981 році Запорізька новобудовна експедиція ІААН України (кер. В.В. Отрошенко) продовжувала дослідження курганів у зоні будівництва Північно-Рогачицької зрошувальної системи, досягнувши берегів р. Молочна та її притоків. Першими були досліджені 13 курганів, які розміщувалися кількома групами з півночі на південь, уздовж краю плато правого берега невеликої р. Куркулак, притоки р. Чингул. Остання, у свою чергу, південніше впадала в Молочну. Паралельно курганам, уздовж лівого берега р. Куркулак, знаходилося с. Жовтневе Токмакського р-ну Запорізької обл. (з 2016 року — с. Покровське) (Отрошенко і др. 1981, с. 38—95) (рис. 1). Серед різночасових поховань, починаючи від доби енеоліту, був досліджений комплекс середньовічних поховань, який, на погляд автора, вимагає окремої публікації, виходячи з обставин його знаходження і складу інвентарю (Отрошенко і др. 1981, с. 59—65).

Опис поховань

Поховання знайдені під час дослідження досить великої ділянки біля підніжжя курганів 7 та 11 доби бронзи, які знаходилися на відстані 30 м один від одного. На розораній поверхні були помітні підвищення, які особливо виділялися за рахунок заглибин біля підніжжя курганів, що утворилися під час будівництва останніх (рис. 2, 1, 2). Ці підвищення були умовно позначені як кургани 8, 9 та 10. Курган 8 мав вигляд продовгуватого насипу, розтягнутого зі сходу на захід, завдовжки 42 м і завширш-

ки 25 м. З півдня від нього, майже зливаючись, знаходилося підвищення кургану 9, а з південного сходу, розділене невеликою улоговиною від кургану 9 — насип кургану 10. Висота підвищень була меншою за 0,3 м від рівня поля (0,4 м до материкового суглинку від умовного «0», позначеного на кургані 8). Загальну картину ускладнювало багаторічне розорювання цієї території разом з курганами 7 та 11. На території, що знаходилася між курганами 7 та 11, були закладені траншеї до рівня суглинку, у результаті чого був виявлений комплекс середньовічних поховань (рис. 2, 3).

Курган 8. Це ґрунтовий могильник, в якому досліджено п'ять поховань (1—5). Вони були розміщені дугою, приблизно на однаковій відстані одне від одного, тому можна припускати, що в первісному вигляді поховання на поверхні могли якось позначатися, зокрема, виходячи з того, що два з них (2 та 3) мали кам'яні заклади, які перекривали вхід до підбоїв (рис. 2, 3).

Поховання 1 (рис. 3, 1—2) — знаходилося за сім метрів на північ і за 14 м на захід від умовного «0», який був встановлений у точці максимальної висоти підвищення кургану 8. Поховання здійснене в могилі з підбоям. Вхідна яма прямокутної форми, орієнтована по лінії північ — південь, із незначним відхиленням на захід. Довжина ями становила 2,05 м, ширина — 0,9 м, глибина — 0,3 м від рівня суглинку (0,7 м від «0»). Уздовж східної сторони ями знаходився підбій, дно якого на 0,3 м глибше за дно вхідної ями — 0,6 м (1,0 м від «0»). Підбій овальний, завдовжки 2,2 м і завширшки 0,9 м.

Кістяк дорослої людини лежав на дні в решітчастому гробовищі, яке збереглося у вигляді коротких поперечних дощок, з'єднаних через рівні проміжки за допомогою пазів із довгими повздовжніми лагами. На дні зафіксовано 10 дощок, стільки ж залишків від вертикальних бокових уздовж східної стінки гробовища, які знаходилися між дошками дна. Ширина дощок складала 10 см. Довгі лаги ще гіршої збереженості, ніж дошки стін та дна, були квадратними в перетині, із пазами для кріплення дощок. Від верхньої частини гробо-

* РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

Рис. 1. Місце знаходження с. Жовтневого (з 2016 — с. Покровське)

вища знайдені лише окремі фрагменти на кістках скелету. Реконструйована довжина гробовища становить 1,75 м, ширина — 0,45 м.

Скелет лежав на спині, у випростаному положенні, головою на південь. Права рука випростана вздовж тіла, ліва — зігнута в лікті, кистю покладена на живіт. У районі пояса знайдені два добре підігнаних один до одного шиферні кільця (1) та залізне кільце під ним (2). Під тазом виявлені невеликі фрагменти погано збереженого текстилю (тасьма?). На дні фіксувався тлін білого кольору.

Опис знахідок:

1. Шиферні кільця (пірофілітовий сланець) рожевого відтінку, поверхня добре заглажена. Діаметр 2,5 см, діаметр отвору 1,7 см (рис. 3, 4—5).

2. Залізне кільце, кругле в перетині, діаметр 1,5 см (рис. 3, 3).

Поховання 2 (рис. 4) — знаходилося за 18 м на захід від «0». На рівні суглинку (0,4 м від «0») знайдені шматки граніту, за якими можна встановити, що вони в первісному вигляді були закладом до підбою. Вони лежали в один ряд по лінії південний схід — північний захід. Максимальні розміри каменів фіксувалися 0,20 × 0,25 м (поверхня каменів фіксувалася із глибини 0,20—0,25 м від умовного «0»). Уздовж закладу та під ним знаходився погано збережений кістяк дитини, який лежав, можливо, на спині, у випростаному положенні, хоча ліва нога підігнута в коліні, головою на північний захід. Кістки рук відсутні. Череп лежить на лівому боці. Не виключено, що, можливо, скелет був розвернутий на лівий бік. Інвентар відсутній.

Поховання 3 (рис. 5) — знаходилося за 8,5 м на північний захід від «0» (8,0 м на схід від поховання 1). Конструкція аналогічна похованню 2. Залишки закладу із гранітів, завдовжки 1,0 м, виявлені на рівні суглинку (0,4 м від «0»). Вони лежали в один ряд, у напрямку північ—південь, поверхня каменів фіксувалася вже з глибини 0,2 м. Під закладом, дещо східніше, уздовж нього лежав кістяк дитини, випростаний на спині, головою на південь. Кістки лівої руки не збереглися, права рука зігнута в лікті під прямим кутом, і була покладена на живіт. Інвентар відсутній.

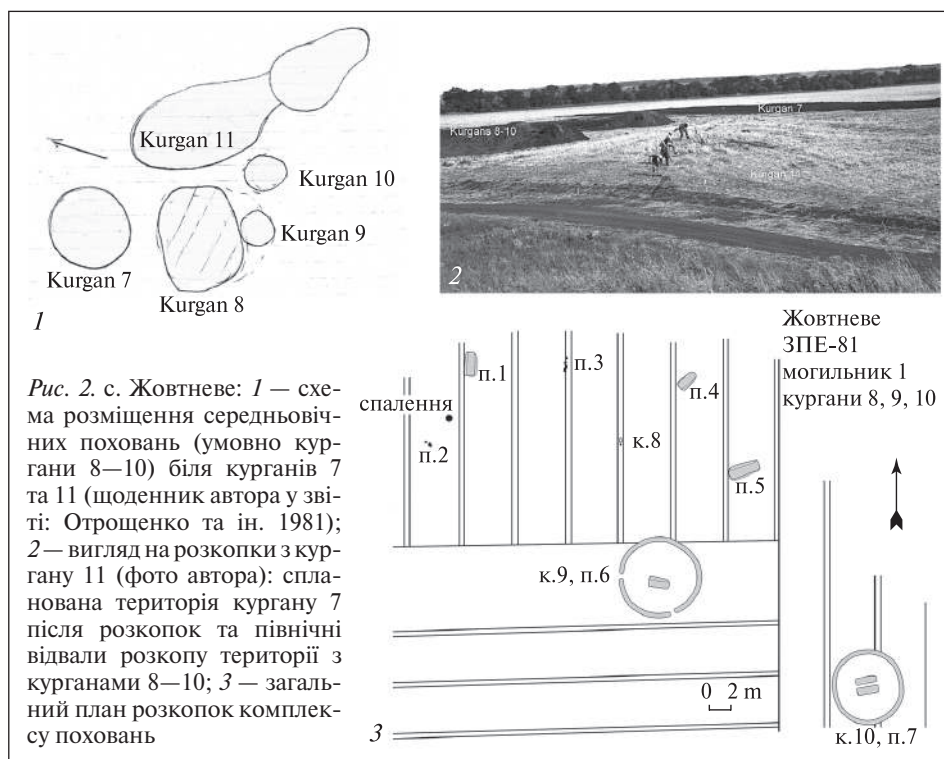

Рис. 2. с. Жовтневе: 1 — схема розміщення середньовічних поховань (умовно кургани 8—10) біля курганів 7 та 11 (щоденник автора у звіті: Отрошенко та ін. 1981); 2 — вигляд на розкопки з кургану 11 (фото автора): спланована територія кургану 7 після розкопок та північні відвали розкопу території з курганами 8—10; 3 — загальний план розкопок комплексу поховань

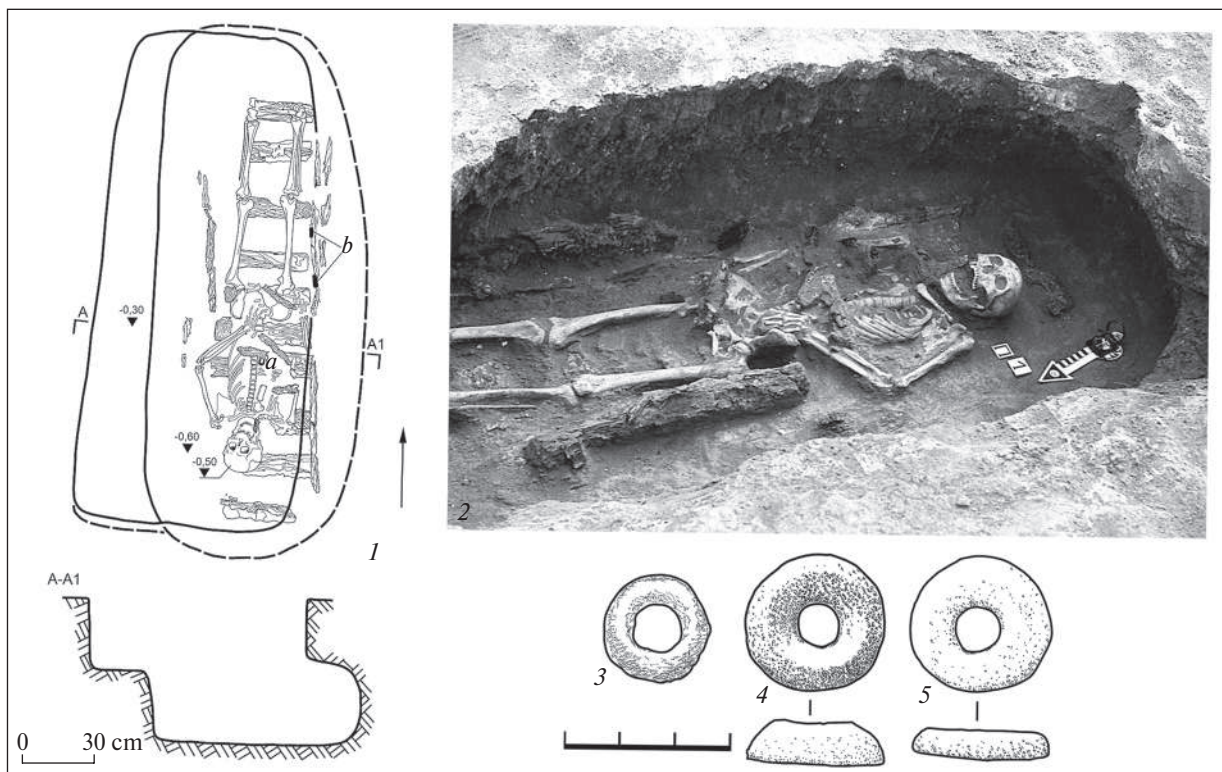

Рис. 3. Курган 8, поховання 1: 1— план та перетин поховання (а — кам'яні кільця та залізне кільце; b — пази в дерев'яні деталі); 2 — загальний план поховання (фото автора); 3 — залізне кільце; 4—5 — пірофілітові кільця

Поховання 4 (рис. 6) — знаходилося за вісім метрів на північний схід від «0» (11 м на схід від поховання 3). Поховання знаходилося в ямі з виступами. Яма неправильної прямокутної форми, орієнтована за лінією південний захід — північний схід. Довжина ями складала 1,65 м, ширина у південно-західній частині — 0,8 м, а в овалінішій — 0,6 м. На глибині 0,2 м від рівня суглинку (0,6 м від «0») вздовж довгих стін ями були залишені виступи, завширшки від 0,1—0,2 м уздовж південно-східної стінки, до 0,08—0,05 м уздовж північно-західної стінки, де виступ займав лише 2/3 довжини останньої. Нижче виступів яма набувала більш правильної прямокутної форми із заокругленими кутами, завдовжки 1,65 м і завширшки 0,6 м. На виступах зафіксовані залишки перекриття з дерев'яних дощок, яке пізніше впало на похованого. Перекриття було двошарове. Нижній шар складався з поперечних дощок, завширшки до 10 см, а верхній шар складався з повздовжніх дощок такої ж ширини, які лежали безпосередньо на поперечних.

Скелет дорослої людини лежав на спині, але дещо розвернутий на лівий бік, череп трішки піднятий, схилений до лівого плеча, орієнтований головою на південний захід. Ліва рука випростана, права зігнута під прямим кутом і по-

кладена кистю на живіт. Права нога випростана, а ліва підігнута в коліні¹. Дно дещо піднімається в напрямку до голови. Дно ями знаходилося на глибині 0,55 м (0,95 м від «0»). Біля голови 0,45 м (0,85 м від «0»). Інвентар відсутній.

Поховання 5 (рис. 7) — знаходилося за 12 м на схід-південь-схід від «0» (9 м на південь-схід від поховання 4). Поховання знаходилося в ямі

¹ Можливо, що положення поховання 2 було тотожним цьому похованню.

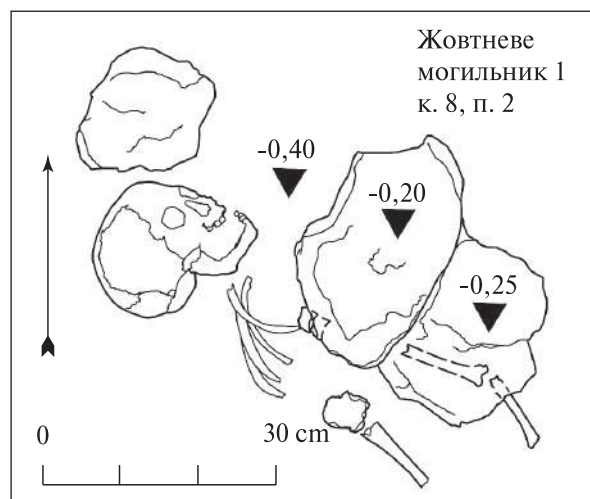

Рис. 4. Курган 8, поховання 2

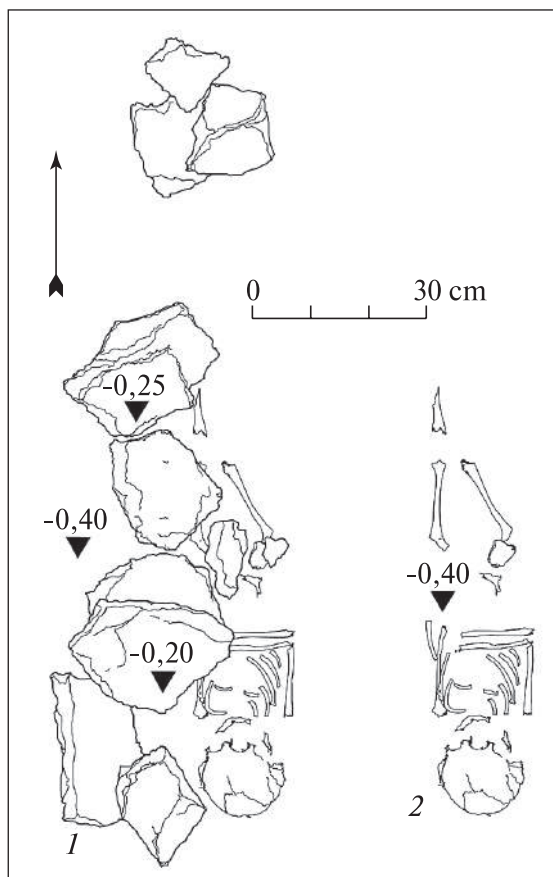

Рис. 5. Курган 8, поховання 3

з підбоєм. Вхідна яма, видовжено-прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Довжина ями складала 3,35 м, ширина — 0,9 м, глибина — 0,15 м у суглинку (0,55 м від «0»). Підбій заходився вздовж південно-східної стінки ями. Він мав прямокутноподібну форму, завдовжки 2,35 м і завширшки 0,8 м, дно на 0,15 м нижче від дна ями знаходилося на глибині 0,3 м (0,7 м від «0»). Поховання пограбоване. У заповненні підбою зустрічалися окремі кістки скелета та череп. Крім того, був знайдений фрагмент головного убору (1). Зустрічалися також фрагменти дерева.

Скелет дорослої людини без черепа зберіг своє первинне положення. Він лежав випростано на спині, орієнтований на південний захід. Ліва рука випростана вздовж тіла. Права плечова кістка лежала вздовж тіла, а променеві та права частина тазу були зміщені. Одна із променевих кісток була відсутня, як і фаланги пальців цієї руки. Також зміщена частина ребер.

Опис знахідок:

1. Фрагмент бронзової з позолотою дужки, зробленої з тонкої пластини від головного убору, сильно деформована.

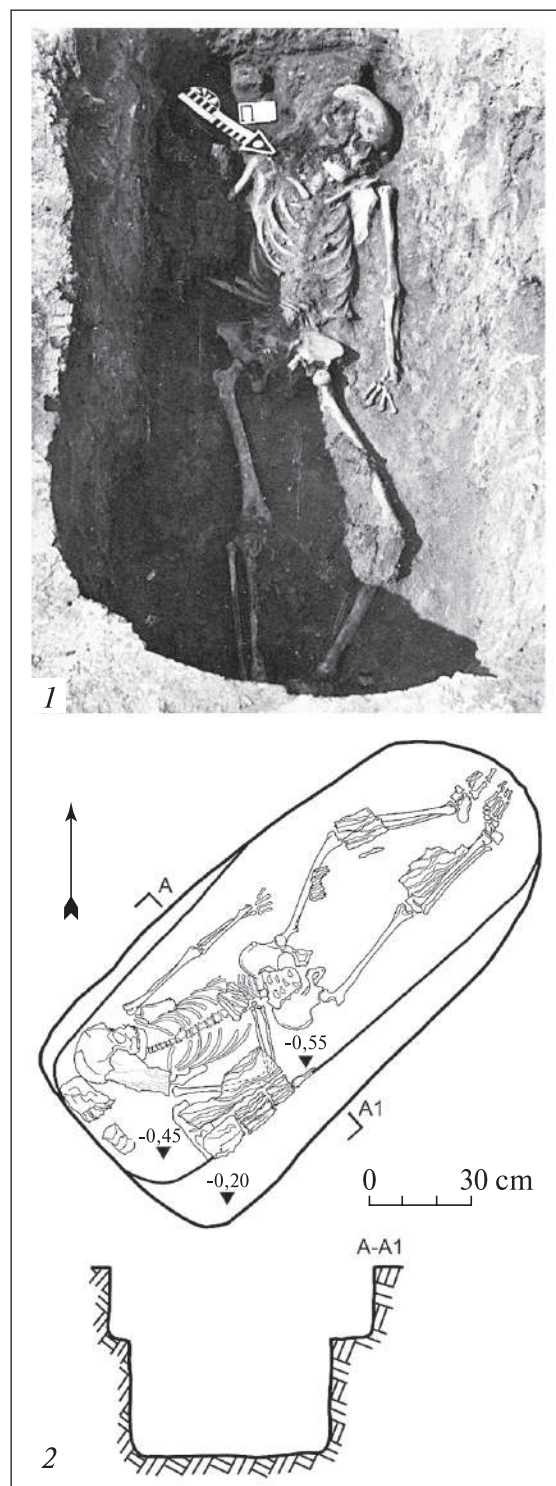

Рис. 6. Курган 8, поховання 4: 1 — фото автора; 2 — план та перетин

Окрім поховань, за три метри на північний схід від поховання 2, по прямій лінії, яка вела до поховання 1, зафіксовані залишки вогнища на рівні суглинку (0,4 м від «0»), в якому були знайдені дуже дрібні і сильно перегорілі кістки, вуглики та попіл. Суглинок був пропечений.

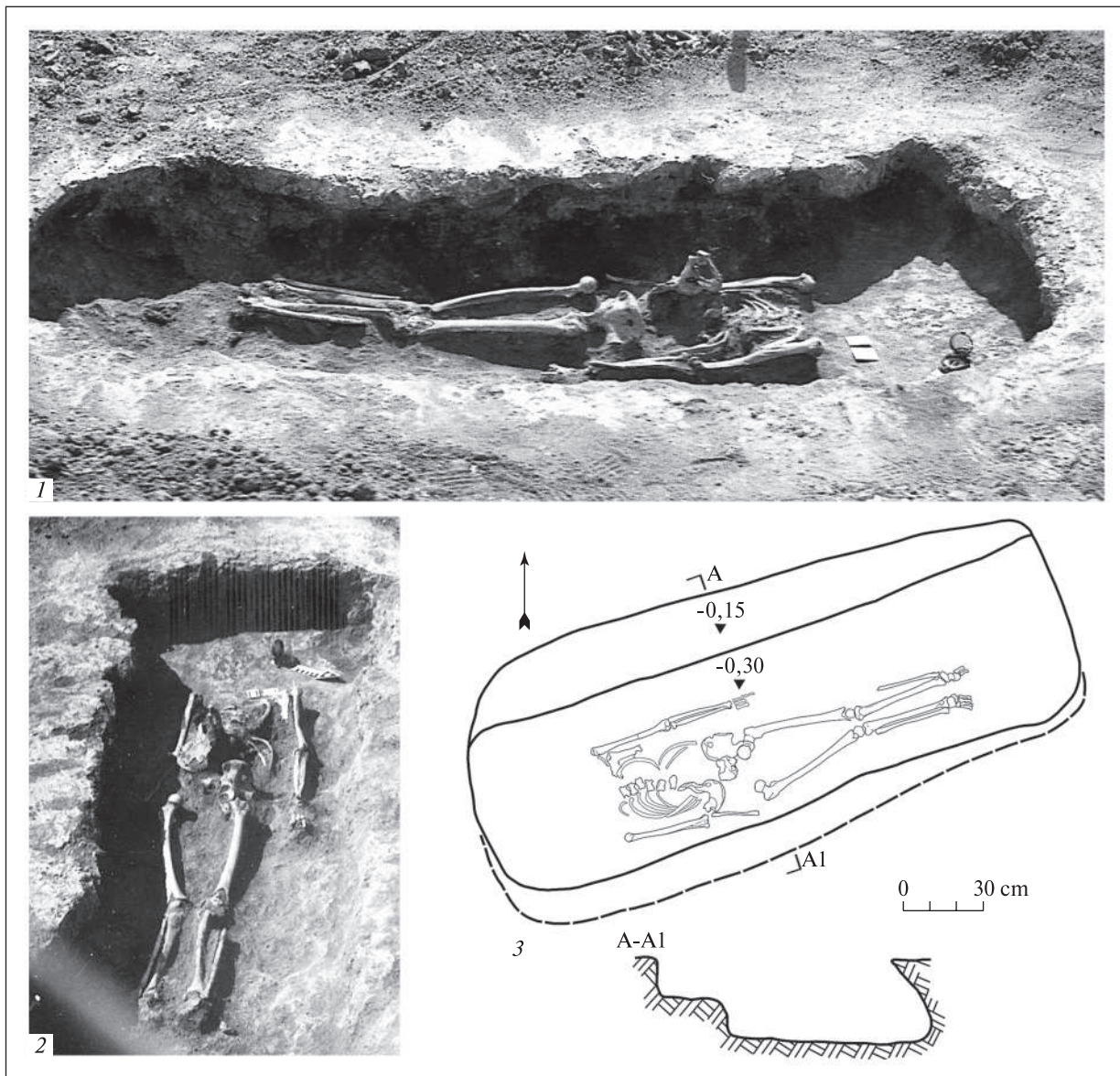

Рис. 7. Курган 8, поховання 5: 1–2 — фото автора; 3 — план та перетин

ний до червоного кольору. Діаметр вогнища досягав 0,6 м.

Курган 9. Насип кургану мав приблизний діаметр 10 м.

Суглинок залягав на глибині 0,4 м, давня поверхня не фіксувалася. Центральне поховання 6 було оточене правильним круглим ровом, який мав дві перемички в західній та південно-східній частинах (рис. 8). Ширина рову на рівні суглинку становила 0,4 м, глибина — 0,3 м. Дно плоске, стінки звужувалися до дна. Внутрішній діаметр рову 7,2 м, ширина проходів 0,6 м.

Поховання 6 (рис. 9, 1–4) знаходилося в центрі майданчика, оточеного ровом (13 м від «0», встановленого на кургані 8). Здійснене в ямі з

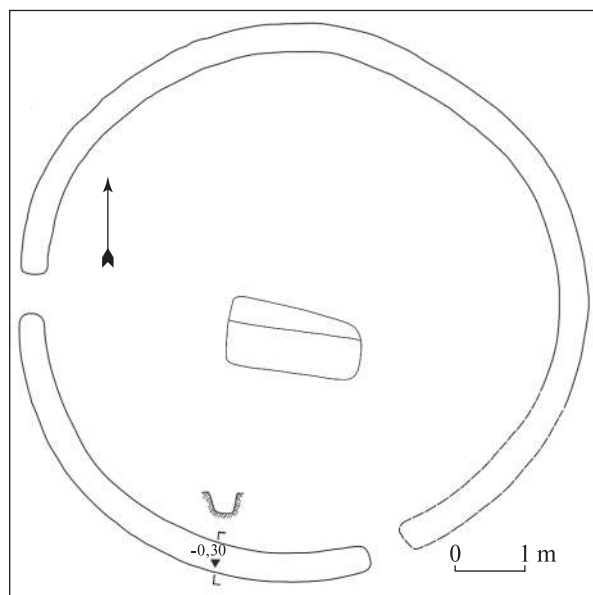

Рис. 8. Курган 9, рів навколо центрального поховання 6

Рис. 9. Курган 9: 1—4 — поховання 6 (фото автора; плани та перетин); 5 — горщик із заповнення

підбоєм². Яма із заокругленими кутами, орієнтована по лінії захід — схід. Довжина ями складала 1,9 м, ширина з підбоєм — 0,95 м, у вузькій частині — 0,8 м. На глибині 0,1 м (0,5 м від «0») лежала задня частина скелета коня з підігнутими кінцівками. Передня частина зруйнована під час пограбування. Кінь був орієтова-

ний на захід. Із лівої сторони, біля ребер коня, були знайдені дуже поганої збереженості залишки залізних стремен. Під ребрами також знайдені залишки органіки (повсті?), скоріш за все, від пітника під сідлом. Під кістками коня, у заповненні підбою, на глибині 0,35 м (0,75 м від «0») був знайдений горщик (1). На глибині 0,3 м (0,7 м від «0») уздовж північної стінки вхідної ями був залишений виступ, заввишки в західній частині 0,35 м, у східній — 0,2 м.

Підбій тієї ж довжини, що й яма, завширшки 0,6 м і завглибшки 0,15 м від рівня виступу (0,85 м

² Під час розкопок автор, враховуючи погану збереженість стінок підбою, помилково вирішив, що поховання було здійснене в ямі з виступом, і відзначив це у звіті.

від «0»). Скелет дорослої людини був зміщений під час пограбування. Верхня частина сильно порушена і кістки переміщені разом із черепом. Кістки ніг, хоч і зміщені, але зберегли майже первинне положення. Похований спочатку лежав у випростаному положенні, головою на захід.

Опис знахідок:

1. Ліпний плоскодонний горщик, верхня частина якого оформлена у вигляді «ойнохої», тобто з носиком-зливом. З протилежної сторони від нього до вінця прикріплена дугоподібна, досить широка, пласка в перетині, ручка, яка дещо піднімається над краєм вінця. Нижня частина ручки прикріплена в місці, де плічка переходять у тулуб. Поверхня горщика чорного кольору, на плічках помітні розчоси. Висота горщика складає 15 см, діаметр вінця — 9,5 см, дна — 8,0 см, ширина ручки — 3,5 см (рис. 9, 5).

Курган 10. Насип кургану мав діаметр приблизно вісім-дев'ять метрів, суглинок залягав на глибині 0,4 м, давня поверхня не фіксувалася. Центральне поховання 7 було оточене правильним кільцевим суцільним ровом, внутрішнім діаметром сім метрів, ширина рову становила 0,4 м на рівні суглинка (рис. 10). Дно рову пласке, стінки звужувалися до дна.

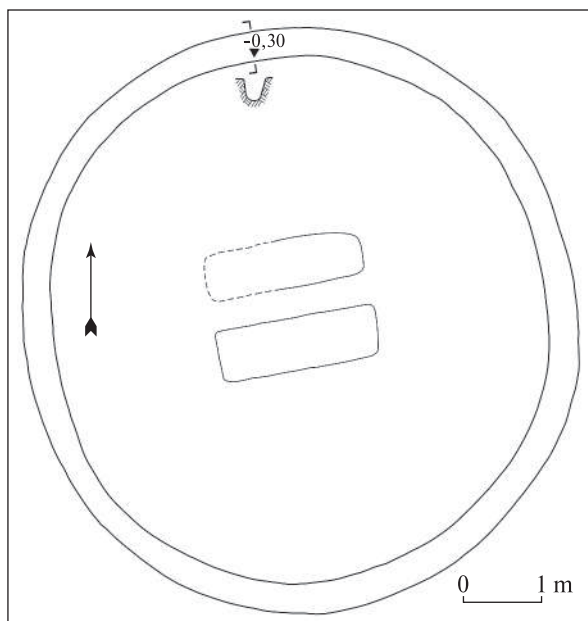

Рис. 10. Курган 10, рів навколо центрального поховання 7

Поховання 7 (рис. 11) знаходилося в центрі ділянки, оточеної ровом (34 м на південний схід від «0»). Скелет дорослої людини лежав у ямі видовжено-прямокутної форми, орієнтований по лінії захід—схід. Довжина ями 2,1 м, ширина 0,7 м, глибина 0,5 м (0,9 м від «0»). Де-

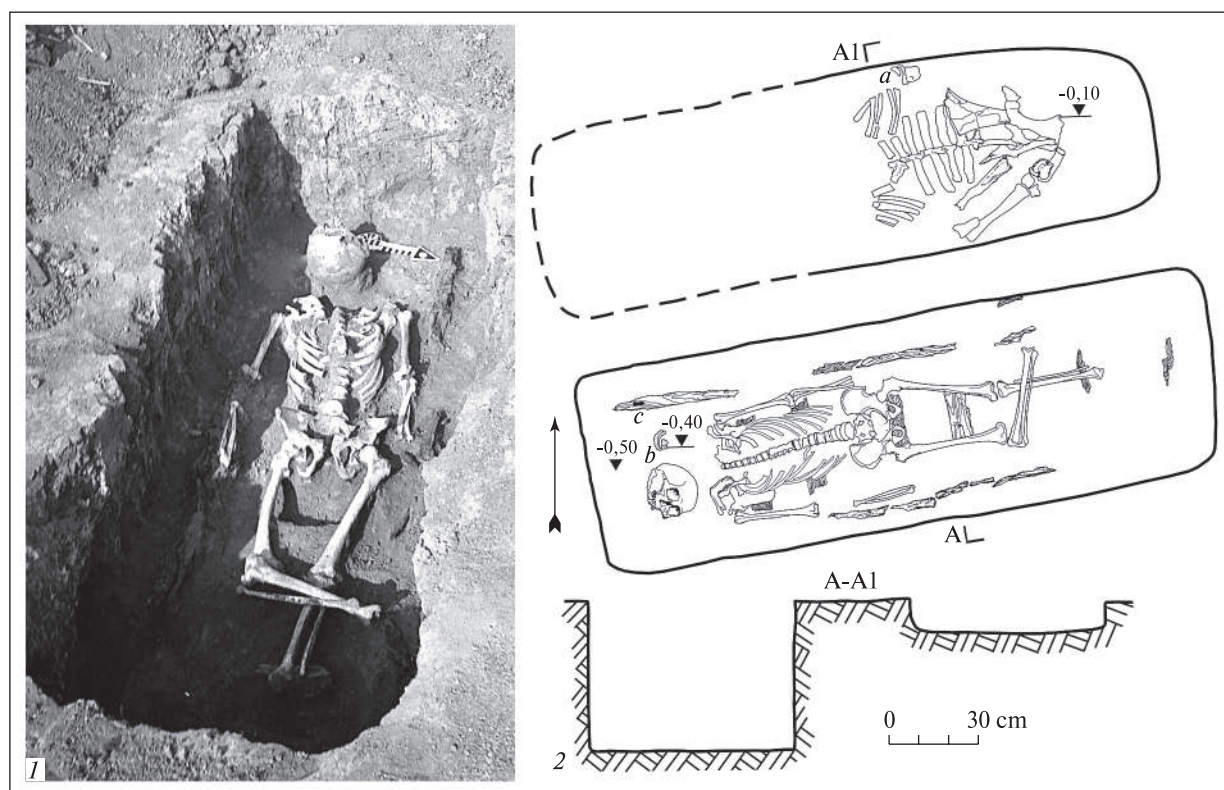

Рис. 11. Курган 10, поховання 7: 1 — фото; 2 — плани та перетин (a — фрагменти залізного стремені; b — фрагменти посудини; c — паз в дерев'яній деталі)

які кістки скелета, зокрема череп, зміщені під час пограбування. Похований лежав у решітчастому гробовищі, яке складалося з поперечних дощок, завширшки 8,0 см (на дні простежено дев'ять таких дощок). Ці дошки кріпилися через рівні проміжки до повздовжніх лаг за допомогою пазів. Збереженість дерева дуже погана. Довжина гробовища становила 1,9 м, ширина — 0,5 м.

Скелет лежав на спині у випростаному положенні (гомілкові кістки правої ноги зміщені), головою на захід. Руки випростані вздовж тіла. У заповненні, трохи вище дна ями, у районі черепа, у зоні пограбування знайдені кілька фрагментів кружального горщика (1). Під тазом були відмічені дрібні фрагменти срібної із позолотою фольги, яка розпадалася від дотику.

За 0,4 м на північ від ями поховання, паралельно, знаходилася інша яма з похованням коня. Частина ями разом із верхньою частиною скелета коня були повністю зруйновані під час пограбування. Залишилася тільки нижня частина коня з підігнутими кінцівками. У первинному вигляді яма мала прямокутну форму, очевидно, завдовжки, аналогічна ямі поховання людини, завширшки 0,65 м, а глибина в суглинку становила всього 0,1 м (0,5 від «0»). Кінь був покладений головою на захід. Біля ребер, праворуч, були відмічені фрагменти залізного стремені дуже поганої збереженості.

Опис знахідок:

1. Невеликі фрагменти верхньої частини кружального горщика «давньоруського вигляду» (Евглевский, Потемкина 1994,

с. 92)³, орнаментованого на плічках прокресленими паралельними лініями⁴.

Деякі висновки

Таким чином, був досліджений цікавий комплекс середньовічних поховань (табл. 1). У першу чергу виникає питання щодо невеликих глибин залягання поховань, особливо в підбоях. Дитячі поховання 2 та 3 взагалі знаходилися на рівні суглинку. Є підстави вважати, що поховання були впущені з природних підвищень, розораних у новітній час, але первісна висота дозволяла робити підбої навіть у гумусі. На таку думку наводить також і той факт, що курган 7 був споруджений за доби пізньої бронзи саме над таким природним підвищенням. Його залишки добре фіксувалися в профілі центральної бровки цього кургану на висоту 0,35 м, завдовжки 6,0 м. Те, що поховання в так званому кургані 8 представляли ґрунтовий могильник, особливих заперечень не викликає. Але ці поховання могли також мати певні ознаки на давній поверхні, враховуючи їхнє планомірне розміщення дугою. Залишається під питанням, чи споруджувалися невеликі насипи над похованнями, оточеними ровами, чи останні оточували також природні підвищення.

³ Термін «кераміка давньоруського вигляду» був запропонований названими авторами, оскільки точне походження останньої, як вони вважають, не встановлене (Евглевский, Потемкина 1994, с. 92).

⁴ Тісто було дуже крихким, фрагмент розсипався після вилучення з вологого чорноземного заповнення ями. Профіль вінця встановити не вдалося.

Таблиця 1. Основні дані про поховання могильника

№	Курган/поховання	Орієнтація / особливості	Конструкція	Інвентар
1	8/1 (доросла людина)	Пд / ліва рука зігнута	підбій + гробовище	шиферне кільце + залізне кільце
2	8/2 (дитячий I)	ПчЗх / розворот на лівий бік (?)	підбій + заклад з каменів	
3	8/3 (дитячий I)	Пд / права рука зігнута	підбій + заклад з каменів	
4	8/4 (доросла людина)	ПдЗх / права рука зігнута, розворот на ліву сторону	яма з уступами + дерев'яне перекриття	
5	8/5 (чоловік ?, возм.)	ПдЗх / праве крило тазу та променеві кістки зміщені	підбій	фрагмент бронзової з позолотою дужки від головного убору
6	9/6 (юнак)	Зх / кістки переміщені	підбій + кінь	ліпний горщик з ручкою
7	10/7 (чоловік ?, зріл. ?)	Зх / Череп та гомілкові кістки правої ноги зміщені	яма + гробовище + кінь в окремій ямі	фрагмент гончарного горщика давньоруського вигляду

* Антропологічні визначення Л.В. Литвинової (Круц та ін., 1986).

Важко сказати, чи становить ґрунтовий могильник із п'яти поховань та два поховання з ровами єдиний одночасний комплекс. Різниця між ними досить суттєва, але з іншого боку, усі вони займають досить специфічну компактну територію між двома давнішими курганами, що, очевидно, не можна пояснювати лише випадковістю.

Поховальний обряд ґрунтового могильника вирізняється: по-перше, положенням похованих з орієнтацією в південному напрямку, за винятком поховання 2, орієнтованого на північний захід; по друге, зігнутістю однієї з рук, із положенням кисті на тазових кістках (поховання 1, 3, 4, можливо 2; у похованні 5 положення однієї із рук порушене). Також слід відмітити використання каменю в закладках підбоїв дитячих поховань 2 та 3, який відсутній у найближчих околицях і лише в деяких випадках використовувався при похованнях від доби енеоліту до пізньої бронзи в цьому і в південніших прилеглих регіонах, що засвідчили розкопки Запорізької експедиції з 1981 по 1985 рр.

Чіткі ознаки пограбування відмічені в трьох похованнях — одного (поховання 5) в ґрунтовому могильнику та двох, оточених ровами (поховання 6 та 7). У двох останніх випадках були зруйновані верхні частини кінських скелетів. Саме в цих трьох похованнях були знайдені залишки інвентарю. На жаль, інвентар не дає надійної інформації для датування поховань. Можна зробити лише певні припущення. Зокрема фрагмент деформованої дужки з бронзової позолоченої тонкої пластини з поховання 5 нагадує частину від прикрас головних уборів, так званих «рогів», добре знайомих за зображеннями на жіночих половецьких статуях (Плетнева 1974, с. 41—42) та з поховань. Наприклад, М.Л. Швецов згадує 35 поховань із прикрасами цього типу, називаючи їх «очіллям» головного убору (Швецов 1993)⁵. У нашому випадку представлене одне напівкілець, або ж дужка, зруйнованої грабіжниками верхньої частини скелету. Це напівкілець було лише частиною «очілля». М.Л. Швецов наводить приклади збережених у похованнях «очіль», які склалися, зокрема, з 20 таких напівкілець на кожному з них, нашитих на обтягнуті тканиною валики (Швецов 1993, с. 107, рис. 1, 8; 9)⁶. Опис такого «очілля» наводив та-

кож О.М. Загребельний (Загребельний 1976, с. 29). Стосовно датування, М.Л. Швецов вказує, виходячи з розгляду інших знахідок у похованнях з «очіллями», на XII — першу половину XIII ст., при цьому відмічаючи відсутність у його вибірці поховань «явно золотоординських» (Швецов 1993, с. 108—111)⁷.

Знаходження посуду «давньоруського вигляду» не є унікальним явищем. Зокрема В.М. Шалобудов розглядає серію подібних поховань із розкопок експедиції Дніпропетровського державного університету в Орельсько-Самарському межиріччі (Шалобудов 1993). Він відносить сім таких горщиків⁸ до половецького часу, датування поховань з якими припадає на XII — початок XIII ст., відзначаючи при цьому, що в золотоординський час давньоруська кераміка зникає в похованнях, хоча і продовжувала вироблятися в південноруських землях (Шалобудов 1993, с. 101—102).

Ширша вибірка поховань із посудом «давньоруського вигляду» на території між Дніпром та Доном представлена в іншій роботі, в якій автори оперують знахідками з 29 поховань та одного кургану-кенотафу (Евглевский, Потемкина 1994, с. 78, рис. 1)⁹. Весь посуд був поділений на шість типів, у залежності від форми вінець, тому використати цей принцип для нашої знахідки неможливо. Поховання із цим посудом та іншим інвентарем, а також за наявності різних поховальних конструкцій, автори відносять до різноетнічного населення, у тому числі ототожнюють із половецьким етносом, зокрема на лівобережжі Нижнього Подніпров'я, а також між річками Вовча та Самара (Евглевский, Потемкина 1994, с. 85—87). Хронологічне положення поховань із керамікою «давньоруського вигляду» автори визначають у межах XII — першої половини XIII ст. (Евглевский, Потемкина 1994, с. 88).

шитих бронзових «напівкілець», а суцільними накладками дугоподібних бронзових рельєфних пластин. Найближча від нашого пункту знахідка таких «очіль» була зроблена в 1989 р.і автором західніше, біля с. Високе Михайлівського р-ну Запорізької обл., курган 2, поховання 3 (матеріали готуються до публікації).

⁷ Автору не зовсім зрозуміле датування першою пол. XIII ст. (див. також нижче), оскільки воно охоплює час вторгнення Чингізидів. Вірніше було б зупинитися на першій третині XIII ст.

⁸ За його термінологією — горщики слов'янського типу.

⁹ Частина комплексів, опублікованих В.Н. Шалобудовим не увійшла в цю вибірку (Евглевский, Потемкина 1994, с. 96).

⁵ Правда, це поховання було визначено як чоловіче, але під питанням (табл. 1).

⁶ Інший тип «очіль» представлений не з окремо на-

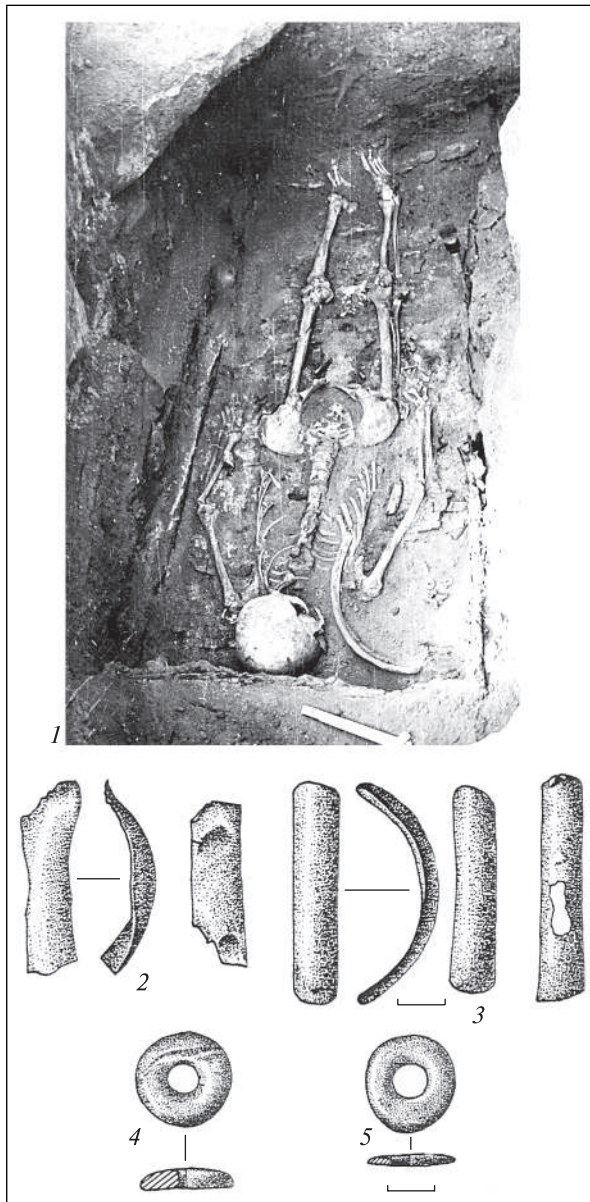

Рис. 12. с. Велика Білозерка, курган 11: 1 — загальний вигляд поховання 2; 2—3 — срібні із позолотою дужки від «очілля»; 4—5 — шиферні кільця (фото та малюнки за: Отрошенко и др. 1975, табл. LXXXII)

Найближча знахідка горщика «давньоруського вигляду» походить із пограбованого половецького поховання 7 в кургані 5, здійсненого в ямі з виступами, головою в південно-західному напрямку, біля смт Пришиб Михайлівського р-ну Запорізької обл. (Рассамакин, Колосов 1992, с. 13—15, рис. 13; 14).

Горщик із поховання 6 кургану 9, порівнюючи його із вибіркою посуду, знайденого в похованнях середньовічних кочовиків (Евглевский, Потемкина 1994; 2000, с. 213—223), близький, з однієї сторони, до одноручних горщиків, а з іншої сторони, за наявності носика-зливу — до глечиків. Однак за відсутності ви-

сокої горловини маємо своєрідний гібридний глечикоподібний одноручний горщик. У порівнянні з опублікованими вибірками одноручних горщиків (чотири знахідки) та глечиків (14 знахідок) (Евглевский, Потемкина 2000), у цьому випадку без іншого супроводжувального інвентарю наша знахідка не може бути надійно датована. Досить схожий за формою та технологією горщик, але без ручки і носика-зливу, був знайдений автором у непограбованому похованні 3 кургану 30 біля с. Виноградне Токмацького р-ну Запорізької обл., яке знаходилося дещо південніше місця нашої знахідки (Рассамакин 2003, с. 216, рис. 5, 3). У цьому похованні, здійсненому в ямі з виступами, скелет лежав у труні, зробленій з колоди, перекритої дошками, і був орієнтований на захід, із невеликим відхиленням на південь. Наявність серед інших речей фрагмента прямої гривні в руці та бронзового казана біля ніг, за труною, вказує на половецьку поховальну традицію, але без надійного датування (Рассамакин 2003, с. 222—227). Найточніша аналогія горщику, включаючи близькі розміри, була знайдена в похованні 2 кургану 1 біля с. Білорецьке Веселівського р-ну Запорізької обл. (з 2016 р. — с. Мала Михайлівка). Поховання у випростаному положенні, головою на північний схід, було розміщене в решітчастому гробовищі, супроводжувалося одноручним горщиком, який також мав носик-злив. На плічках горщик був орнаментований рядком відбитків зубчатого штапу, а на дні знаходився тампоподібний знак, схожий на п'ятипроменеву зірку. Поверхня горщика вкрита шаром нагару. Крім горщика були знайдені залізний ніж та свинцеве кільце, плаковане бронзовою пластиною із позолотою (Отрошенко та ін. 1980, с. 28—29).

Так звані шиферні кільця з поховання 1 кургану 8 можна вважати продукцією овруцької пірофілітової індустрії. Початок промислового видобутку пірофілітового сланцю та широке розповсюдження виробів із нього, зокрема прясел, дослідники відносять до середини X — рубежу X—XI ст., а занепад — до часу монголо-татарського вторгнення, але й не виключають існування його видобутку до середини XIII—XIV ст. (Томашевський та ін. 2003, с. 131—137; Павленко 2010). У похованнях половецького часу подібні знахідки рідкісні. Одне з таких поховань (2) було досліджене в 1975 р. в кургані 11 біля с. Велика Білозерка Великобілозерського р-ну Запорізької обл. Померлий лежав у решітчастому гробовищі, у випростаному положенні, орієнтований головою на схід. Похован-

ня супроводжувалося залишками двоколісної повозки та опудалом коня. Серед інвентарю, який належав знатній жінці, можна відзначити срібну виту гривну на шиї, скроневі срібні підвіски, браслети, залишки «очілля» («рогів») головного убору зі срібними позолоченими дужками, аналогічними описаній автором. Біля правого плеча знаходилися два шиферні кільця, діаметром 2,0 см і завтовшки 25 мм та 45 мм. Вони повністю відповідають опублікованим у цій роботі (Отрошенко и др. 1975, с. 171—174; табл. LXXXII, 6, 7) (рис. 12). Найцікавіше те, що під ребрами знаходилася золота візантійська монета, по краях якої, за межами зображень, були зроблені невеликі отвори. Монета відноситься до правління Іоана II Комніна (1118—1143 рр.). (Отрошенко и др. 1975, с. 173; табл. LXXXIV). Можливо, монета могла носитися довгий час як талісман, але датування поховання за межами XII ст. малоімовірно.

Таким чином, підсумовуючи розгляд поховань біля с. Жовтневе (нині с. Покровське), автор схиляється до того, щоб віднести їх до половецького періоду, не пізніше першої третини XIII ст. Але залишає це питання для дискусії, оскільки є певні сумніви, виходячи з орієнтації більшості поховань ґрунтового могильника в південному напрямку та використання каменю в закладах підбоїв дитячих поховань (курган 8). Сама наявність такого могильника є унікальним явищем не лише цього регіону.

- Загребельный А.Н. Половецкий женский головной убор. *Открытия молодых археологов Украины* (ред. В.Д. Баран). Киев, 1976, ч. 2, с. 28—29.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Позднекочевнические погребения с керамикой древнерусского облика из Северо-Восточного Приазовья. *Донецкий археологический сборник*. 1994, вып. 5, с. 78—96.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских народов развитого средневековья. *Донецкий археологический сборник*. 1997, вып. 7, с. 47—76.

- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских народов развитого средневековья. *Степи Европы в эпоху средневековья*. 2000, т. 1, с. 209—226.
- Круц С.И., Потехина И.Д., Шепель Е.А., Сегада С.П., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А. Палеоантропологический каталог коллекций Института археологии АН УССР. *Научовий архів ІА НАН України*. Планова тема, № 1986/118.
- Отрошенко В.В., Болдин Я.И., Гошко Т.Ю., Ляшко С.Н., Ковалев Н.В., Кравченко С.Н., Пустовалов С.Ж., Рассамкин Ю.Я., Салий Н.Г., Савовский И.П. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 году. *Научовий архів ІА НАН України*. № 1981/10, с. 38—95.
- Отрошенко В.В., Болтрик Ю.В., Ляшко С.Н., Никитенко М.М., Попандопуло З.Х., Савовский И.П., Томашевский В.А., Шелапов С.М., Шилов Ю.А., Шкарбан А.С. Отчет Запорожской экспедиции за 1975 год. *Научовий архів ІА НАН України*. № 1975/2.
- Отрошенко В.В., Ковалев Н.В., Пустовалов С.Ж., Рассамкин Ю.Я., Салий Н.Г., Голышкина В.И., Дорофеев В.В., Полин С.В. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 году. *Научовий архів ІА НАН України*. № 1980/5.
- Голышкина В.И., Дорофеев В.В., Полин С.В. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 году. *Научовий архів ІА НАН України*. № 1980/5.
- Павленко С.В. Овручка середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*. 2010, вип. 1, с. 157—166.
- Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. *Свод археологических источников*. 1974, Е4-2.
- Рассамкин Ю.Я. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. *Степи Европы в эпоху средневековья. Половецко-златоордынское время*. 2003, т. 3, с. 207—230.
- Рассамкин Ю.Я., Колосов Ю.Г. Курганная группа у пгт. Пришиб. Киев, 1992.
- Томашевський А.П., Павленко С.В., Петраускас А.В. Овручка середньовічна пірофілітова індустрія. *Село Кіївської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ, 2003, с. 131—137.
- Шалобудов В.Н. Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиции ДГУ). *Проблемы археологии Поднепровья* (ред. И.Ф. Ковалева). Днепропетровск, 1993, с. 91—104.
- Швецов М.Л. О головном уборе половчанки. *Проблемы археологии Поднепровья* (ред. И.Ф. Ковалева). Днепропетровск, 1993, с. 104—114.

Надійшла 03.07.2018

Ю.Я. Рассамкин

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела энеолита—бронзы Института археологии НАН Украины

КОМПЛЕКС СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОГРЕБЕНИЙ ВОЗЛЕ с. ЖОВТНЕВЕ (ПОКРОВСКОЕ) В БАССЕЙНЕ р. МОЛОЧНАЯ

Автор публикует интересный по составу и местоположению (у основания двух курганов эпохи бронзы) комплекс из семи средневековых погребений, пять из которых представляли ґрунтовый могильник, размещаясь дугой через равные промежутки. Четыре из них были ориентированы в южном направлении, одно — в северо-западном. В двух случаях использовался камень для закладок подбойных могил. Рядом с могильником были совершены два погребения, сопровождавшиеся полными скелетами лошадей, с западной ориентацией. Оба погребения были окружены рвами с проходами. Некоторые погребения были ограблены. Инвентарь незначительный: два пиррофилитовых кольца и одно железное; бронзовая с позолотой дужка от головного убора с так называемыми рогами; фрагмент

верхней части сосуда древнерусского облика и лепной сосуд с ручкой и оформленным в виде носика-слива горлом. Анализ этого незначительного инвентаря позволяет датировать этот комплекс погребений половецким временем.

К л ю ч е в ы е с л о в а: половцы, грунтовый могильник, посуда, пиррофилитовые изделия, датировка.

Yurii Ya. Rassamakin

Ph.D., Scientific Researcher of the Chalcolithic and Bronze Ages Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

THE COMPLEX OF MEDIEVAL BURIALS OF NOMADS NEAR ZHOVTNEVE VILLAGE (POKROVSKE) IN THE MOLOCHNA RIVER BASIN

The author is publishing the interesting complex consisting of seven medieval burials, located at the edge of the two barrows of the Bronze Age. Five burials composed the flat burial ground and were placed in an arc at regular intervals. Four of them were oriented to the South, one — to the North-West. There was used a stone mortgaging in two niche graves. Beside the burial ground there were discovered two graves accompanied by complete skeletons of horses directed to the West. Both graves were surrounded by the ditches with passes. Some burials were robbed. The inventory of burials is not numerous — the two rings made of pyrophyllite and one iron ring, the bronze gilded arch of a headdress (so-called “horns”), the fragment of upper part of the vessel of the Ancient Rus type and the hand-made vessel with a handle and a neck in form of spout. Analysis of the grave goods allows to date the complex of burials to the Cumanic time.

К е y w o r d s: Polovtsians, burial ground, ware, pyrophyllite products, dating.

References

- Evglevskii A.V., Potemkina T.M. Pozdnekochevnicheskie pogrebeniia s keramikoi drevnerusskogo oblika iz Severo-Vostochnogo Priazovia. *Donetskii arkhеologicheskii sbornik*. 1994, no. 5, pp. 78-96.
- Evglevskii A.V., Potemkina T.M. O nekotorykh vidakh goncharnoi keramiki u vostochnoevropskikh nomadov razvitogo srednevekovia. *Donetskii arkhеologicheskii sbornik*. 1997, no. 7, pp. 47-76.
- Evglevskii A.V., Potemkina T.M. O nekotorykh vidakh goncharnoi keramiki u vostochnoevropskikh nomadov razvitogo srednevekovia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*. 2000, vol. 1, pp. 209-226.
- Krutc S.I., Potekhina I.D., Shepel E.A., Segeda S.P., Nazarova T.A., Litvinova L.V., Rudich T.A. Paleoantropologicheskii katalog kollektsii Instituta arkhеologii AN USSR. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1986/118.
- Otroshchenko V.V., Boldin Ia.I., Goshko T.Yu., Liashko S.N., Kovalev N.V., Kravchenko S.N., Pustovalov S.Zh., Rassamakin Yu.Ya., Salii N.G., Savovskii I.P. Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1981 godu. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1981/10, pp. 38-95.
- Otroshchenko V.V., Boltrik Yu.V., Liashko S.N., Nikitenko M.M., Popandopulo Z.Kh., Savovskii I.P., Tomashevskii V.A., Shelapov S.M., Shilov Yu.A., Shkarban A.S. Otchet Zaporozhskoi ekspeditsii za 1975 god. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1975/2.
- Otroshchenko V.V., Kovalev N.V., Pustovalov S.Z., Rassamakin Yu.Ya., Salii N.G., Gokyshkina V.I., Dorofeev V.V., Polin S.V. Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1980 godu. *Naukovyi Arkhiv IA NAN Ukraine*, № 1980/5.
- Pavlenko S.V. Ovrutska serednovichna pirofilitova industriia: rezultaty, problemy ta perspektivy doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2010, no. 1, pp. 157-166.
- Pletneva S.A. Polovetckie kamennye izvaianiia. *Svod arkhеologicheskikh istochnikov*, E4-2, 1974.
- Rassamakin Yu.Ya. Pogrebenie znatnogo kochevnika na reke Molochnoi: opyt rekonstruktsii veshchevogo kompleksa. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*. Polovetcko-zolotoordynskoe vremia. 2003, vol. 3, pp. 207-230.
- Rassamakin Yu.Ya., Kolosov Yu.G. Kurgannaia gruppa u pgt. Prishib. Kyiv, 1992.
- Tomashevskii A.P., Pavlenko S.V., Petrauskas A.V. Ovrutska serednovichna pirofilitova industriia. *Selo Kiivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv, 2003, pp. 131-137.
- Shalobudov V.N. Pozdnekochevnicheskie pogrebeniia s keramikoi (po materialam ekspeditsii DGU). *Problemy arkhеologii Podneprovia* (ed. I.F. Kovaleva). Dnepropetrovsk, 1993, pp. 91-104.
- Shvetsov M.L. O golovnom ubore polovchanki. *Problemy arkhеologii Podneprovia* (ed. I.F. Kovaleva). Dnepropetrovsk, 1993, pp. 104-114.
- Zagrebelnyi A.N. Polovetckii zhenskii golovnoi ubor. *Otkrytiia molodykh arkhеologov Ukrainy*, vol. 2 (ed. V.D. Baran). Kyiv, 1976, pp. 28-29.

Н.О. Гаврилюк *

ГЛЕЧИК ІЗ САРАТИ¹

Наведено нове зображення добре відомого фахівцям глечика з кургану 10, поховання 13 біля с. Сарата на Одещині, розкопаного в 1888—1990 рр. Ф.І. Кнауером. Візуальне вивчення посудини свідчить, що орнаментация, нанесена дрібнозубчастим штампом, пізніше підправлена, внаслідок чого волюти, які характерні для кераміки культури Басарабь, закінчуються голівками змій. Висловлено припущення, що глечик, орнаментований у стилі кераміки цієї культури, міг «дожити» до ранньоскіфського часу. К л ю ч о в і с л о в а: ранньоскіфський час, Північне Причорномор'я, Кнауер, Сарата, культура Басарабь.

Глечик із Сарати добре відомий фахівцям-скіфологам. Він інтерпретується як одне зі свідчень проникнення на територію Північно-Західного Причорномор'я кераміки «фракійського вигляду» (Мелюкова 1979, с. 68—69, рис. 23; Ванчугов, Черняков 1984, с. 18, рис. 3, 12; Ванчугов 1998, с. 38; Махортьх 2005, с. 356, рис. 137, 1; Дараган, Подобед 2013, с. 40; Кайзер, Гаврилюк, Кашуба, Кулькова 2017, с. 143, рис. 5, 3). Знайомство зі знахідкою у фондах НМІУ² дозволило дещо відкоригувати інформацію про цю посудину.

Глечик походить із розкопок професора Київського університету Ф.І. Кнауера, проведених у 1888—1990 рр. біля німецької колонії Сарата в «Аккерманском уезде Бессарабской губернии» (Кнауэр 1889). Курганна група була розташована за 15 верст (16 км) на північ від с. Сарата (нині районний центр Одеської обл.) Автор розкопок стверджує, що кургани розташовані «у долині ріки» (Кнауэр 1899, с. 31). Однак план місцевості, надрукований раніше (Кнауэр 1889, с. 32) (на що не звернули

увагу дослідники, котрі неодноразово публікували знахідки із Сарати), свідчить, що курган, який нас цікавить, був локалізований на лівому березі р. Сарата на мисі при впадінні в неї р. Ручай. Він входив у групу з п'яти (11, 10, 5, 9; і, можливо, 12) курганів (рис. 1). Раніше об'єднувались в одну дві курганні групи біля зазначеного села — кургани лівобережні, що тут описуються, і правобережні, розташовані на правому березі р. Сарата. Оскільки вони знаходилися, як зазначає дослідник, на землях пана Фріденсфельде (Кнауэр 1889), то всі кургани вважались такими, що походять з однієї групи, й іноді кераміка з кургану 3 (кубок з орнаментом та черпак) описується як знахідки із Сарати. Однак, вони віднесені та зашифровані у фондах НМІУ до знахідок із Мирнопілля (Фріденсфельде). Насправді з групи Сарата, розташованої на лівому березі, походить лише один глечик, який тут описується.

Глечик походить із кургану 10, який знаходився в центрі групи. Його висота складає 5,5 м. Насип розтягнутий по лінії північ-південь і має параметри 24/28 м на 30/32 м. Під насипом виявлено 18 поховань різних історичних епох (рис. 2). Курган досліджувався «колодязем» розміром 15 × 17 м, стратиграфія (у сучасному розумінні) не простежувалася, але відзначаються т. зв. «поверхи», які дозволяють певною мірою простежити взаємне розташування похованих. Також зазначається, що поховання, яке нас цікавить, було розташоване в центрі кургану на глибині 0,4 м від його вершини (Кнауэр 1890, с. 35), на одному рівні з похованням 12.

Поховальна яма поховання 13, як і в інших подібних об'єктах, не простежена. Похований описаний досить точно: скелет лежав «на спині головою к западу, лицом и ногами на восток. Ноги вытянуты, при чем, правая лежит вертикально на левой. Рост 1,6 м. Череп распался. Долихоцефал. Лоб не совсем низкий и более прямой. Расстояние между глазных костей 0,1 м, между плечами — 0,43 м. Правая рука вытянута вдоль туловища, нижняя часть левой лежала над жи-

* ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук. **ORCID:** 0000-0002-2369-5701. *Гаврилюк. gavrylyuk_na@ukr.net*

¹ Робота здійснена при виконанні проекту № 90 216 Фонду Фольксваген.

² Автор вдячна співробітникам Національного музею історії України О. Пукліній та С. Діденко за допомогу в роботі у фондах НМІУ.

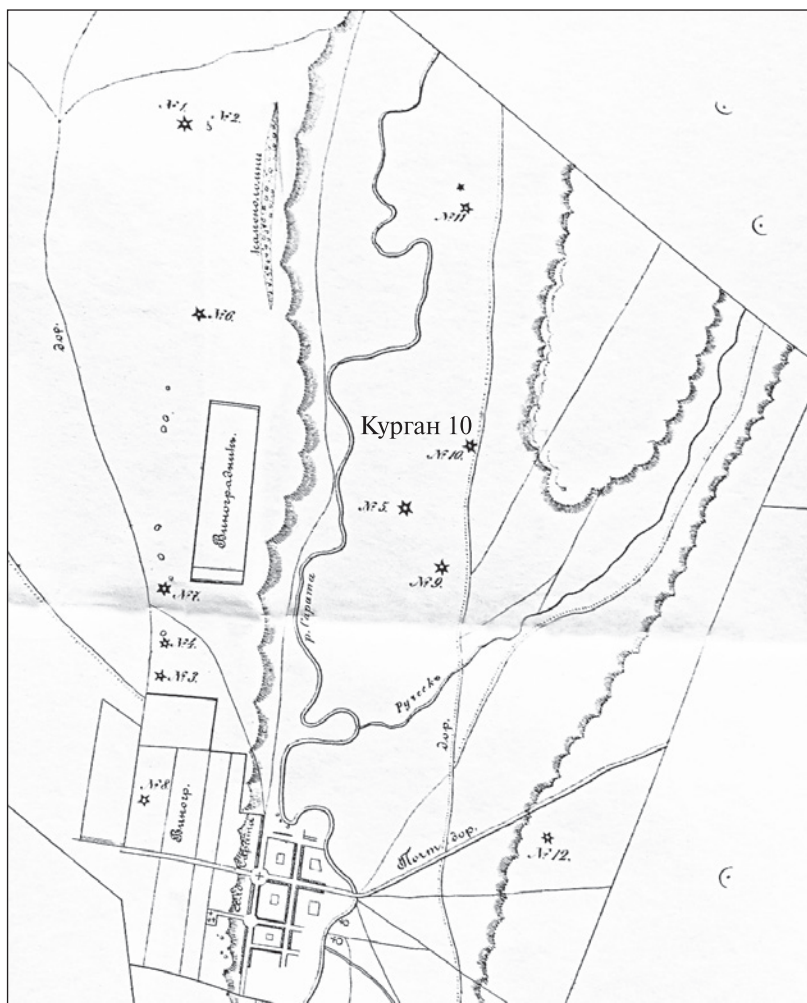

Рис. 1. План курганных групп біля с. Сарата (Кнауэр 1888)

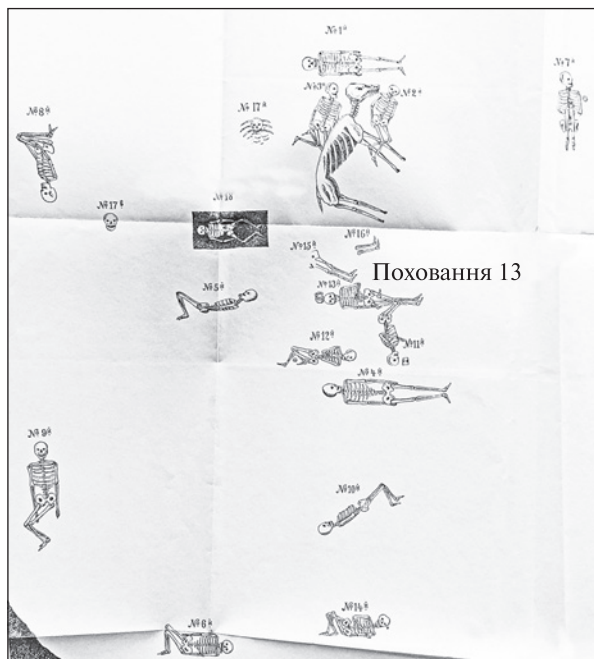

Рис. 2. Курган 10 біля с. Сарата (Кнауэр 1890)

вотом. Следы дерева. Непосредственно за головой стоял довольно большой и цельный горшок с широким основанием, с ушком, процарапанною, белой краской выкрашенною орнаментациею» (Кнауэр 1890, с. 35).

Немає сенсу зупинятися на описі всіх знахідок із передскіфських поховань із кургану 10, оскільки вони докладно описані, проаналізовані та продатовані В.П. Ванчуговим (Ванчугов 1998, с. 36—41). В.П. Ванчугов датував поховання 13 VIII — першою половиною VII ст. до н. е. Він погодився з А.І. Мелюковою щодо приналежності глечика із Сарати до кераміки культури Басарабь (Мелюкова 1979, с. 68—69). Відзначимо лише, що всі знахідки, у тому числі антропологічні, передані «с разрешения Комиссии, для исследования Физико-медицинскому обществу при университете св. Владимира» (ОАК за 1899 год., с. 41). Пізніше вони опинились у фондах НМІУ, оскільки знахідки з музею Університету були передані до цієї музейної установи.

Рис. 3. Поховання 13 кургану 10 (Кнауэр 1890)

Рис. 4. Глечик із поховання 13 кургану 10 біля с. Сарата 1 — зображення посудини (за: А.М. Мелюкова 1979); 2 — глечик із фондів НМІУ; 3 — фрагмент декорування глечика із Сарати

Однак зупинимося на глечику з поховання 13 кургану 10 біля с. Сарата, опис якого та зображення в публікаціях Ф.І. Кнауера не викликають сумнівів щодо його ідентифікації. Глечик із Сарати (НМІУ, № 4551) відноситься до закритих посудин із циліндричним горлом, з відігнутими вінцями, кулеподібним, трохи приплюснутим тулубом та плоским дном. Стрічкова ручка кріпилася до краю посудини та її плічка. Висота глечика становить 17,5 см, діаметр вінець — 11,8 см, тулуба — 20 см, дна — 9,5 см. Виготовлена посудина з темно-сірої, гарно відмудленої формувальної маси з включенням овальних частинок базальту в тісті. Зовнішня поверхня покрита чорним лошінням. За формальною класифікацією посудина від-

носиться до типу 10, варіанту 2 лошеного посуду з ручками із поховань передскіфського періоду (Гаврилюк 2017, с. 135).

Глечик декорований орнаментом, що займає всю його поверхню і виконаний відбитками дрібнозубчастого штампа (рис. 4, 2). Під вінцями знаходиться облямівка 1,0 см завширшки, заповнена скісними відрізками. Від смуги у трьох місцях спускаються подовжені трикутники гострими кутами донизу, заповнені горизонтальними дрібнозубчастими відрізками. Гострі кути цих відрізків упираються в невисокі круглі виступи-горбки, оточені жолобками. На плічках під жолобками та під гострими кутами верхніх трикутників розташовані такі ж подовжені трикутники, гострий кут

кожного з яких доходить майже до дна посудини. Під жолобками, на плічках посудини розташована облямівка, заповнена повторюваними косими відрізками, спрямованість яких на деяких ділянках змінюється. Кінці цієї облямівки під нижнім кріпленням ручки посудини утворюють волоти, що відзначалися на зображеннях посудини до візуального її вивчення (Мелюкова, 1979, с. 69, рис. 23; Ванчугов 1998, с. 38, рис. 1, 7—8; рис. 4, 1 та інші), і закінчуються простими завитками.

Знайомство з декоруванням глечика із Сарати *de visu* дозволяє стверджувати, що волоти закінчуються двома голівками змії (рис. 4, 3). Добре «читається» відкрита паща (без жала) і очі кожної змії. Між вертикальними трикутниками звисають напівкруглі «драпірування» шириною 1,7 см, також виконані зубчастим штампом. Обмежені ними ділянки заповнені короткими горизонтальними жолобками (рис. 4, 1, 2). Відзначимо, що весь орнамент був затертий пастою. Волота із головою змії праворуч була заповнена білою пастою, а ліворуч — рожевою. Збільшення зображень дозволяє висловити припущення про те, що голівки з'явилися дещо пізніше. Вони нанесені глибокими насічками, а не дрібнозубчастими відбитками. Біла паста, що заповнює голівку змії праворуч, більш щільна. Зразки маси із заповнень відбитків дрібнозубчастого штампу та із зображення обох голівок відібрано для ґрунтовних аналізів. Можливо їхні результати дозволять більш впевнено говорити про особливості декорування посудини. Однак зазначені спостереження вже зараз дещо змінюють оцінку зображення на посудині із Сарати. Можна припускати наступне:

1. Можливо, йдеться про різночасові зображення. Основна орнаментация, без сумніву, була нанесена під час виготовлення посудини в середовищі культури Басарабь. Зображення голівок нанесене трохи пізніше. Імовірно, при підготовці посудини для використання в поховальному ритуалі. Адже зображення змії у багатьох народів мало хтонічне значення, не ка-

жучи вже про те, що посудина знайдена в похованні поряд із головою небіжчика.

2. Глечик декорований не геометричним, а сюжетним орнаментом. Поява реалістично зображених голівок змії дозволяє пригадати скіфській звіриний стиль. Можливо, поховання із Сарати було здійснене вже в ранньоскіфський час із використанням посудини, що довгий час зберігалась як реліквія.

3. Якщо подібні спостереження отримають додаткові аргументи, поховання 13 у кургані 10 біля с. Сарата можна буде включити в нечисленну групу ранньоскіфських поховань степової зони.

Ванчугов В.П. Киммерийские погребения Южной Бессарабии (из коллекций Национального исторического музея). *Древнее Причерноморье. IV -е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского*. Одесса, 1998, с. 36—45.

Ванчугов В.П., Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье на рубеже эпох бронзы и железа. *Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья*. Киев, 1984, с. 5—24.

Гаврилюк Н.А. Лепная керамика ранних кочевников Северного Причерноморья (IX — первая половина VII в. до н. э.). Киев, 2017.

Дараган М.Н., Подобед В.А. Жаботинский горизонт и черноговровская культура: хронологические соотношения. *Причерноморье в античное и раннесредневековое время*. Ростов-на-Дону, 2013, с. 32—46.

Кайзер Э., Гаврилюк Н.А., Кашуба М.Т., Кулькова М.А. Сосуды «фракийской группы» из степных предскифских погребений в Северном Причерноморье: возможности изучения. *Археология та давня історія України. Старожитності раннього залізного віку*. Київ, 2017, вип. 2 (23), с. 137—151.

Кнауэр Ф.И. Чтения Ф.И. Кнауэра о произведении им раскопки курганов в Южной Бессарабии (описании раскопанных курганов). *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. Киев, 1888, кн. III, с. 30—49.

Кнауэр Ф.И. Вторая археологическая раскопка около села Сарата (в Южной Бессарабии). *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. Киев, 1889, кн. IV, с. 31—41

Кнауэр Ф.И. Раскопки в Аккерманском уезде. *Труды XI Археологического съезда в Киеве. Протоколы*. Москва, 1902, т. II, с. 150—151.

Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. Киев, 2005.

Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. Москва, 1979. Отчеты Археологической Комиссии за 1899 г. Санкт-Петербург, 1902, с. 150—151.

Надійшла 30.08.2018

КУВШИН ИЗ САРАТЫ

Показаны результаты визуального исследования известного и неоднократно опубликованного кувшина из погребения 13 кургана 10 у с. Сарата на Одешине, раскопанного профессором Киевского университета св. Владимира Ф.И. Кнауэром в 1888—1890 гг. По публикации первых результатов исследований Ф.И. Кнауэра уточняется локализация и состав курганный группы. Приводится описание погребения 13 и сосуда, стоявшего за головой погребенного.

Изучение декора кувшина с Сараты *de visu* в Национальном музее истории Украины позволяет утверждать, что волюты, характерные для культуры Басараби, заканчиваются не просто завитками, как считалось ранее, а двумя головками змей (рис. 4, 3). Правая волута с головкой змеи была заполнена белой пастой, левая — розовой. Увеличение изображений позволяет предполагать, что головки появились несколько позже. Они нанесены глубокими насечками, а не мелкозубчатым штампом, которым выполнен орнамент сосуда. Белая паста, заполняющая головку змеи, справа более плотная. Указанные наблюдения несколько меняют оценку изображения на сосуде с Сараты.

Возможно, речь идет о разновременных изображениях. Так, основная орнаментация была нанесена при изготовлении сосуда в среде культуры Басараби. Изображение головок появилось позже, возможно, при подготовке сосуда к использованию в погребальном ритуале — ведь изображение змей у многих народов имело хтоническое значение. Таким образом, кувшин декорирован не геометрическим, а сюжетным орнаментом. Появление реалистично изображенных головок змей позволяет вспомнить скифский звериный стиль. Возможно, захоронение из Сараты было осуществлено уже в раннескифское время с использованием сосуда, который долгое время хранился как реликвия. Если эти наблюдения получают дополнительные аргументы, захоронение 13 в кургане 10 около с. Сарата можно будет включить в немногочисленную группу раннескифских погребений степной зоны.

К л ю ч е в ы е с л о в а: раннескифское время, Северное Причерноморье, Кнауэр, Сарата, культура Басарабь.

Nadiia O. Gavryliuk

Dr. Hab., Leading Researcher of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID: 0000-0002-2369-5701, gavrylyuk_na@ukr.net

THE JUG FROM SARATA

The results of the visual study of well-known and repeatedly published jug from grave no. 13 of the barrow no. 10 near Sarata village in Odesa Region are shown in the paper. The barrow was excavated by professor of the Kyiv St. Volodymyr University F.I. Knauer in 1888—1890. According to the publication of the first results of study, the localization and composition of the barrow group is specified. In the paper the burial no. 13 and the vessel which was placed behind the skull are described.

The study of the decoration of Sarata jug *de visu* in the National Museum of History of Ukraine allows to conclude that the volutes typical for the Basarabi Culture were ending not only with curls as was previously considered but with two heads of snakes (fig. 4, 3). The volute with the snake head was filled with white paste on the right side, and with pink paste on the left. The enlargement of images suggests that the heads appeared later. They were marked by deep notches, not by a small-notched stamp by which the ornament of the vessel was spouted. The white paste filling the head of snake is more dense on the right side. These observations somewhat change the opinion on the image on Sarata vessel.

Probably the images were made in different time. So, the initial decoration was engraved during the manufacture of the vessel among Culture of Basarabi. The image of the snake heads was added later. Perhaps it was done while preparing the vessel for a funerary ritual — after all the snake image had a chthonic meaning in many cultures. There was made a conclusion that the jug was decorated not with geometrical but with subject ornament. The availability of realistic depicted heads of snakes allows recall the Scythian animal style. No one can exclude that the Sarata burial had been made just in the Early Scythian time using the vessel preserved as a relic for a long time. If such observations will receive additional arguments

the burial no. 13 of the barrow no. 10 near Sarata could be included in the small group of Early Scythian burials of the Steppe zone.

Key words: Early Scythian period, Northern Black Sea area, Knauer, Sarata, Culture of Basarabi.

References

- Daragan M.N., Podobed V.A. Zhabotinskii gorizont i chernogorovskaia kultura: khronologicheskie sootnosheniia. *Prichernomorie v antichnoe i rannesrednevekovoe vremia*. Rostov-na-Donu, 2013, pp. 32-46.
- Gavriliuk N.A. Lepnaia keramika rannikh kochevnikov Severnogo Prichernomoria (IX - pervaiia polovina VII v. do n. e). Kyiv, 2017.
- Kaizer E., Gavriliuk N.A., Kashuba M.T., Kulkova M.A. Sosudy "frakiiskoi gruppy" iz stepnykh predskifskikh pogrebenii v Severnom Prichernomorie: vozmozhnosti izucheniia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Starozhytnosti rannoho zaliznogo viku*. Kyiv, 2017, no. 2(23), pp. 137-151.
- Knauer F.I. Chteniia F.I. Knauera o proizvedenii im raskopki kurganov v Iuzhnoi Besarabii (opisanii raskopannykh kurganov. *Chteniia v Istoricheskoi obshchestve Nestora Letopistca*. Kiev, 1888, vol. 3, pp. 30-49.
- Knauer F.I. Vtoraia arkheologicheskaia raskopka okolo sela Sarata (v Iuzhnoi Besarabii). *Chteniia v Istoricheskoi obshchestve Nestora Letopistca*. Kiev, 1889, vol. 4, pp. 31-41.
- Knauer F.I. Raskopki v Akkermanskom uezde. *Trudy XI Arkheologicheskogo sezda v Kieve. Protokoly*. Moskva, 1902, vol. 2, pp. 150-151.
- Makhortykh S. V. Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria. Kyiv, 2005.
- Meliukova A.I. Skifiia i frakiiskii mir. Moskva, 1979.
- Otchety Arkheologicheskoi Komissii za 1899 g. Sankt-Peterburg, 1902, pp. 150-151.
- Vanchugov V.P. Kimmeriiskie pogrebeniia Iuzhnoi Bessarabii (iz kollektsii Natsionalnogo istoricheskogo muzeia). *Drevnee Prichernomorie. IV-e chteniia pamiati professora Petra Osipovicha Karyshkovskogo*. Odessa, 1998, pp. 36-45.
- Vanchugov V.P., Cherniakov I.T. Severo-Zapadnoe Prichernomorie na rubezhe epokh bronzы i zheleza. *Rannii zheleznyi vek Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv, 1984, pp. 5-24.

Р.О. Козленко *

НАДГРОБОК РИМСЬКОГО ЛЕГІОНЕРА ГАЯ ВАЛЕРІЯ ВІКТОРА З ОЛЬВІЇ

Представлений надгробок римського легіонера Гая Валерія Віктора, знайдений на некрополі Ольвії у 2004 р. У 2009 р., на відстані 20 м від місця знахідки, було досліджено чоловіче поховання II—III ст. н. е. із залишками характерного для римських солдатів взуття із бронзовими цвяхами. Є підстави вважати, що цим чоловіком міг бути саме Гай Валерій Віктор — ветеран римської армії.

К л ю ч о в і с л о в а: надгробок, епітафія, легіонер, ветеран, римська армія, амуніція, I Італійський легіон, Ольвія.

Вивчення теми римської військової присутності в Ольвії є актуальним напрямом в дослідженні історії цього античного міста. Одним із доказів перебування підрозділів римської армії в регіоні Північного Причорномор'я є римські солдатські надгробки. На даний час з розкопок Ольвії відомо 12 римських надгробків (IOSPE. I². 234—237; Зубарь, Козуб 2002; 2004; 2005; Козуб 2002, с. 39—40; Zubar, Kozub 2002; Иванчик 2013), лише п'ять з яких можна впевнено інтерпретувати як солдатські. В порівнянні, наприклад, із Херсонесом (Соломоник 1983) їх кількість невелика, тому кожен надгробок з латинською епітафією, який містить важливі свідчення щодо особового складу римського гарнізону в Ольвії, становить значний інтерес.

У 2004 р. при розкопках ольвійського некрополя, на західному плато Заячої балки, на північному мисі 1, у гумусі та культурному шарі з матеріалами V—IV ст. до н. е., серед скупчення каміння, на глибині від 0,2 м до 0,4 м було виявлено надгробок з латинською епітафією (Козуб, Івченко, Ланг 2005, с. 16—17, табл. 43—44)¹. Прямокутної форми, увінчаний трапецієподібним фронтоном, надгробок виготовлений з вапняку. Висота — 87 см, ширина — 48 см, товщина — 18 см. Вапняк рихлої

структури, має велику кількість заглиблень від черепашок. Стела обтесана з усіх сторін, місцями недбало (рис. 1).

Надгробок опубліковано А.І. Иванчиком (див. з аналізом тексту: Иванчик 2013, с. 303—307). В результаті автором запропоновано, що похований був солдатом на дійсній службі, який не встиг отримати статус ветерана. На нашу думку, цей висновок є дискусійним, як й інтерпретація 6—7 рядків епітафії, читання яких у нас з автором першої публікації різняться. Тому у даній статті вказаний пам'ятник розглянуто ще раз, та наведено додаткові аргументи на користь датування цього надгробку. Крім того, для його уточненої інтерпретації залучено низку нових аргументів, отриманих під час дослідження некрополя Ольвії.

Для викладення нашої версії читання слід розглянути напис ще раз. У верхній трапецієвидній частині надгробку рельєфом позначене коло у вигляді лаврового вінка, з двома відростками знизу — так званий вінець апофеозу. По сторонам від нього розташовані розетки. Висота трапецієвидного фронтона — 18,2 см, діаметр зовнішнього кола вінка — 15 см. Нижче, з полями по боках, шириною 3,5 см, у заглибленому до 0,8 см полі, розташована епітафія, яка складається з 8 рядків. Букви епітафії були вкриті червоною фарбою, залишки якої простежуються у деяких рядках, що неодноразово зустрічається на римських надгробках. Висота літер — 3,0—5,0 см. Відстань між рядками у середньому дорівнює 1,5 см. Текст епітафії наступний:

D M
C VALER
VICTOR M
LEG II TA
MILT AXXVI
T AVIOPI
CINVSHERE
B M P

Літери вирізані на добре видимих лініях попередньої розмітки, які простежуються у всіх рядках. Майже всі літери епітафії чіткі, шрифт місцями наближений до курсивного. До осо-

* КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — м. н. с. відділу археології Нижнього Побужжя Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України.

¹ Зберігається в лапідарії НІАЗ «Ольвія» НАН України, опрацьований автором de visu.

бливостей самого тексту належить у п'ятому рядку скорочення MILT, тобто Mil(i)t(avit), що у сукупності із літерою A означає Mil(i)t(avit) A(nnis) — термін військової служби. В четвертому рядку в скороченні LEG, літера G, схоже, поєднана з S як лігатура. Скорочення LEG та ПТА розділені вирізьбленим листком плюща. Літери нижньої формули BMP також марковані листками плюща.

Абсолютна схожість букв М із витягнутими гастами, у 1, 3, 5 та 8 рядках, свідчить про саме букву М у 5 рядку, а не число XX, як зазначено у згадці у публікації, де вказано на 20 років служби і 40-річний вік похованого (Івченко 2014, с. 344, прим. 7). У такому випадку подальше скорочення ILT стає зовсім незрозумілим, і навіть якщо наступна буква А теоретично може бути сприйнята як Х, хоча всередині вона має чітку гасту, то і в такому випадку прочитання не може бути дійсним, адже в кінці цього рядка беззаперечно вирізано цифру V. Тобто, навіть якщо прийняти на початку рядка цифру XX замість М, то вік похованого і строк служби не відповідає дійсності, оскільки тільки у виняткових випадках військовослужбовець міг прослужити 20 років із 35 загальнопрожитих — коли був узятий на службу з 15 років (напр.: RIB. 523). І до того ж, у такому випадку в самому тексті опускається як *vixit annis*, так і *militavit annis*, що є зовсім незвичним для таких епітафій. Отже, єдиний вірний варіант читання 5 рядку подано у цій статті.

Між Mil(i)t(avit) і A(nnis) присутній розділовий знак, як і в епітафії Марка Мецилія з Херсонесу (Ростовцев 1909, с. 20). Скорочення MILT також відоме на надгробку Аврелія Валента та Елія Юлія (Соломоник 1983, № 39). Крім того, в тексті даної епітафії опущене *vixit annis* — вік похованого. В Причорномор'ї такі випадки трапляються в текстах епітафій з Херсонесу (Соломоник 1983, № 33).

Отже, враховуючи ці деталі, текст епітафії можна читати наступним чином:

D(is) M(anibus)
C(aius) VALER(ius)
VICTOR M(iles)
LEG(ionis) I ITA(licae)
MIL(i)T(avit) A(nnis) XXVI
T(ito) AV(rel)IO PI(s)
CINVS HERE(s)
V(ene) M(erenti) P(osuit)

Переклад: Богам манам. Гай Валерій Віктор. Солдат І Італійського легіону. Прослужив 26 років. Тіт Аврелій Пісцинус, спадкоємець. Поставив тому, хто добре заслужив.

Рис. 1. Надгробок з латинською епітафією, фото (Іванчик 2013)

Двоскладові імена легіонерів і солдат допоміжних військ римської армії в Ольвії відомі неодноразово: Галерій Монтан, Антоній Герм, Пірр Віфус та ін. (IOSPE. I². 167, 236; Зубар, Козуб 2002). *Tria nomina* в цій епітафії — це одне з небагатьох, а саме двох відомих серед загального масиву римських імен в Ольвії (Книпович 1968, с. 191; Савостина 1977, с. 136; Буйських 1992, с. 38—39). Ще одне трьохскладове ім'я — Марк Емілій Северин, центуріон І Італійського легіону (Яйленко 2017, с. 591—595), який міг бути командиром римської вексилії на теренах Ольвійської держави у другій половині I ст. н. е. (з літ.: Козленко 2016, с. 84).

Praenomen Caius традиційний і розповсюджений серед класичних римських імен (Egbert 1896, р. 85), але у римській епіграфіці Північного Причорномор'я, де *tria nomina* — рідкість, зустрічається лише один раз (Соломоник 1983, с. 34—36, № 7). Серед латинських написів Ольвії зафіксований вперше.

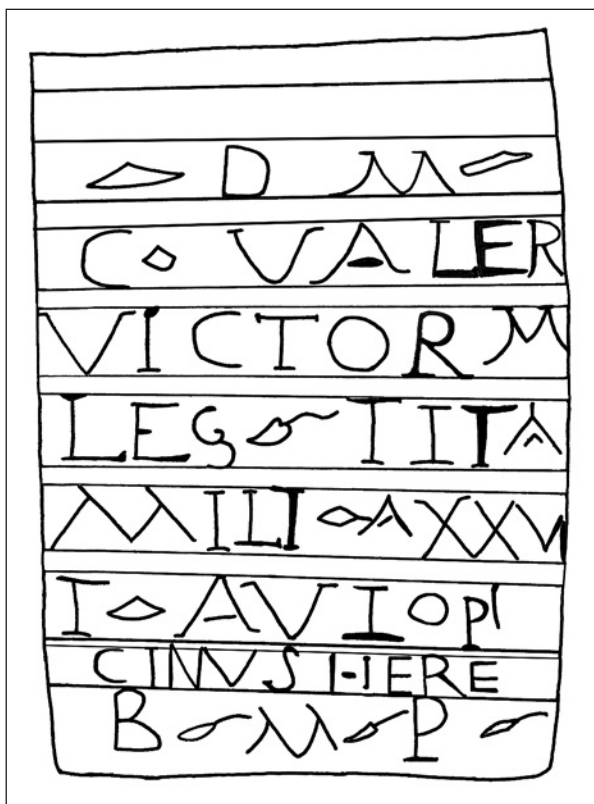

Рис. 2. Прорисовка епітафії за автором

Nomen Valerius вважається доволі поширеним серед нових громадян Римської імперії (напр.: Šašel Kos 1978, р. 22), і відомий серед солдатів-ветеранів у Нижній Мезії, в тому числі у складі I Італійського легіону (Mrozewicz 1982, р. 91, 93—95, 98, 100, 102, 105). З Ольвії походить надгробок з латинською епітафією зі згадкою таких імен як Valerius Mucatralis і Valerius Secundinus (IOSPE. I². 237). Неодноразово він зустрічається в Херсонесі (Соломоник 1983, с. 50—52, № 22; с. 70, № 46; с. 76—77, № 55). Звідтіля ж походить і вівтар на честь Юпітера Найвеличнішого, від імені моряка Флавієвого Мезійського флоту Гая Валерія Валенса, який датується III ст. н. е. (Соломоник 1983, с. 34—36, № 7).

Cognomen Victores — типово солдатський (Dean 1916, р. 58), і відомий як в Дунайських провінціях (Mrozewicz 1982, р. 96, 98, 104), так і в Північному Причорномор'ї: наприклад, з надгробку солдата I Італійського легіону Аврелія Віктора з Херсонесу (IOSPE. I². 547; Соломоник 1983, с. 48—49, № 20), який датується другою половиною II — початком III ст. н. е.

У двох передостанніх рядках А.І. Іванчик прочитав ім'я спадкоємця як T(itus) Au(relius) Longinus (Іванчик 2013, с. 304), але автор даної статті має сумніви щодо читання букви N

у кінці 6 рядка. Різьблення літери I подібне до цієї ж букви у когномені похованого, а центральна риска між цими двома, на наш погляд, буквами утворює півколо із подальшим замиканням, як у літери P (рис. 2). Тож, враховуючи нашу точку зору, можна запропонувати інший варіант імені спадкоємця, а саме T(ito) Au(rel)io Pi(s)cinus.

Скорочення цього номену зустрічається в Ольвії на надгробку Аврелії Квірнії (IOSPE. I². 235). На перший погляд — у цьому tria nomina доволі нетиповий cognomen, хоча імена із закінченням на «cinus» неодноразово зустрічаються в римській епіграфіці (напр.: CIL. II. 2610; II². V. 00333; VI. 1263; VIII. 02376; AE 1990. 0828). Схожий cognomen мав Aurelius Pusinnus, який потрапив на службу з 18 років (RIB. 612). Тож, цілком можливо припустити наявність такого імені в цій епітафії. І воно знаходить вагоме підтвердження у тому, що cognomen Piscinus відомий з напису на вівтарі з Адамклісі, присвяченого божеству Солу від імені центуріона I Італійського легіону Квінта Луцилія Пісцинуса (CIL. III. 12468). Датується він часом імператора Септимія Севера (193—211 рр. н. е.). Цей хронологічний відрізок співпадає і з датуванням археологічного матеріалу у знайденому неподалік від надгробку похованні, із залишками римського військового взуття (див. нижче). Отже, на рубежі II—III ст. н. е. серед військовослужбовців I Італійського легіону побутує такий cognomen. Враховуючи його рідкість, не виключно, що ці військові мали родинний зв'язок. Більш пізній зв'язок населення Ольвії із з цим пунктом простежується завдяки посвяті з Адамклісі на честь Юпітера Ольвіополітанського (Зевса Ольвія), від імені Марка Невія Теотиміана, який, як вважається, міг бути вихідцем з Ольвії, і покинув місто разом із римськими військами у третій чверті III ст. н. е. (з літ.: Зубарь, Крапивина 1999, с. 81). Проте, цей культ також міг потрапити із кілікійської Ольвії, де існував один з найбільших в Малій Азії храмів Зевса (Strabo. XIV, V, 10), що цілком може вказувати на пересування легіонерів з дунайських провінцій в Малу Азію і навпаки².

Вказані в епітафії імена похованого і його спадкоємця не співпадають. Схоже, вони не були родичами. Тож, цілком вірогідно, що Тіт Аврелій Пісцинус був товаришем по службі Гая

² В процесі обговорення рукопису роботи на цей момент мою увагу звернула А.В. Буйських, за що я їй щиро вдячний.

Валерія Віктора — юридичним спадкоємцем — і тому спорудив цей надгробок. Відомо, що солдати, іноді навіть власноруч, виготовляли надгробки для своїх побратимів. Такий випадок вже зафіксований в Ольвії (Зубар, Козуб 2002, с. 105). Але не виключно, що Тіт Аврелій Пісцинус, все ж, міг бути родичем або залежною людиною, які також ставили надмогильні стели своїм патронам (напр.: CIL. VI. 03328; Зубарь 1994, с. 90—92). Надгробки від імені спадкоємців, з якими у похованих не співпадають імена, також відомі (напр.: AE 1980. 0351; RIB. 2003).

Судячи зі строку служби, Валерію Віктору було не менше 43 років, адже на військову службу брали не раніше 18 років, про що відомо завдяки чисельним солдатським надгробкам (напр.: RIB. 294, 612). Лише у деяких випадках цей вік міг становити від 15 років (напр.: RIB. 523). Як і у допоміжних військах, у легіонах строк служби для виходу у *honesta missio* у цей час у середньому дорівнював 25 рокам (Mrozewicz 1982, р. 80; Le Bohec 1989, р. 66). Так, наприклад, Аврелій Вер, у епітафії якого також пропущена формула *vixit annis*, — солдат-ветеран XI Клавдієвого легіону, відслужив 25 років (CIL. III. 12815a). Але, відомі неодноразові випадки, коли легіонерам доводилося служити 26 років, адже демобілізація проходила раз на два роки. Можливо, що і у цього військовослужбовця трапилося саме так. Отже, судячи із тексту епітафії, похований міг бути ветераном римської армії, і після закінчення військової служби, залишився в Ольвії, де і прожив до кінця своїх днів.

Шрифт напису не має повних аналогій серед надгробків та votivних артефактів римського часу в Ольвії. Це виділяє його серед загального масиву, і дозволяє використати ці спостереження на користь його датування більш раннім часом, ніж пам'ятки, які відносяться до другої чверті III ст. н. е., в яких шрифт іноді наближений до курсивного (Зубар, Крапивина 1999, с. 77; Зубарь, Козуб 2002; Зубар, Козуб 2004; Зубарь, Козуб 2005). Кінцем II ст. н. е. датується і надгробок, встановлений військовослужбовцем XI Клавдієвого легіону Галерієм Монтаном (IOSPE. I². 236), який, судячи із тексту епітафії, проживав в Ольвії разом із матір'ю і дружиною. Про чисельні сімейні осередки римських військовослужбовців в Ольвії опосередковано свідчить цілий ряд латинських написів з Ольвії (IOSPE. I². 234–237; Зубарь, Козуб 2002, с. 23–28).

Таким чином, це другий надгробок солдата I Італійського легіону (Зубарь, Козуб 2002)

і четверте епіграфічне свідчення щодо присутності військовослужбовців цього легіону в Ольвії (IOSPE. I². 322; з літ.: Козленко 2016, с. 84). Головний табір цього військового з'єднання разом із командуванням знаходився в Новах³. I Італійський легіон виділяв особовий склад для несення служби в Північному Причорномор'ї протягом I—III ст. н. е., і його центуріони неодноразово очолювали римські вексилляції в Тірі, Ольвії, та Херсонесі (Сон 1993, с. 33—34, 37, 39; Зубарь 1994, с. 57—58; Козленко 2016, с. 84).

Верхнє оформлення надгробної стели Гая Валерія Віктора, у вигляді трапецієвидного фронтона, увінчане лавровим вінком — одним із традиційних елементів, який символізував очищення, і перехід в потойбічний світ. Як і формула *Dis Manibus* — звернення до Ман, які сприяли душам померлих у загробному світі (Русяева 1992, с. 158—160; Зубар, Козуб 2002, с. 105), він символізував пошану, безсмертя душі, апофеоз, вінець земного життя. Такі ж лаврові вінки зображені на меморіальному декреті третьої чверті I ст. н. е. з Херсонесу, присвяченому почесному громадянину, який брав участь у посольстві до намісника провінції Мезія у скрутний час, і якого «народ вшанував вічними почеснями» (IOSPE. I². 420).

У безпосередній близькості до місця, де виявлено цей надгробок, було знайдено ольвійську бронзову монету 98—161 pp. н. е. та археологічно цілу рельєфну посудину кнідського походження з зображенням фігури: козлоногого Пана із флейтою (Козуб, Івченко, Ланг 2005, с. 17, табл. 53—53, 112; аналогії див.: Іванчик 2013, с. 303). Розбиту на дрібні уламки та обпалену на вогнищі, посудину знайдено у плямі горілого ґрунту, за 1,5 м від надгробка римського легіонера, на тій самій глибині.

У 2009 р., за 20 м на від місця цієї знахідки, було досліджено поховання чоловіка у римському військовому взутті (Івченко 2009, с. 27—31; Івченко 2012, с. 38—39; Івченко 2014, с. 333—348; Івченко 2015, с. 34—38). Поховання було здійснено в ґрунтовій ямі прямокутної форми, яка була вирита в культурному шарі класичного часу. Слід зазначити, що і надгробок з епітафією теж знайдено у цьому шарі. Разом з похованням було знайдено три червонолакові посудини кінця II — початком III ст. н. е. і залишки римського військового взуття (*caligae*), підошва якого складалася

³ Коротко про історію легіону, з літ. див.: Іванчик 2013, с. 304, 306.

із *clavi caligarii* — залізних та бронзових цвяхів (Івченко 2014, с. 338—344)⁴. Автором досліджень було висловлено припущення щодо можливого безпосереднього зв'язку надгробку із цим похованням. Враховуючи сказане, цілком ймовірно, що надгробок, під яким ніяких поховань знайдено не було, за якихось обставин був перенесений зі свого першочергового місця і опинився неподалік. Вік похованого складає приблизно 35—40 років (Івченко 2014, с. 336). Судячи з тексту епітафії, як уже було зазначено, Валерію Віктору не могло бути менше 43 років. Якщо похибка при визначенні віку чоловіка допускає коливання в межах 10 років, то цілком ймовірно похований й був саме Гаєм Валерієм Віктором, солдатом-ветераном I Італійського легіону. Відсутність у похованні поясу чи інших військової елементів, характерних для військового, який знаходився на дійсній службі (Костромичев 2011, с. 54), може пояснюватися тим, що цей солдат уже був ветераном (Івченко 2014, с. 346), і військове взуття міг або носити, або зберігати як пам'ять про військову службу.

Таким чином, якщо вказаний строк служби солдата римської армії Гая Валерія Віктора сприймати як строк служби ветерана, хоча в самій епітафії він і не зазначений як *veteranus*⁵ (напр.: CIL. XIII. 1880, 1844; RIB. 478, 500, 534), то в Ольвії це друге⁶ свідоцтво щодо перебування ветеранів римської армії. Першим беззапе-

речним доказом став виданий моряку Флавієвого Мезійського флоту римський військовий диплом, який було знайдено в приміщенні біля оборонного муру (Ivantchik, Krapivina 2007). Ще до цих знахідок було висловлено припущення щодо ймовірної присутності як моряків римського флоту, так і ветеранів римської армії на городищах ольвійської округи (Буйских 1991, с. 136—137). І ці гіпотези останнім часом отримують нові матеріальні підтвердження (див. напр.: Сон, Буйских 2014, с. 52).

Отже, враховуючи ці дані, датувати надгробок можна другою половиною II — початком III ст. н. е., адже спадкоємець, який його встановив, міг отримати *numen Aurelio*, скоріш за все, вже після сходження на престол римського імператора Марка Аврелія (161—180 рр. н. е.). На користь цього *terminus post quem* може свідчити і знайдена неподалік від надгробку бронзова ольвійська монета 98—161 рр. н. е.

Щодо складу римської вексиліації в Ольвії цього часу, то завдяки будівельному напису (IOSPE. I². 322) відомо, що вона складалася із військовослужбовців V Македонського, I Італійського та XI Клавдієвого легіонів. Також висловлювалася думка, що в кінці II — середині III ст. н. е. основний склад римської вексиліації становили переважно солдати допоміжний військ, набраних із фракійського населення Подунав'я (Зубар 2005, с. 453), але такий висновок робиться лише на підставі декількох імен та наявності вотивних плиток фракійського кола.

За часів імператора Септимія Севера в Ольвії, як і в інших регіонах Римської імперії, фіксується сплеск будівельної діяльності, яка виконується особовим складом римського гарнізону. У цей час Ольвія повноцінно входить до складу Римської імперії (Латышев 1887, с. 195—197; Буйских 1991, с. 139; Крапивина 1993, с. 149—150), карбує монету із зображенням імператора (Карышковский 1988, с. 125—126). Одним з доказів безпосереднього підпорядкування римській адміністрації є згадка у ольвійських написах, які свідчать про будівництво терм, намісника провінції Нижня Мезія (IOSPE. I². 174)⁷. Отже, римська вексиліація часів Септимія Севера в Ольвії провадила активну діяльність. Не дивно, що з часом, деякі військовослужбовці, по закінченню строку

⁴ З території римської цитаделі в Ольвії (ділянка «Р-25», автори розкопок В.В. Крапивіна та А.В. Буйських) також походить серія цвяхів, які можна зіставити з елементами римського військового взуття (опрацювання автора у фондах НІАЗ «Ольвія»).

⁵ Низка дослідників у подібних випадках відносять таких військовослужбовців до категорії ветеранів (напр.: Mrozewicz 1982, р. 80, 88—89; Todisco 1999, р. 99; Matei-Popescu 2010, р. 161). Вважається, що з точки зору правового статусу ветерана, неможливо бути одночасно і *miles* і *veteranus*, однак ряд епітафій, в яких зазначені обидва цих статуси (CIL. II. 00005; V. 5818), свідчить, що одне не виключало другого. У деяких випадках повторний призов надавав статус евоката (напр.: AE 1975. 0818; 1985. 0232). Однак зазначення *veteranus* в епітафіях не завжди виключало вказування строку служби (напр.: AE 1980. 0351; 1984. 0746; 0760; 0761; 0888; CIL. III. 12354), тож, цілком ймовірно, не обов'язковою була і зворотна ситуація, коли строк служби міг бути зазначений без відповідного статусу. До того ж, не завжди вказані в епітафії дані, наприклад такі як *miles*, відповідають дійсній посаді або статусу військовослужбовця (напр.: Šašel Kos 1978, р. 22—25).

⁶ Тут доречно буде відзначити, що форма одного з солдатських надгробків з Ольвії (Зубарь, Козуб 2004, с. 29—30), епітафія якого сильно пошкоджена, знаходить повну аналогію у ветеранському надгробку із Том (Chiriac, Dana, Matei-Popescu 2014, р. 449).

⁷ Про активну забудову на території римської цитаделі свідчить і фрагмент нового латинського будівельного напису, знайденого у 2017 р. на ділянці «Р-25» (Буйских, Шейко 2017, с. 19, табл. 44), який також можна датувати цим часом (готується до друку).

служби, разом із сім'ями залишалися у цьому місті (Ivantchik, Krapivina 2007, p. 239).

Важлива роль ветеранів та їх сімей у романізації наближених до розташування лімесу міст неодноразово підкреслювалася дослідниками (див. напр.: Mrozewicz 1982, p. 88—89; Boyanov 2012, p. 261—267). Тому слушним видається питання: чи відобразилося перебування ветеранів якимось чином на Ольвії? Загалом, переважає точка зору, що розташування в Ольвії римського гарнізону не надто змінило її культурний обрис, незважаючи на те, що кількість римських імен все ж таки поступово збільшується (Книпович 1968, с. 189—197; Савостина 1977, с. 134—136). Окрім того подальше дослідження некрополя і римської цитаделі Ольвії, територія якої розкопана менше ніж наполовину, може суттєво скорегувати ці висновки⁸.

Отже, ветеран за строком служби, і, можливо, за офіційним статусом, Гай Валерій Віктор служив та проживав в Ольвії, і мав спадкоємця, який поставив йому надгробок. Цілком вірогідно, що похований у військовій амуніції чоловік — саме він, легіонер-ветеран І Італійського легіону, чиє солдатське взуття допомогло його ідентифікувати, і таким чином залишило свій неповторний відбиток в історії Ольвії.

- Буйских А.В., Шейко И.Н. Отчет о раскопках на участке Р-25 в Ольвии в 2017 г. *Научный архив ИА НАНУ*. 2017.
- Буйских С.Б. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев, 1991.
- Буйских С.Б. Просопография ольвийской вексилляции. *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. VI научн. конф.* Ростов-на-Дону, 1992, с. 37—40.
- Зубарь В.М. *Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории*. Киев, 1994.
- Зубарь В.М. Ольвия и Римская империя: динамика и характер контактов. *Stratum plus*. 2005, № 4, с. 437—465.
- Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. *Vita Antiqua*. 1999, № 2, с. 76—83.
- Зубар В.М., Козуб Ю.И. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії. *Археологія*. 2002, № 2, с. 102—109.
- Зубар В.М., Козуб Ю.И. Нові надгробки з латинськими епітафіями з Ольвії. *Археологія*. 2004, № 3, с. 23—33.

⁸ У «Декількох словах» Р. Карасевича-Щиперського про відстороненість Ольвії та її другорядне значення на периферії римського світу (Карасевич-Щиперський 2017, с. 89—104) не врахована перша публікація цього надгробку. Міркування відносно інтерпретації римських укріплень на хорі Ольвії як пізньоскіфських городищ не відповідають сучасному стану вивчення як перших, так і других, а тому потребують окремої відповіді, як і інші критичні зауваження та висновки.

- Зубарь В.М., Козуб Ю.И. Новые надгробия с латинскими эпитафиями из Ольвии. *Исседон: альманах по древней истории и культуре*. 2005, т. 3, с. 177—195.
- Иванчик А.И. Новое надгробие римского легионера из Ольвии (ред. А.Н. Коваленко). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время*. Ростов-на-Дону, 2013, с. 303—307.
- Ивченко А.В. *Отчет о раскопках некрополя Ольвии в 2009 г.* Научный архив ИА НАНУ, 2009/64.
- Ивченко А.В. Погребение римского легионера на некрополе Ольвии (ред. С.В. Дячков). *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VIII Международной научной конференции*, 9—10 ноября 2012 г. Харьков, 2012, с. 38—39.
- Ивченко А.В. Легіонер чи ветеран (поховання з римською військовою атрибутикою на некрополі Ольвії Понтийської (ред. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński). *Funeralia Lednickie. — Spotkanie 16. Królowie i biskupi, rycerze i chłopcy — identyfikacja zmarłych*. Poznań, 2014, с. 333—348.
- Ивченко А.В. Погребение с римской атрибутикой на некрополе Ольвии (ред. В.В. Животовська та ін.). *IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв, 2015, с. 34—38.
- Карышковский П.О. *Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху*. Киев, 1988.
- Книпович Т.Н. К вопросу о римлянах в составе населения Ольвии I—III вв. н. э. (ред. В.Ф. Гайдукевич). *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья*. Ленинград, 1968, с. 189—197.
- Карасевич-Щиперский Р. В стороне от проторенных путей? Несколько слов о значении и месте Ольвии на периферии римского мира (ред. М. Matera, R. Karasiewicz-Szczypiorski). *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956—2013*. Warsaw, 2017, с. 89—104.
- Козленко Р.О. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*. 2016, № 2, с. 78—87.
- Козуб Ю.И. Надгробия некрополя Ольвии римского времени (ред. В.Ю. Зуев). *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища*. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 2002, ч. 2, с. 37—41.
- Козуб Ю.И., Ивченко А.В., Ланг Е.А. *Звіт про розкопки некрополя та передмістя Ольвії в 2004 році*. Научный архив ИА НАНУ. 2004, ф. № 64, Ф. е. 8.
- Костромичев Д.А. Римское военное присутствие в Херсонесе в начале I — первой половине V вв. (по данным археологии). *Stratum plus*. 2011, № 4, с. 15—164.
- Латышев В.В. *Исследования об истории и государственном строе города Ольвии*. Санкт-Петербург, 1887.
- Ростовцев М.И. Новые латинские надписи с юга России. *Известия археологической комиссии*. 1909, № 33, с. 1—22.
- Русяева А.С. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев, 1992.
- Савостина Е.А. Римские имена в ономастике Северного Причерноморья. *Советская археология*. 1977, № 4, с. 129—146.
- Соломоник Э.И. *Латинские надписи Херсонеса Таврического*. Москва, 1983.
- Сон Н.А. *Тира римского времени*. Киев, 1993.
- Сон Н.А., Буйских А.В. Tegula Romana из поселения Козырка близ Ольвии (к вопросу о римской строительной традиции в Северо-Западном Причерноморье). *Археологія і давня історія України*. 2014, № 1, с. 48—54.

- Яйленко В.П. *История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Санкт-Петербург, 2017.
- Boyanov I. Veterans and Society in Lower Moesia and Thrace During the Principate (eds. L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov). *The Lower Danube Limes (1st–6th c. AD)*. Sofia, 2012, p. 251–269.
- Chiriac C., Dana D., Matei-Popescu Fl. Un vétéran d'un nymervs dans une épitaphe latine tardoantique de Tomis. *Pontica*. 2014, XLVII, p. 439–450.
- Dean L.R. *A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions*. Princeton, 1916.
- Egbert J.C. *Introduction to the study of Latin inscriptions*. New-York, 1986.
- Ivantchik A., Krapivina V. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*. 2007, 37, p. 219–242.
- Le Bohec Ya. *L'armée romaine sous le Haut-Empire*. Paris, 1989.
- Matei-Popescu Fl. *The Roman Army in Moesia Inferior*. Bucharest, 2010.
- Mrozewicz L. Roman Military Settlements in Lower Moesia (1st–3rd c.). *Archaeologia*. 1982, XXXIII, p. 79–105.
- Šašel Kos M. A Latin Epitaph of a Roman Legionary from Corinth. *The Journal of Roman Studies*. 1978, № 68, p. 22–25.
- Todisco E. *I veterani in Italia in età imperiale*. Bari, 1999.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. A New Tombstone with Latin Epitaph from Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2002, vol. 8, № 3–4, p. 199–210.

Надійшла 08.07.2018

Р.А. Козленко

Младший научный сотрудник отдела археологии Нижнего Побужья Национального историко-археологического заповедника «Ольвия» НАН Украины

НАДГРОБИЕ РИМСКОГО ЛЕГИОНЕРА ГАЙ ВАЛЕРИЯ ВИКТОРА ИЗ ОЛЬВИИ

В статье рассмотрена эпитафия римского солдатского надгробия, найденного в 2004 году на некрополе Ольвии. В 2009 году в 20 м от места находки было исследовано мужское погребение конца II в. — нач. III вв. н. э. с остатками римской солдатской обуви. Не исключена непосредственная связь надгробия с этим погребением. Если данное сопоставление правомерно, то погребенным является отслуживший 26 лет в римской армии солдат-ветеран I Италийского легиона Гай Валерий Виктор, надгробие которому поставил наследник Тит Аврелий Писцинус, вероятно сослуживец.

К л ю ч е в ы е с л о в а: надгробие, эпитафия, легионер, ветеран, римская армия, амуниция, I Италийский легион, Ольвия.

Roman A. Kozlenko

Junior Researcher of the Lower Buh Region Archaeology Department of the National Historical-Archaeological Reserve "Olbia", the National Academy of Sciences of Ukraine

THE TOMBSTONE OF THE ROMAN LEGIONARY GAIUS VALERIUS VICTOR FROM OLBIA

The article examines the epitaph on the Roman soldier's tombstone found in 2004 at the necropolis of Olbia. In 2009, 20 m from the place of the find, the male burial of the end of 2nd — 3rd century CE with remains of Roman soldiers' shoes was discovered. Direct connection of the gravestone with this burial is not excluded. If this comparison is reasonable one can assume that the buried was a soldier-veteran who served 26 years in the Legio I Italica of the Roman army — Gaius Valerius Victor. The tombstone to him was made by T. Aurelio Piscinus, probably a fellow soldier.

Key words: tombstone, epitaph, legionary, veteran, Roman army, ammunition, Legio I Italica, Olbia.

References

- Boianov I. Veterans and Society in Lower Moesia and Thrace During the Principate. *The Lower Danube Limes (1st–6th c. AD)* (eds. L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov). Sofia, 2012, pp. 251–269.
- Buiskikh A.V., Sheiko I.N. Otchet o raskopkakh na uchastke R-25 v Olvii v 2017 g. *Naukovii arkhiv IA NANU*. 2017.
- Buiskikh S.B. Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery). Kyiv, 1991.
- Buiskikh S.B. Prosopografiia olviiskoi veksilliatcii. *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v drevnosti i srednie veka. Tez. dokl. VI nauchn. konf.* Rostov-na-Donu, 1992, pp. 37–40.
- Chiriac C., Dana D., Matei-Popescu Fl. Un vétéran d'un nymervs dans une épitaphe latine tardoantique de Tomis. *Pontica*. 2014, no. 47, pp. 439–450.
- Dean L.R. *A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions*. Princeton, 1916.
- Egbert J.C. *Introduction to the study of Latin inscriptions*. New-York, 1986.
- Iailenko V.P. Istoriia i epigrafika Olvii, Khersonesa i Bospora VII v. do n. e. – VII v. n. e. Sankt-Peterburg, 2017.
- Ivantchik A., Krapivina V. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*. 2007, no. 37, pp. 219–242.
- Ivanchik A.I. Novoe nadgrobie rimskogo legionera iz Olvii. *Prichernomorie v antichnoe i rannesrednevekovoe vremia* (ed. A.N. Kovalenko). Rostov-na-Donu, 2013, pp. 303–307.
- Ivchenko A.V. Otchet o raskopkakh nekropolia Olvii v 2009 g. *Naukovii arkhiv IA NANU*, f. №. 64, f. e. 59.

- Ivchenko A.V. Pogrebenie rimskogo legionera na nekropole Olvii (ed. S.V. Diachkov). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, 9-10 noiabria 2012 g.* Kharkov, 2012, pp. 38-39.
- Ivchenko A.V. Lehioner chy veteran (pokhovannia z rymskoiu viiskovoiu atributykoiu na nekropoli Olvii Pontyiskoi). *Funeralia Lednickie. Spotkanie 16. Krolowie i biskupi, rycerze i chlopi - identyfikacja zmarlych* (eds. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński). Poznań, 2014, pp. 333-348.
- Ivchenko A.V. Pogrebenie s rimskoi atributikoi na nekropole Olvii. *IX Mykolaivska oblasna kraieznavcha konferentsiia. Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia* (eds. V.V. Zhivotovska et al). Mykolaiv, 2015, pp. 34-38.
- Karasiewicz-Szczypiorski R. V storone ot protorenykh putei? Neskolko slov o znachenii i meste Olvii na periferii rimskogo mira. *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956-2013* (eds. M. Matera, R. Karasiewicz-Szczypiorski). Warsaw, 2017, pp. 89-104.
- Karyshkovskii P.O. Monety Olvii. Ocherk denezhnogo obrashcheniia Severo-zapadnogo Prichernomoria v antichnuii epokhu. Kyiv, 1988.
- Knipovich T.N. K voprosu o rimlianakh v sostave naseleniia Olvii I-III vv. n. e. *Antichnaia istoriia i kultura Sredizemnomoria i Prichernomoria* (ed. V.F. Gaidukevich). Leningrad, 1968, pp. 189-197.
- Kostromichev D.A. Rimskoe voennoe prisutstvie v Khersonese v nachale I - pervoi polovine V vv. (po dannym arkheologii). *Stratum plus*. 2011, no. 4, pp. 15-164.
- Kozlenko R.O. Rymski fortly na terytorii Olviiskoi derzhavy. *Arkheolohiia*. 2016, no. 2, pp. 78-87.
- Kozub Yu.I. Nadgrobiia nekropolia Olvii rimskogo vremeni. *Bosporskii fenomen. Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishcha. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii* (ed. V.Yu. Zuev). Sankt-Peterburg, 2002, ch. 2, pp. 37-41.
- Kozub Yu.I., Ivchenko A.V., Lanh Ye.A. Zvit pro rozkopky nekropolia ta peredmistia Olvii v 2004 rotsi. *Naukovyi arkhiv IA NANU*. 2004, f. № 64, f. e. 8.
- Latishev V.V. Issledovaniia ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Olvii. Sankt-Peterburg, 1887.
- Le Bohec Ya. L'armée romaine sous le Haut-Empire. Paris, 1989.
- Matei-Popescu Fl. The Roman Army in Moesia Inferior. Bucharest, 2010.
- Mrozewicz L. Roman Military Settlements in Lower Moesia (1st-3rd c.). *Archaeologia*. 1982, no. 33, pp. 79-105.
- Rostovtsev M.I. Novye latinskie nadpisi s iuga Rossii. *Izvestiia arkheologicheskoi komissii*. 1909, no. 33, pp. 1-22.
- Rusiaeva A.S. Religiia i kul'ty antichnoi Olvii. Kyiv, 1992.
- Šašel Kos M. A Latin Epitaph of a Roman Legionary from Corinth. *The Journal of Roman Studies*. 1978, no. 68, pp. 22-25.
- Savostina E.A. Rimskie imena v onomastike Severnogo Prichernomoria. *Sovetskaia arkheologiia*. 1977, no. 4, pp. 129-146.
- Solomonik E.I. Latinskie nadpisi Khersonesa Tavricheskogo. Moskva, 1983.
- Son N.A. Tira rimskogo vremeni. Kyiv, 1993.
- Son N.A., Buisikh A.V. Tegula Romana iz poseleniia Kozyrka bliz Olvii (k voprosu o rimskoi stroitelnoi traditsii v Severo-Zapadnom Prichernomorie). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2014, no. 1, pp. 48-54.
- Todisco E. I veterani in Italia in età imperiale. Bari, 1999.
- Zubar V.M. Khersones Tavricheskii i Rimskaia imperiia. Ocherki voenno-politicheskoi istorii. Kyiv, 1994.
- Zubar V.M. Olviia i Rimskaia imperiia: dinamika i kharakter kontaktov. *Stratum plus*. 2005, no. 4, pp. 437-465.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. Nova epitafiia rymskoho lehionera z Olvii. *Arkheolohiia*. 2002, no. 2, pp. 102-109.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. A New Tombstone with Latin Epitaph from Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2002, vol. 8, no. 3-4, pp. 199-210.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. Novi nadhrobky z latynskymy epitafiiamy z Olvii. *Arkheolohiia*. 2004, no. 3, pp. 23-33.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. Novye nadgrobiia s latinskimi epitafiiami iz Olvii. *Issedon: almanakh po drevnei istorii i kulture*. 2005, vol. 3, pp. 177-195.
- Zubar V.M., Krapivina V.V. O rimskom garnizone Olvii v seredine III v. *Vita Antiqua*. 1999, no. 2, pp. 76-83.

Д.О. Масюта *

ПРО ОДИН РІДКІСНИЙ ТИП АМФОР РИМСЬКОГО ЧАСУ З ТІРИ

До наукового обігу вводяться фрагменти амфор типу VIII за класифікацією А. Опайца, знайдені в Тірі. Розглядаються питання, пов'язані з їх морфологією, хронологією, ареалом розповсюдження. Робиться припущення про те, що їх надходження у Тіру пов'язане з римською військовою присутністю у місті в II — першій половині III ст. н. е.

Ключові слова: амфори, тип VIII за А. Опайцем, пізньоримський час, Тіра, Причорномор'я, Подунав'я, римські провінції, римська військова присутність.

Завдяки своєму розташуванню біля гирла Дністра, Тіра знаходилась на перетині торговельних маршрутів, що з'єднували її з варварськими племенами Подністров'я, античними містами Північного Причорномор'я та населеними пунктами римських провінцій (рис. 2, б). Через неї у II — першій половині III ст. н. е. проходив морський шлях з Фракії до Трапезунду, вздовж західного і північного узбережжя Чорного моря, по якому переміщувались військові підрозділи Римської імперії та здійснювалось їх постачання провізією. Цей маршрут, з позначенням найбільш важливих пунктів (в тому числі і Тіри), зображений на ітінерарії, нанесеному на шкіряну оббивку щита з Дура-Европос, що датується між 230 та 235 рр. н. е. (Ельницький 1937, с. 244—245; Подосинов 1999, с. 239, 251, рис. 1).

Важливе значення для реконструкції торговельних контактів має вивчення амфорної тари — однієї з найбільш поширених категорій археологічного матеріалу Тіри. В пізньоримський час амфорний імпорт цього античного міста в основному був представлений доволі поширеною продукцією понтійських центрів, хоча в його керамічному комплексі зустрічаються також і дуже рідкісні екземпляри тари. До останніх, безумовно, слід віднести і амфори типу VIII за класифікацією А. Опайца.

Цей різновид амфорної тари було виділено відносно нещодавно на матеріалах Нижнього Подунав'я (Орай 2004а, р. 299). Раніше такі посудини помилково ототожнювали з західно-середземноморськими амфорами типу 15 за М. Келемен (Bjelajac 1996, р. 31). У Північному Причорномор'ї вони надзвичайно рідкісні. Так, в цій частині Понтійського регіону відома лише одна амфора, виявлена при дослідженні могильника «Совхоз № 10» у Південно-Західному Криму. При публікації її було віднесено до типу XIV класифікації, спеціально розробленої для керамічної тари некрополя (Стржелецкий и др. 2005, 72). Отже, мета нашої роботи — введення до наукового обігу знахідок амфор цього рідкісного типу з матеріалів Тіри та визначення шляхів надходження їх у місто.

Амфори типу VIII за А. Опайцем поділяються на два варіанти, що відрізняються як за морфологією, так і за часом побутування. Перший (ранній) варіант представлений переважно уламками та фрагментованими посудинами. Уявлення про їх форму можна скласти лише за згаданим вище єдиним цілим екземпляром з могильника «Совхоз № 10» (рис. 2, 7). Його знайдено в могилі II — першої половини III ст. н. е., де він був вторинне використаний у якості поховальної урни (Орай 2004а, р. 299, fig. 13; Орай 2004b, р. 14—15; Стржелецкий и др. 2005, с. 72, табл. VIII, 3).

Для амфор раннього варіанту характерний воронкоподібний вінець з підрізаним верхнім краєм та незначною підрізкою зовні, вузьке високе горло, що поступово розширюється до низу і плавно переходить у витягнутий, веретеноподібний тулуб, поверхня якого вкрита частим рифленням, та висока ніжка, циліндричної форми. В верхній частині останньої, в місці, де вона переходить у тулуб, рельєфно виділений «поясок». Підшва трохи ширша за саму ніжку, плоска, з невеликим округлим виступом у центрі. Довгі, овальні у перетині ручки одним кінцем кріпляться до вінця, іншим — до нижньої частини горла (рис. 1, 7).

Висота таких посудин складає 86 см, максимальний діаметр варіюється між 21 та 28 см

* МАСЮТА Денис Олександрович — аспірант кафедри археології та етнології України, Одеський Національний університет ім. І.І. Мечникова.

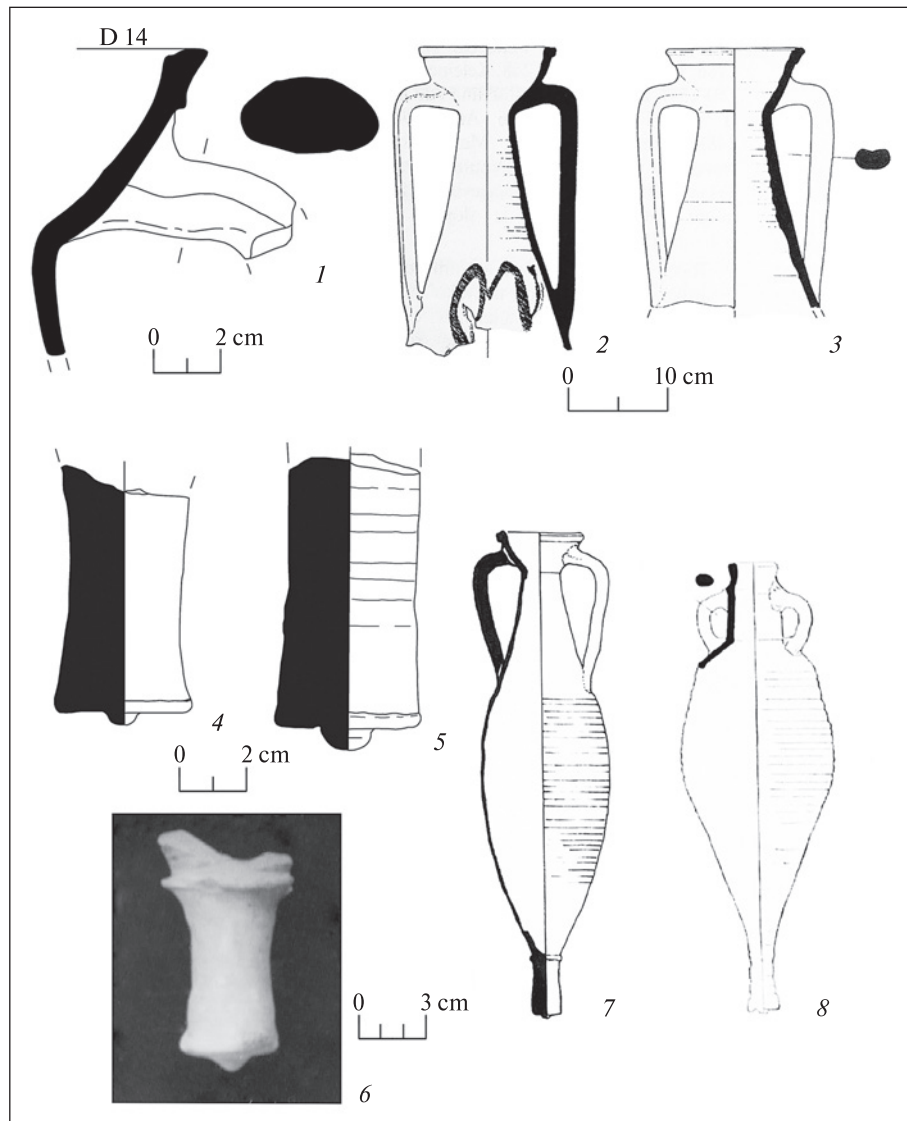

Рис. 1. Амфори типу VIII за А. Опайцем раннього (1–7) і пізнього (8) варіантів. 1, 4–6 — Тіра; 2 — Виминацій (за: Bjelajac 1996); 3 — Трансдіерна (за: Bjelajac 1996); 7 — «Совхоз № 10» (за: Ораїт 2004а); 8 — Берое (за: Ораїт 2004б)

(Ораїт 2004а, р. 299), діаметр вінця — між 13,5 та 15,3 см, діаметр підшви ніжки становить 4,0–5,0 см (Bjelajac 1996, sl. VII, 38, 41; Стржеleckий и др. 2005, табл. VIII, 3). Їх обсяг коливається від 14,9 до 17,862 літрів (Ораїт 2004б, р. 15).

В Тірі були зафіксовані знахідки саме раннього варіанту досліджуваного типу амфор. Це, передусім, фрагмент вінця з прикріпленою до нього овальною у перетині ручкою¹. Уламок зберігся на висоту 9,2 см, діаметр вінця становить 14 см (рис. 1, 1). Він був знайдений у 1997 р. на рівні підлоги в приміщенні 568

(Росохацький и др. 1997, с. 51), яке відноситься до золотоординського періоду (XIII–XIV ст.) (Самойлова и др. 2002, с. 180, 183). Окрім досліджуваного фрагменту, в нижній частині заповнення приміщення виявлено й інші уламки амфор перших століть н. е. (Росохацький и др. 1997, с. 24). Це явище є типовим для середньовічного Білгороду, при будівництві споруд якого руйнувались та переміщувались культурні нашарування античної Тіри. Дуже часто золотоординські приміщення засипались перевідкладеними напластуваннями, котрі містили археологічні знахідки римського часу.

Оформлення вінця досліджуваного фрагменту характерне для раннього різновиду амфор, проте має свої особливості: його зовнішня поверхня та верхній край оброблені з нахи-

¹ Фрагмент зберігається в фондах Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Шифр: БДКМ, БТЭ–97, сп. 22.

Рис. 2. Карта розповсюдження раннього варіанту амфор типу VIII за А. Опайцем. 1 — Виминаций; 2 — Трансдіерна; 3 — Нови; 4 — Троєзміс; 5 — Егісус; 6 — Тіра; 7 — «Совхоз № 10»

лом всередину, останній також профільований неглибоким жолобком. Найбільш близька за формою вінця верхня частина амфори була знайдена в Виминації (рис. 1, 3), де датується першою половиною II ст. н. е. (Bjelajac 1996, с. 31, sl. VII, 38). Вірогідно, саме до цього часу і відноситься фрагмент, знайдений у Тірі.

До раннього варіанту амфори типу VIII за А. Опайцем також слід віднести ніжку з «пояском» в верхній частині та з округлим виступом на підшві. Вона була виявлена під час розкопок Тіри в 1980 р., у приміщенні 23-Ф. Нашарування першого будівельного періоду, з якого походить ця знахідка, датується II—III ст. н. е. (Клейман, Кравченко 1981, с. 21, ф. 57, 4). Висота ніжки становить 11 см, а діаметр її підшви — 4,5 см (рис. 1, 6).

Уламок ще однієї амфорної ніжки з округлим виступом на плоскій підшві знайдено при дослідженні пам'ятки у 2002 р. в заповненні коридору (приміщення 843) багатокамерного будинку XII (Самойлова и др. 2002, с. 79—81). Будівництво цієї споруди припадає на пізньоантичний період (Самойлова 2007, с. 125; Самойлова 2008, с. 142), хоча в ході її розкопок було зафіксовано велику кількість археологічного матеріалу II—III ст. н. е. (Самойлова и др. 2002, с. 81). Напевно, саме цим часом і датується наш фрагмент. Верхню частину ніжки, де мав би знаходитись «поясок», відбито, проте за

кольором керамічного тіста та за його складом вона може бути віднесена до керамічної тари досліджуваного типу. Фрагмент зберігся на висоту 7,6 см, діаметр підшви дорівнює 4,0 см (рис. 1, 4)².

В фондах Білгород-Дністровського краєзнавчого музею зберігається нижня частина ніжки (шифр А-1199) (рис. 1, 5), котра морфологічно дуже близька до амфори досліджуваного типу, що була виявлена у могильнику «Совхоз № 10» (рис. 1, 7). Ніжка сформована з щільної слюдянистої глини з рожевим відтінком, а її поверхня вкрита ангобом світло-бежевого кольору. Вірогідно, що цей уламок також походить з Тіри, проте точне місце, контекст та обставини його виявлення, нажаль, невідомі.

Цікаво, що в Тірі амфори другого (пізнього) варіанту типу VIII за А. Опайцем поки що не були знайдені. Для таких посудин характерні коротке циліндричне горло з складнопрофільованим вінцем, петлеподібні ручки, значно менші розміри тулуба та ніжка без «пояска» (рис. 1, 8).

Амфори раннього варіанту типу VIII за А. Опайцем за формою ніжки, при абсолют-

² Уламок ніжки знаходиться в фондах Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Шифр: БТЭ-02, сп. 112.

ній морфологічній відмінності інших профільних частин, дуже близькі до амфор типу 36 за класифікацією Д. Парасківа (Paraschiv 2006, p. 81–82, pl. 17, 10, 13–15), уламки яких також знайдені в Тірі. Останні відрізняються лише відсутністю «пояска» в верхній частині. Більшість ніжок, виявлених в результаті археологічного дослідження цього античного міста, дуже фрагментовано, що значно ускладнює їх ідентифікацію.

Також слід відзначити, що на перший погляд, тара обох типів близька і за складом керамічного тіста. Посудини типу VIII за А. Опайцем виготовлені з щільної, добре відмученої керамічної маси бежево-червоного кольору, з візуально помітними рідкими домішками слюди. Їх поверхня вкрита ангобом світло-бежевого кольору. До складу керамічного тіста амфор типу 36 за Д. Парасківим також входять домішки слюди, проте їх кількість значно більша, до того ж, формувальна маса деяких екземплярів містить пісок та не ідентифіковані частки коричневого кольору. Черепок цих посудин у зламі червоний, рожевий чи бежево-жовтий, а ангоб — бежево-білий або темно-рожевий.

Центр виробництва амфор типу VIII за А. Опайцем залишається нелокалізованим. Проте, виходячи з візуально помітних особливостей складу керамічного тіста, можна припустити, що їх виготовляли в Середземномор'ї, можливо в його східній частині. Хоча знахідки досліджуваних амфор в цьому регіоні поки що не зафіксовані, відомо, що формувальна маса керамічної тари, виготовленої на узбережжі Малої Азії, часто містить включення слюди (Quirí 2015, p. 169).

Морфологічні ознаки (високе горло, веретеноподібний, витягнутий тулуб) та покриття ангобом опосередковано вказують на те, що ці посудини були призначені для транспортування рідини. Мало імовірно, що таким товаром була оливкова олія. Судячи з форми амфор типів 20 та 24 за Г. Дресселем, керамічна тара, в котрій в римську епоху перевозилась оливкова олія, характеризується округлим, майже сферичним (Peacock, Williams 1991, p. 136, fig. 67) або яйцеподібним тулубом (Орай 2007, p. 628–629, fig. 1, 3a, 3b; 2, 4). На думку А. Опайца, в досліджуваній амфорній тарі могло перевозитись вино (Орай 2004b, p. 15).

Амфори раннього варіанту типу VIII за А. Опайцем датуються здебільшого II–III ст. н. е., хоча посудину, що походить з Егісусу, від-

носять до кінця I ст. до н. е. — початку I ст. н. е. (Орай 2004a, p. 299). У IV ст. н. е. починається виготовлення амфор пізнього варіанту, які побутували до кінця IV — початку V ст. н. е. (Орай 2004b, p. 15) та набули поширення здебільшого в Західному Причорномор'ї, хоча зустрічаються і в північній частині регіону (Орай 2004a, p. 299, fig. 14).

Судячи з опублікованих матеріалів, ареал розповсюдження амфор раннього варіанту типу VIII за А. Опайцем невеликий і переважно припадає на Подунав'я. Фрагментовані посудини знайдені у Нижній Мезії: в Егісусі (Орай 1980, pl. IV, 1; Орай 2004b, p. 14), Новах (Biernacki, Klenina 2010, p. 984–985, fig. 4, 9), Троезмісі (Орай 1980, p. 306, pl. VIII, 4), Вишині (Орай 2004b, p. 14) (рис. 2, 3–5). Ще дві верхні частини амфор походять з Верхньої Мезії, де були виявлені у Трансдієрні та Виминації (Bjelajac 1996, p. 31, sl. VII, 38, 41) (рис. 1, 2, 3; 2, 1, 2).

Привертає увагу той факт, що практично всі знахідки ранніх амфор типу VIII за А. Опайцем були здійснені при дослідженні римських військових таборів або міст, де у II–III ст. н. е. дислокувались військовослужбовці Римської імперії.

На перший погляд, виключення становить вже згадувана ціла посудина з могильника «Совхоз № 10». Проте ця археологічна пам'ятка розташована неподалік від Херсонесу, звідки амфора і могла потрапити до населення, що залишило некрополь. В цьому місті, а також в його окрузі, з початку II ст. н. е. (Сарновски 2000, с. 210), або з рубежу 40-х — 50-х рр. цього століття (Зубарь 2000, с. 255) перебував римський військовий контингент, переведений з провінції Нижня Мезія.

Це спостереження може стосуватися і Тіри, куди, після підкорення Дакії на початку II ст. н. е., з тієї ж Нижньої Мезії була виведена вексилляція, яка спочатку комплектувалась з військовослужбовців V Македонського легіону та допоміжних підрозділів (Сон 1993, с. 31). Військовий контингент перебував тут до середини III ст. н. е. і на різних етапах складався з солдат V Македонського, XI Клавдієвого, I Італійського легіонів та ауксиліїв (Зубарь, Сон 1999, с. 119, 122). Римська військова присутність в місті засвідчена як епіграфічними даними (присяжувальні написи, легіонні клейма на черепиці) (Карышковский, Клейман 1985, с. 98–99), так і речовими знахідками. До останніх в першу чергу відносять предмети озброєн-

ня та елементи римського військового спорядження (Клейман 1971, с. 233, 237, рис. 8; Черненко, Зубарь, Сон 1989, с. 250—252; Сон, Назаров 1993, с. 120—123; Зубарь, Сон 1999, с. 121), вотивну скульптуру з зображенням фракійського вершника (Фурманська 1965, с. 163), а також фрагменти мортаріїв (Клейман, Сон 1983, с. 52—53). Крім того, на території цитаделі відкриті залишки так званої «будівлі вексилляції», що була перекрита черепицею з клеймами I Італійського легіону (Клейман 1971, с. 229—238; Карышковский, Клейман 1985, с. 100—101).

Слід відзначити, що жодну із знахідок амфор типу VIII за А. Опайцем, зроблених у Тірі, не можливо достеменно пов'язати з перебуванням римських військових в місті. Один з фрагментів виявлено за межами цитаделі, на території якої, імовірно, і розміщувався гарнізон, а ще два уламка походять з перевідкладених верств, якими були заповнені комплекси пізньоантичного та середньовічного часу. Втім, це зовсім не означає, що данні посудини не могли використовуватися римськими солдатами. Ці фрагменти, разом з культурними нашаруваннями римської доби, могли бути переміщені при переплануванні території цитаделі в більш пізній час.

Таким чином, в Тірі присутні лише амфори раннього варіанту типу VIII за А. Опайцем. Невелика кількість знахідок виключає прямі постачання їх у місто. Більш вірогідним є імпорт цієї керамічної тари з Нижнього Подунав'я внаслідок торгівельних операцій, що мали посередницький характер. Можна припустити, що цю амфору тару виготовляли впродовж II—III ст. н. е. у одному з східно-середземноморських виробничих центрів, випуск продукції якого, в основному, був орієнтований на забезпечення римських військових контингентів, котрі базувались у провінціях Верхня та Нижня Мезія. При чому надходили вони переважно на територію останньої. Разом з тим, цілком можливо, що товари у досліджуваних посудинах могли купуватись і громадським населенням.

Ранні амфори типу VIII за А. Опайцем майже не зустрічаються за межами обох Мезій і практично не відомі на цивільних пам'ятках. Такий розподіл знахідок навряд є випадковим — їх поширення на схід, вірогідно, пов'язане з просуванням римських військових підрозділів. Відомо, що раціон римських солдат був доволі рясним. Разом з зерном, м'ясом, оливковою олією (або еквівалентними їй про-

дуктами) (Klenina 2005, р. 403) вони отримували і достатню кількість вина (Винокуров 1999, с. 176). Як вже зазначалось вище, основним товаром, котрий перевозився у досліджуваних амфорах, імовірно, було вино. Тому не дивно, що їх вміст міг бути призначений і для римських військових.

Можливо, амфори типу VIII за А. Опайцем потрапили в Тіру разом з римськими солдатами із Нижньої Мезії за маршрутом, зображеним на ітінерарії з Дура-Европос, під час виведення вексилляції або в ході подальших ротаций військових упродовж II — першої половини III ст. н. е. Втім, обставини тірських знахідок роблять наші уявлення про шляхи їх надходження у місто доволі гіпотетичними. В будь-якому разі, вони значно розширюють ареал розповсюдження цього рідкісного різновиду тари та свідчать про контакти Тіри з містами дунайських провінцій Римської імперії.

- Винокуров Н.И. Виноделие античного Боспора. Москва, 1999.
- Ельницкий Л.А. Новый источник по географии Северного Причерноморья. *Вестник древней истории*. 1937, № 1, с. 240—246.
- Зубарь В.М. О римских войсках в Херсонесе и его округе в середине II — первой трети III вв. *Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена* (отв. ред. Т. Сарновски, О.Я. Савеля). Варшава, 2000, с. 252—264.
- Зубарь В.М., Сон Н.А. Нові археологічні данні про римську залозу Тіри. *Археологія*. 1999, № 3, с. 118—123.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. Киев, 1985.
- Клейман И.Б. Раскопки помещения вексилляции I Итальянского легиона в Тире. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. 1971, вып. 7, с. 229—238.
- Клейман И.Б., Кравченко А.А. Отчет о раскопках Тир и средневекового Белгорода Белгород-Тирской экспедицией Одесского археологического музея в 1980 г. *Научный архив Одесского археологического музея НАН Украины*. Д. № 88100.
- Клейман И.Б., Сон Н.А. Западнопонтийские и провинциально-римские культурно-экономические связи Тир. *Материалы по археологии Северного Причерноморья* (отв. ред. В.П. Ванчугов, Г.А. Дзис-Райко). Киев, 1983, с. 47—59.
- Подосинов А.В. Черное море в картографической традиции античности и раннего средневековья. *Древнейшие государства Восточной Европы 1996—1997 гг. Северное Причерноморье в античности. Вопросы источниковедения* (отв. ред. А.В. Подосинов). Москва, 1999, с. 237—252.
- Росохацкий А.А., Батизат Г.В., Кожокару В., Оприш И. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции Института археологии НАН Украины при участии Института фракологии Румынии в 1997 г. *Научный архив Института археологии НАН Украины*. Д. № 1997/71.
- Самойлова Т.Л. Основні підсумки робіт на пам'ятці Тира-Білгород і подальші перспективи дослідження. *Архе-*

- ологічні дослідження Львівського університету. 2007, вип. 10, с. 120—130.
- Самойлова Т.Л. Новые данные о позднеантичной Тире. *Краткие сообщения Одесского археологического общества* (отв. ред. С.Б. Охотников, В.Г. Петренко). Одесса, 2008, с. 140—143.
- Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Античная Тира — средневековый Белгород (отчет о раскопках за 1996—1999 гг.). *Tyras — Cetatea Albă / Belhorod-Dnistrov'skyj. Săpături 1996—1999* (edited by P. Roman, S. Kryzickij). Bucuresti, 2002, № I, p. 159—186.
- Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С.П., Богуславский Г.С., Остапенко П.В. Отчет о работе украино-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 2002 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Д. № 2002/93.
- Сарновски Т. Надгробие вольноотпущенников IOSPEI² 562 и вопрос о времени введения римского гарнизона в Херсонес. *Римская военная база и святилище Юпитера Долихена* (отв. ред. Т. Сарновски, О.Я. Савеля). Варшава, 2000, с. 206—211.
- Сон Н.А. Тира римского времени. Киев, 1993.
- Сон Н.О., Назаров В.В. Знахідки римської зброї в Тірі та Ольвії. *Археологія*. 1993, № 1, с. 120—123.
- Стржелецкий С.Ф., Высотская Т.Н., Рыжова Л.А., Жесткова Г.И. Население округа Херсонеса в первой половине I тысячелетия новой эры (по материалам некрополя «Совхоз № 10»). *Stratum plus*. 2005, № 4, с. 27—277.
- Черненко Е.В., Зубарь В.М., Сон Н.А. Бутероль из Тиры. *Советская археология*. 1989, № 2, с. 250—252.
- Biernacki A.B., Klenina E.J. Trade Relations Between the Lower Danube Region and Mediterranean in the Late Roman Period: The Ceramic Evidence from Novae (Moesia Secunda). *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and archaeometry. Comparison between western and eastern Mediterranean* (eds. S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Guiducci). Oxford, 2010, vol. II, p. 983—992.
- Bjelajac L. Amfore gornjo mezijskog Podunavlja. Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 1996.
- Klenina E. Supply of the Legio I Italica at Novae (Moesia Inferior) and Tauric Chersonesos. *Limes XIX. Proceeding of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies. Pécs, Hungary, September 2003* (eds. Z. Visy). Pécs, 2005. p. 403—414.
- Opaiț A. Consideratii preliminare asupra amforelor romane si romano-bizantine din Dobrogea. *Peuce*. 1980, 8, p. 291—327.
- Opaiț A. The Eastern Mediterranean Amphorae in the Province of Scythia. *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean: Acts of International Colloquium at the Danish Institute at Athens, 26—29 September, 2002* (eds. J. Eiring, J. Lund). Oxford, 2004a, p. 293—308.
- Opaiț A. Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th—6th centuries AD). Oxford: BAR International Series, 2004b.
- Opaiț A. From Dr 24 to LR 2? *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. BAR International Series*. 2007, № 1662 (II), p. 627—643.
- Paraschiv D. Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I—VII p. Chr.). Iași: Editura Fundației Axis, 2006.
- Peacock D., Williams D. Amphorae and the Roman economy. London-New York, 1991.
- Quiri E. Imports of eastern transport amphorae to Turin (Italy). *Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean* (eds. S. Demesticha). Uppsala, 2015, p. 161—180.

Надійшла 06.07.2018

Д.А. Масюта

Аспирант, кафедра археології та етнології України, Одеський Національний університет ім. І.І. Мечникова

ОБ ОДНОМ РЕДКОМ ТИПЕ АМФОР РИМСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ ТИРЫ

Статья посвящена публикации происходящих из Тиры находок амфор раннего варианта типа VIII по классификации А. Опайца. Это сосуды одной из наиболее редких разновидностей керамической тары позднеримского времени. В Тире они представлены несколькими фрагментами профильных частей. Центр их производства пока не локализован, однако, судя по визуально различимым особенностям состава керамического теста, можно сделать предположение о производстве этих изделий в Восточном Средиземноморье. Морфологические признаки указывают, что данные амфоры предназначались для транспортировки и хранения вина.

Ареал таких сосудов — преимущественно провинции Верхняя и Нижняя Мезия. В Северном Причерноморье они очень редки. Единственный известный экземпляр был обнаружен в могильнике «Совхоз 10», расположенном в округе Херсонеса. Практически все амфоры данного типа были найдены при исследовании римских военных лагерей или городов, где во II—III вв. н. э. дислоцировались римские войска. Такое распределение находок не случайно и может быть связано с обеспечением римских воинских контингентов. Это наблюдение может касаться и Тиры, куда с начала II в. н. э. из Нижней Мезии была выведена вексилляция. Римское военное присутствие в городе засвидетельствовано эпиграфическими и археологическими данными.

Возможно, рассматриваемая разновидность амфорной тары попала в Тиру вместе с римскими солдатами из Нижней Мезии при выводе вексилляции или в ходе дальнейших ротаций военных на протяжении II — первой половины III вв. н. э. Также вероятен импорт вина, содержащегося в этих сосудах, из Нижнего Подунавья в результате торговых операций, имевших посреднический характер.

К л ю ч е в ы е с л о в а: амфоры, тип VIII по А. Опайцу, позднеримское время, Тира, Причерноморье, Подунавье, римские провинции, римское военное присутствие.

ON THE ONE RARE TYPE OF ROMAN AMPHORAE FROM TYRAS

The paper deals with the publication of amphorae finds from Tyras classified as the early variant of type VIII according to A. Opař. These vessels are attributed as one of the rarest varieties of the late Roman pottery ware. In Tyras these vessels are represented by several fragments of profile parts. Their center of production has not been localized yet. However judging by the visually distinct features of the clay composition, one can assume that they were made in the Eastern Mediterranean. The morphological features indicate that these amphorae were intended for transportation and storage of wine.

The spread area of such vessels is the territory of provinces Moesia Superior and Moesia Inferior. They are very rare in the North Pontic region. The only known sample was found at the “Sovkhoz 10” cemetery located in the vicinity of Chersonesus. Almost all amphorae of this type were found during the excavations of Roman military camps or cities, where Roman soldiers were stationed during the 2nd — 3rd centuries CE. Such a distribution of findings is hardly accidental and may be related to the provision of Roman military contingents. That observation may also apply to Tyras, where the vexillatio was shifted from the Moesia Inferior since the beginning of the 2nd century CE. The Roman military presence in the city is evidenced by the epigraphic and archaeological data.

Perhaps, the variety of transport amphorae under study occurred in Tyras together with Roman soldiers from Moesia Inferior when shifting the vexillatio or during further rotations of troops during the 2nd — first half of the 3rd century CE. It is also likely that the wine contained in these vessels was imported from the Lower Danube River region as a result of mediatorial commercial trade.

Key words: amphorae, type VIII by A. Opař, late Roman period, Tyras, Black Sea region, the Danube River region, Roman provinces, Roman military presence.

References

- Biernacki A.B., Klenina E.J. Trade Relations Between the Lower Danube Region and Mediterranean in the Late Roman Period: The Ceramic Evidence from Novae (Moesia Secunda). *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and archaeometry. Comparison between western and eastern Mediterranean* (eds. S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Guiducci). Oxford, 2010, vol. 2, pp. 983-992.
- Bjelajac L. Amfore gornjo mezijskog Podunavlja. Belgrade, 1996.
- Chernenko E.V., Zubar V.M., Son N.A. Buterol iz Tiry. *Sovetskaia arkeologiya*. 1989, no. 2, pp. 250-252.
- Elnytskii L.A. Novyi istochnik po geografii Severnogo Prichernomoria. *Vestnik drevnei istorii*. 1937, no. 1, pp. 240-246.
- Karyshkovskiy P.O., Kleiman I.B. Drevnii gorod Tira. Kyiv, 1985.
- Kleiman I.B. Raskopki pomescheniia veksiliatsii I Italiiskogo legiona v Tire. *Materialy po arkeologii Severnogo Prichernomoria*. 1971, vol. 7, pp. 229-238.
- Kleiman I.B., Kravchenko A.A. Otchet o raskopkakh Tiry i srednevekovogo Belgoroda Belgorod-Tirskoi ekspeditsiei Odesskogo arkeologicheskogo muzeia v 1980 g. *Naukovyi arkhiv Odesskoho arkeolohichnoho muzeiu NAN Ukrainy*. D. № 88100.
- Kleiman I.B., Son N.A. Zapadnopontiiskie i provintsialnorimskie kulturno-ekonomicheskie svyazi Tiry. *Materialy po arkeologii Severnogo Prichernomoria* (eds. V.P. Vanchugov, G.A. Dzis-Raiko). Kyiv, 1983, pp. 47-59.
- Klenina E. Supply of the Legio I Italica at Novae (Moesia Inferior) and Tauric Chersonesos. *Limes XIX. Proceeding of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies. Pécs, Hungary, September 2003* (ed. Z. Visy). Pécs, 2005, pp. 403-414.
- Opař A. Consideratii preliminare asupra amforelor romane si romano-bizantine din Dobrogea. *Peuce*. 1980, no. 8, pp. 291-327.
- Opař A. The Eastern Mediterranean Amphorae in the Province of Scythia. *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean: Acts of International Colloquium at the Danish Institute at Athens, 26-29 September, 2002* (eds. J. Eiring, J. Lund). Oxford, 2004a, pp. 293-308.
- Opař A. Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th centuries AD). Oxford, 2004b.
- Opař A. From Dr 24 to LR 2? *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. BAR International Series*. 2007, vol. 1662 (2), pp. 627-643.
- Paraschiv D. Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.). Iași, 2006.
- Peacock D., Williams D. Amphorae and the Roman economy. London; New York, 1991.
- Podosinov A.V. Chernoe more v kartograficheskoi traditsii antichnosti i rannego srednevekovia (ed. A.V. Podosynov). *Drevneishye gosudarstva Vostochnoi Evropy 1996-1997 gg. Severnoe Prychernomorie v antychnosti. Voprosy istochnikovedeniia*. Moskva, 1999, pp. 237-252.
- Rosokhatskyi A.A., Batyzat G.V., Kozhokaru V., Oprysh I. Otchet o rabote Belgorod-Tyrskoi ekspeditsii Instituta arkeologyy NAN Ukrainy pri uchastii Instituta frakologyy Rumynii v 1997 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. D. № 1997/71.
- Samoilova T.L. Osnovni pidsumky robit na pamiattsi Tira-Bilhorod i podalshi perspektyvy doslidzhennia. *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. 2007, vol. 10, pp. 120-130.
- Samoilova T.L. Novye dannye o pozdneantichnoi Tire. *Kratkie soobshcheniia Odesskogo arkeologicheskogo obshchestva* (eds. S.B. Okhotnikov, V.G. Petrenko). Odessa, 2008, pp. 140-143.

- Samoilova T.L., Kozhokaru V., Boguslavskii G.S. Antichnaia Tira - srednevekovyi Belgorod (otchet o raskopkakh za 1996-1999 gg.). *Tyras - Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj. Săpături 1996-1999* (eds. P. Roman, S. Kryzickij). Buharesti, 2002, no. 1, pp. 159-186.
- Samoilova T.L., Kozhokaru V., Smolianinova S.P., Boguslavskii G.S., Ostapenko P.V. Otchet o rabote ukraino-rumynskoi Belgorod-Tirskoi ekspeditsii v 2002 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. D. № 2002/93.
- Sarnovski T. Nadgrobie volnootpushchennikov IOSPEI² 562 i vopros o vremeni vvedeniia rimskogo garnizona v Khersones. *Rimskaia voennaia baza i sviatilishche Yupitera Dolikhena* (eds. T. Sarnovski, O.Ya. Savelia), Warszawa, 2000, pp. 206-211.
- Son N.A. Tira rimskogo vremeni. Kyiv, 1993.
- Son N.O., Nazarov V.V. Znakhidky rymskoi zbroi v Tiri ta Olvii. *Arkheolohiia*. 1993, no. 1, pp. 120-123.
- Strzheletskii S.F., Vysotskaia T.N., Ryzhova L.A., Zhestkova H.I. Naselenie okrug Khersonesa v pervoi polovine I tysiacheletiia novoi ery (po materialam nekropolia "Sovkhoz № 10"). *Stratum plus*. 2005, no. 4, pp. 27-277.
- Quiri E. Imports of eastern transport amphorae to Turin (Italy). *Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean* (ed. S. Demesticha). Uppsala, 2015, pp. 161-180.
- Vinokurov N.I. Vinodelie antichnogo Bospora. Moskva, 1999.
- Zubar V.M. O rimskikh voiskakh v Khersonese i ego okruge v seredine II - pervoi treti III vv. *Balaklava. Rimskaia voennaia baza i sviatilishche Yupitera Dolikhena* (eds. T. Sarnovski, O.Ya. Savelia). Warszawa, 2000, pp. 252-264.
- Zubar V.M., Son N.A. Novi arkheolohichni dannii pro rymsku zalohu Tiry. *Arkheolohiia*. 1999, no. 3, pp. 118-123.

І.А. Прохненко, М.А. Жиленко *

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКІВ ЗАКАРПАТТЯ АРХЕОЛОГІЧНОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У публікації подано матеріали археологічних досліджень Виноградівського, Королівського, Середнянського, Броньківського, Квасівського, Сілецького замків та Чинадіївського палацу. У результаті проведених у польових сезонах 2007—2017 рр. робіт уточнено, а в окремих випадках переглянуто хронологію ключових пам'яток військової архітектури на території Закарпатської області.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, ранній новий час, замок, палац, кераміка, кахлі, індивідуальний матеріал.

В історіографії, присвяченій середньовічному та ранньомодерному військовому зодчеству Верхнього Потисся, зафіксовані понад два десятки замків, розміщених на території сучасної Закарпатської області України. Залучення їх до історичних реконструкцій нашоується на певні складнощі, починаючи з визначення самого терміну «замок», до категорії якого зазвичай входять городища («земляні фортеці»), палаци і сторожові пости. Як наслідок, до наукового обігу введена низка недостовірних пам'яток. Це стосується палаців у Чинадієві, Довгому, Есені та Горянах, точно не локалізованих місцезнаходжень Берегвар, Гутівар, Шашвар, а також пунктів без кам'яних фортифікаційних споруд (Берег-Дийдо-Тоувар, Боршова та Вишкова). Після їхнього виключення із загального списку, до достовірних можна віднести Броньку (Царська гора), Виноградів (Канків), Квасово, Королево (Нялаб), Мукачево (Паланок), Невицьке, Сільце (Бодулів), Середнє, Ужгород та Хуст. Картографування цих замків свідчить про їхнє розміщення майже по одній лінії, визначеній передгір'ям Карпат, на головних водних артеріях краю (рис. 1). Час виникнення більшості з них, як правило, без належної аргументації в науковій літера-

турі визначається IX—X ст. у якості городищ, а зі зведенням кам'яних стін у X—XI ст. вони стають замками. Таке датування ключових пам'яток не узгоджується із часом утворення подібної кам'яної фортифікації в північно-східній частині Карпато-Дунайського ареалу, ранній етап яких пов'язаний із кінцем XIII — першою половиною XIV ст. (Prohnenko et al. 2013, old. 203—250).

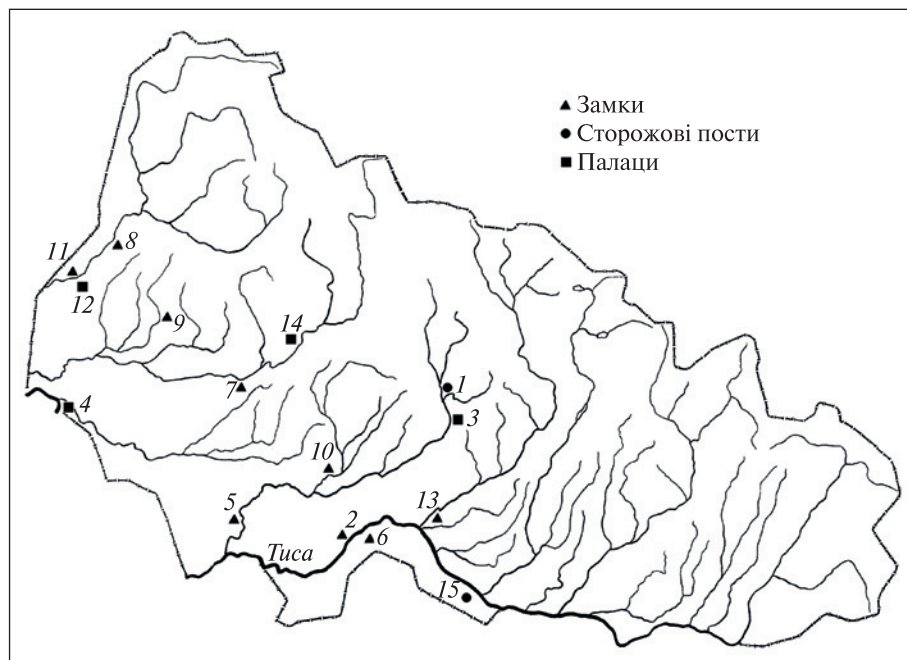
У цій ситуації, для вирішення питань хронології, зокрема для встановлення часу зведення замків Закарпаття, виникла необхідність проведення критичного аналізу письмових джерел і приділення більшої уваги археологічним даним. Такий стан речей визначив спрямованість роботи створеного у 2007 р. середньовічного загону археологічної експедиції Ужгородського національного університету, що зосереджена на вивченні саме тих замків, які до того не мали конкретних археологічних матеріалів. Це стосується Виноградова, Королева, Броньки, Середнього, Сільця та Квасова. Також незначні роботи були проведені на площі, прилеглій до укріпленого палацу в Чинадієві, який у науковій літературі також зарахований до категорії замків. Основна мета першого етапу досліджень — створення стратиграфічних колонок і встановлення на їхній основі реальної хронології пам'яток. Розкопки перших польових сезонів підтвердили доцільність застосування такої методики початкового дослідження замків.

Для робіт 2007 р. були обрані Виноградівське і Королівське укріплення (Виноградівський район). Виноградівський замок знаходиться в урочищі Канків на південно-східній окраїні м. Виноградів (до 1946 р. — м. Севлюш) у підніжжя Чорної гори, протилежний схил якої омивається р. Тиса. Укріплення зведені у формі чотирикутника (розміром 44,5 × 35 м) з розміщеними за периметром житловими приміщеннями і виступаючими кутовими бастіонами. Внутрішню частину займав просторий двірник прямокутної у плані форми. Окрім безпосередньо замкових споруд, до ар-

* ПРОХНЕНКО Ігор Анатолійович — Ужгородський національний університет, факультет історії і міжнародних відносин, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків, prohnenkoigor@ukr.net

ЖИЛЕНКО Марія Анатоліївна — Ужгородський національний університет, Археологічний музей ім. проф. Едуарда Балагури, arhlabunu@ukr.net

Рис. 1. Карта розміщення замків та укріплених палаців Закарпаття: 1 — Бронька; 2 — Виноградів; 3 — Довге; 4 — Есень; 5 — Квасово; 6 — Королево; 7 — Мукачево; 8 — Невиське; 9 — Середнє; 10 — Сільце; 11 — Ужгород; 12 — Ужгород-Горяни; 13 — Хуст; 14 — Чинадієво; 15 — Вишково

хітектурного ансамблю входили капличка та церква із прибудовою (рис. 2). Між церквою та основною спорудою знаходився колодязь. Увесь комплекс будівель оточував зовнішній кам'яний мур, який у теперішній час простежується лише на окремих незначних ділянках.

У науковій літературі історія замку розглядається як безперервний ланцюг важливих подій з IX до XVI ст. (створення, перебудови, передача з рук у руки, захоплення, руйнування, загибель). Однак більшість наведених фактів не підтверджується даними письмових джерел, а окремі моменти навіть суперечать їм. Критичний підхід до документальної бази дозволяє встановити наступну канву основних подій, пов'язаних із замком. Перша писемна згадка про Севлюш датована 1280 р. (ÁUO XII, 291). У 1307 р. король Карл Роберт подарував містечко камерарію Беке Боршо з роду Тамашфі (АО, I, 124). Імовірно, разом із містечком він отримав і дозвіл на зведення фортеці, каштелян якої вперше фігурує в джерелах 1308 р. (АО, I, 138). Після того, як брати Борша виступили союзниками Матея Чака проти короля Карла Роберта, замок штурмував і повернув у володіння корони березький жупан Томаш Янкі (A Perényi... 2008, 24—25). Під час штурму система оборони фортеці була знищена. Містечко до 1399 р. належало королеві, але замок у жодному з документів не фігурує (Fügedi 1977, old. 201).

На зламі XIV—XV ст. король Сигізмунд за вірну службу дарував Севлюш секельському та земплінському жупану Петру Перені (A Perényi... 2008, 206—207). Разом із дарчою грамотою Пе-

рені отримав дозвіл на зведення замку (Zsk. I, 6111), але не встиг ним скористатись. Через кілька років йому була пожалувана Нялабська домінія із центром у Королівському замку, тому потреба у спорудженні ще однієї фортеці зникла. На призначений під будівництво укріплення території близько 1505 р. звели францисканський монастир (Riskó 2007, old. 29), патронами якого виступали Перені. Монастирський комплекс функціонував близько половини сторіччя. Ситуація кардинально змінилась у 1556 р., коли вихований у реформатській традиції Ференц Перені розігнав монахів та зруйнував монастир (Rupp 1872, old. 393), який після цих подій вже не відбудовувався.

З метою перевірки хронологічної схеми і визначення стратиграфії пам'ятки експедицією Ужгородського національного університету в польовому сезоні 2007 р. було закладено п'ять шурфів загальною площею 29 м² у різних частинах замку. Три з них (площею 2,0 × 3,0 м) у межах замкових стін, один (2,0 × 2,5 м) — в капличці, і один (2,0 × 2,5 м) — на території церкви (рис. 2) (Прохненко та ін. 2007, с. 219—255).

Шурф 1 прив'язаний до північно-західної стіни внутрішнього дворику на верхньому ярусі замку. Орієнтація траншеї — північний захід — південний схід. При дослідженні зафіксована наступна послідовність залягання шарів. Верхній (потужністю 0,2 м) представлений утрамбованою сірою глиною, нижче нього знаходився шар (0,2—0,4 м) пухкої землі коричневого кольору. Підстилав його прошарок

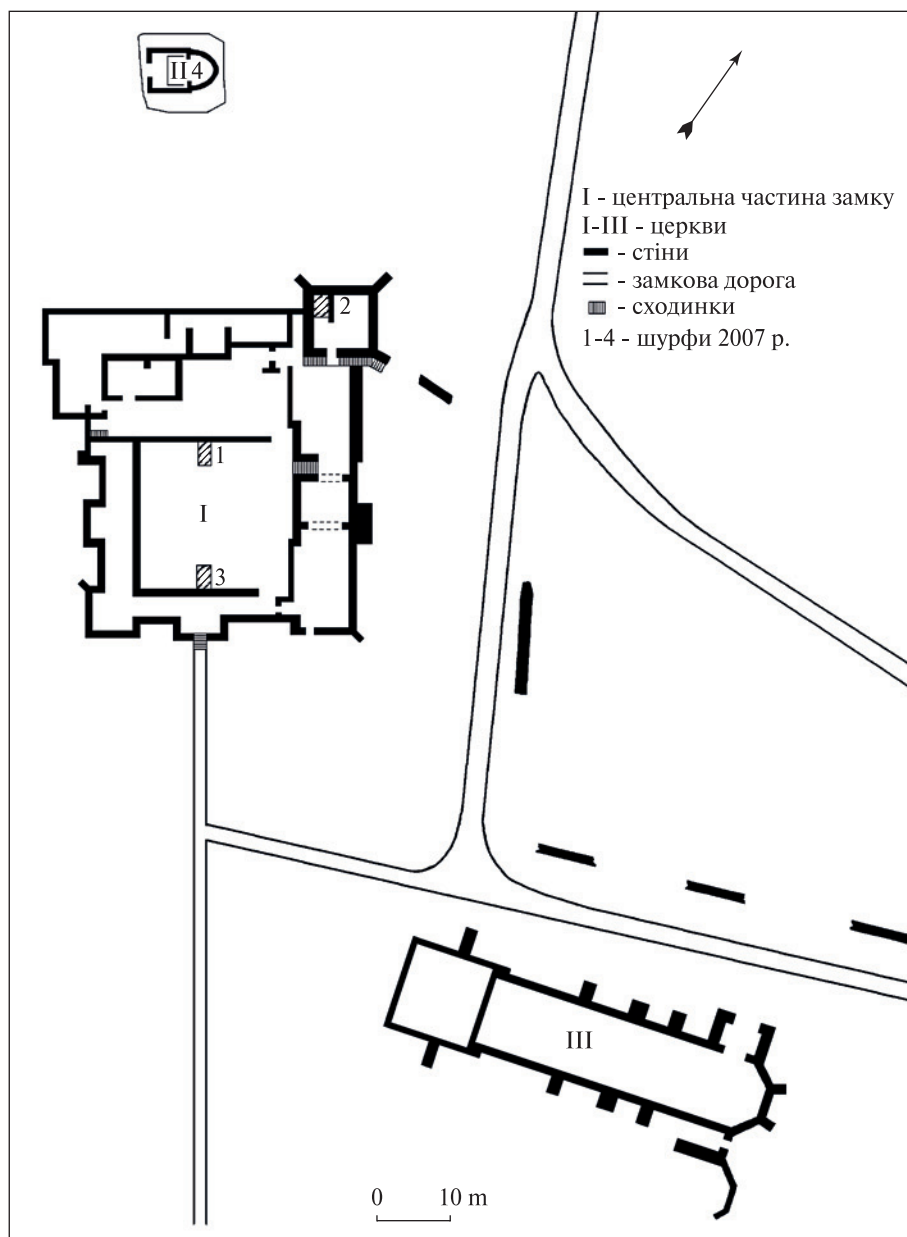

Рис. 2. План Виноградівського замку Канків

жовтої щебілки (потужністю до 0,2 м), нижче неї — шар аналогічної, виявленій зверху, глини коричневого кольору. У південно-східній стінці шурфу з глибини 0,7 м зафіксовані завали каміння, перемішаного з вапняним розчином і піском, товщиною 0,1—0,2 м. Шар каміння під нахилом сходиться до північно-західного профілю, до вогнища, що знаходиться під стіною, біля якої закладений шурф. У південно-східній частині траншеї, під завалом каміння, на глибині 0,65 м виявлена верхівка кладки, яка утворювала кут споруди, що виступав у шурф на 1,0 м. Верх кладки і під вогнища фіксують завершення шару заваленого каміння, а нижче знаходилися шари темно-сірої землі (від 0,70/0,85 до 1,1 м) і жовтої в'язкої гли-

ни (1,1—1,7 м). Останній залягає на скельному матеріку, на якому лежить основа стіни в південно-східній частині шурфу.

Шурф 2 закладений на нижньому ярусі палацу, у західному куті північного бастіону. Орієнтація траншеї північний захід — південний схід. У ході дослідження простежені шари сірої глини із щебенем і вапном, щебеню жовтого кольору, каміння зі щебенем, глини коричневого кольору. Усі шари пухкі, а характер заповнення дозволяє визначити утворення культурного шару на цій ділянці скидання будівельного сміття. Переважний матеріал заповнення — ліпна кераміка епохи пізньої бронзи. Середньовічні та ранньомодерні знахідки датуються XV—XVI ст., представлені вони незначною

кількістю уламків горщиків, залізними цвяхами і фрагментом кам'яної віконної рами.

Для уточнення стратиграфічної ситуації, простеженої в шурфі 1, на відстані 14 м у південно-східному напрямку від нього, біля протилежної стіни внутрішнього дворика був закладений шурф 3, що, як і попередні, орієнтований із північного заходу на південний схід. Стратиграфічна картина наступна. До глибини 0,6—0,7 м залягав шар сірої глини із залишками вапна та штукатурки. У його заповненні, за винятком фрагменту вкритого поливою денця горщика, знайдена виключно ліпна кераміка культури Станово. Практично по всій площі шурфу шар підстиляли завали каміння, потужністю 0,3 м. Глибше залягав шар темно-сірої глини. З об'єктів виявлена яма грушоподібної форми, у заповненні якої знаходилася сильно утрамбована глина темно-сірого кольору зі значним вмістом ліпної кераміки.

З метою уточнення хронології середньовічного горизонту пам'ятки, був закладений шурф 4 у західному куті каплички, яка знаходиться на відстані 30 м на північний захід від замкової споруди. Особливістю каплички, при її незначній площі, є фундамент квадратної форми, товщина якого перевищує 3,5 м. У ході дослідження шурфу простежена наступна стратиграфічна ситуація. Верхній шар, в окремих місцях до глибини 1,0 м, є сучасним перекопом. Нижче нього, до 2,9 м, по всій площі шурфу зафіксовані завали великого андезитового каміння та штукатурки. Траплялися і фрагменти зруйнованих і завалених до середини будівлі стін. Підстилав завали шар гумусованої глини з незначним вмістом керамічного матеріалу.

Простежена ситуація дозволяє зробити висновки, що капличка була зведена на місці частково зруйнованої вежі, під час розбирання стін якої була забутована камінням її внутрішня частина. У результаті був перекритий шар, який визначає час закладання вежі. Фрагменти виявлених горщиків датуються першою половиною XIV ст.

Окремо відзначимо шурф у західній частині костелу. Його заповнення складали кілька фрагментів поливної кераміки та будівельне сміття, перемішане з людськими рештками, які знаходилися на глибині від 0,1 до 2,0 м. Характер шару не дозволяє встановити дату зведення костелу і розглянути стратиграфію пам'ятки на цій ділянці.

Аналіз отриманих у 2007 р. матеріалів став основою для встановлення наступної стратиграфічної картини Виноградівського замку.

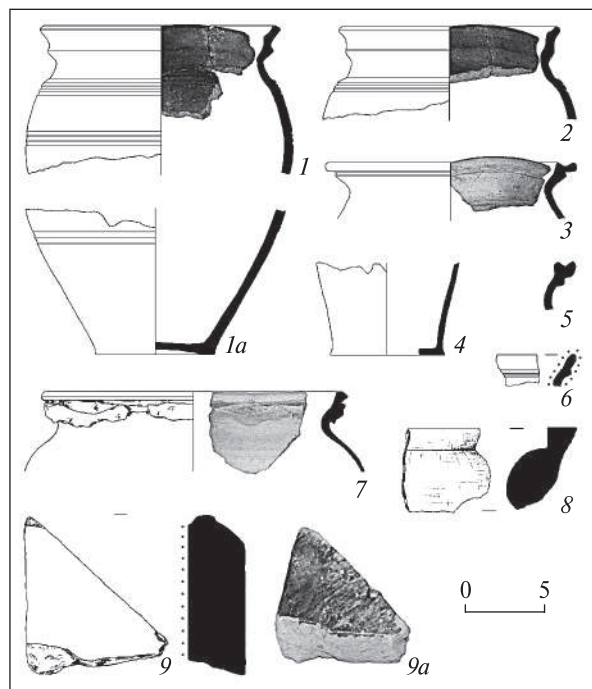

Рис. 3. Керамічний матеріал Виноградівського замку Канків

Початкове заселення урочища датується XIV—XII ст. до н. е. і пов'язане воно з носіями культури Станово. Місце розташування пам'ятки на підвищенні дозволяє розглядати її як пункт, природно укріплений схилами гори. Виявити фортифікаційні споруди епохи пізньої бронзи в теперішній час неможливо через руйнації в ході будівельних робіт у добу середньовіччя. Зведення системи кам'яних укріплень датується XIV ст. Реконструкція фортифікаційних споруд здійснена в XVI ст., але необхідно відзначити, що на досліджених ділянках пам'ятки середньовічні та ранньомодерні горизонти насичені слабо (рис. 3).

За 10 км від Виноградівського замку знаходиться Королівський. Він на сьогоднішній день є однією із найбільш добре досліджених пам'яток Закарпаття доби пізнього середньовіччя та раннього модерну. Замок має власну назву Нялаб. Розташований він на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського району. Висота замкової гори 52 м. З її вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає в 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52 × 47 м, у плані наближений до овальної форми, знаходиться в північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик із колодязем (рис. 4). У 20 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лі-

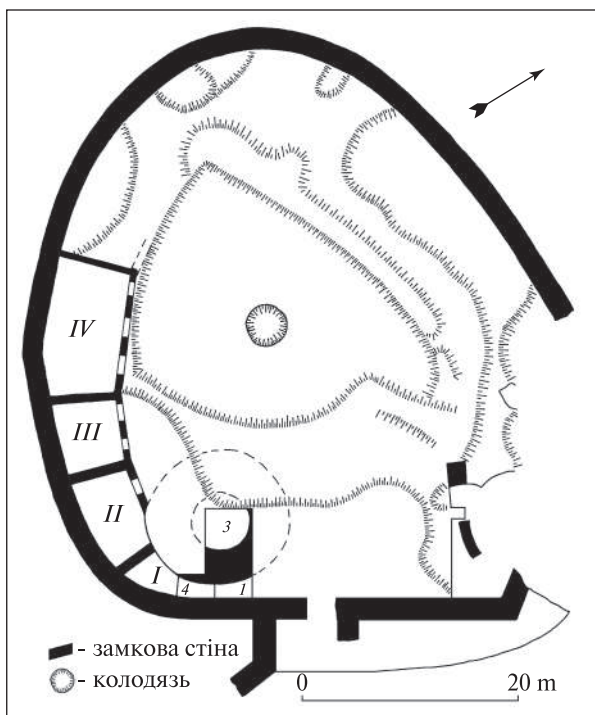

Рис. 4. План Королівського замку Нялаб: I — шурф 2007 р.; 3—4 — шурфи 2011 р.; I — розкоп 2012 р.; II — розкоп 2013 р.; III — розкоп 2014 р.; IV — розкоп 2015—2017 рр.

нія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арочним зводом посередині. Додаткову захисну лінію оточував рів. Для контролю ґрунтової дороги — єдиного зручного підходу до замку, на південно-східній околиці урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастион клиноподібної форми.

Письмові джерела свідчать про функціонування фортеці на північно-східній окраїні Угорського королівства з кінця XIII до третьої чверті XVII ст. Укріплення збудовано між 1272 та 1315 рр. До зведення фортеці в околицях села Фелсас (перша назва Королева) існувала королівська мисливська садиба (*domus regalis*), яку востаннє згадують у 1272 р., а замок з'явився у джерелах з 1315-го року (Hazaí okl. 1897, 193).

На початку XIV ст. король Карл Роберт дарував замок королівському камерарію Беке Боршо (Karácsonyi 1900, old. 211). Після переходу останнього на бік Матея Чака, замок захопив та відновлював із руїн березький жупан Томаш (A Regényi... 2008, 24, 25).

У 1378 р. король Людовик, разом із посадою жупана Угочанщини передав Нялаб у користування *pro honore* молдавському вельможі Драгу та його братам. За період їхнього правління до-

міна не тільки значно розширилась, але й стала локальним центром культури, про що свідчить переписане слов'янською мовою в замку Нялаб у 1401 Євангеліє (Микитась, Чучка 1968, с. 62—64).

У 1405 р., за заслуги перед королем у боротьбі проти антикороля Владислава Неапольського, Сигізмунд дарував замок Нялаб з домінією Петру Перені, чим спровокував понад столітню судову тяжбу між родами Драгфі та Перені.

З початку XV ст. до останньої третини XVII ст. замок, із невеличкими перервами, залишався у володінні баронської гілки роду Перені. Незважаючи на те, що його власники не брали участь у політичних змовах XVI—XVII ст., і завжди залишалися лояльними до влади Габсбургів, у Відні було прийняте рішення про руйнування замку, яке відбулося в 1672 р.

Хоч історія Нялабської фортеці насичена подіями, донедавна на замковій території та її найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки місцевими ентузіастами, які передали частину виявлених старожитностей до Угорського національного музею (м. Будапешт) в 1859 та 1881 рр., співробітниками Музею Природи (м. Київ) у 80-х рр. та Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) на початку 90-х рр. минулого сторіччя.

Систематизоване археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 р. У польових сезонах 2007, 2011—2017 рр. експедиція Ужгородського національного університету вивчала планування замку та його стратиграфію. Аналіз здобутої колекції речового матеріалу свідчить про життєдіяльність на укріпленому пункті з початку XIV до середини XVII ст. (рис. 5—6), що, в основному, узгоджується з інформацією письмових джерел (Prohnenko, Zsilenko 2015, old. 68—71; Прохненко та ін. 2016, с. 123—154; Prohnenko et al. 2016, p. 273—299).

На початковому етапі досліджень у 2007 році були закладені два шурфи (Прохненко та ін. 2007, с. 219—255). Шурф 1 орієнтований із південного заходу на північний схід. З трьох боків він обмежений кам'яними стінами. Верхній шар (0,0—0,7 м) — темно-сіра глина зі значною кількістю кісток і кераміки. Із глибини 0,7 м до 1,1 м зафіксований шар чорної гумусованої землі, насичений інвентарем. Шар пов'язаний зі штурмом замку. Стратиграфічні спостереження дозволяють обмежити датування шару другою половиною XV — почат-

Рис. 5. Кахлі Королівського замку Нялаб

ком XVI ст. Нижче, до глибини 1,8/2,1 м, залягав шар жовтої глини з будівельним сміттям. У нижній частині шару (глибина 2,05 м) — завали цегли та обмазки. Тут виявлена угорська монета — Альберта (1437—1439 рр.). Нижче шару цегли знаходилися завали великого андезитового каміння, буличників, серед яких траплялися фрагменти оформлення інтер'єру.

Шурф 2 орієнтований із південного сходу на північний захід. У ході його дослідження зафіксовано три шари. Верхній — темно-сіра гумусована глина, під ним — глина коричневого кольору. У східному куті шурфу, над материком простежений шар підсіпки гальки. У заповненні шурфу кістки та кружальна кераміка.

Дослідження 2007 р. дозволили говорити про Королівський замок як один із найперспективніших для продовження стаціонарних досліджень. Проведені в наступні польові сезони роботи були зосереджені у верхній частині замку, де вивчено три кімнати, велику залу і підсобне приміщення. Потужність культурного шару становила від 4,0 до 5,0 м. Стратиграфічні спостереження дозволили виділити в досліджених приміщеннях два основні горизонти (до і після руйнування стін замку солдатами австрійського гарнізону в 1671—1672 рр.). Верхній утворювали масивні уламки стін, завали великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, що однорідною масою заповнили

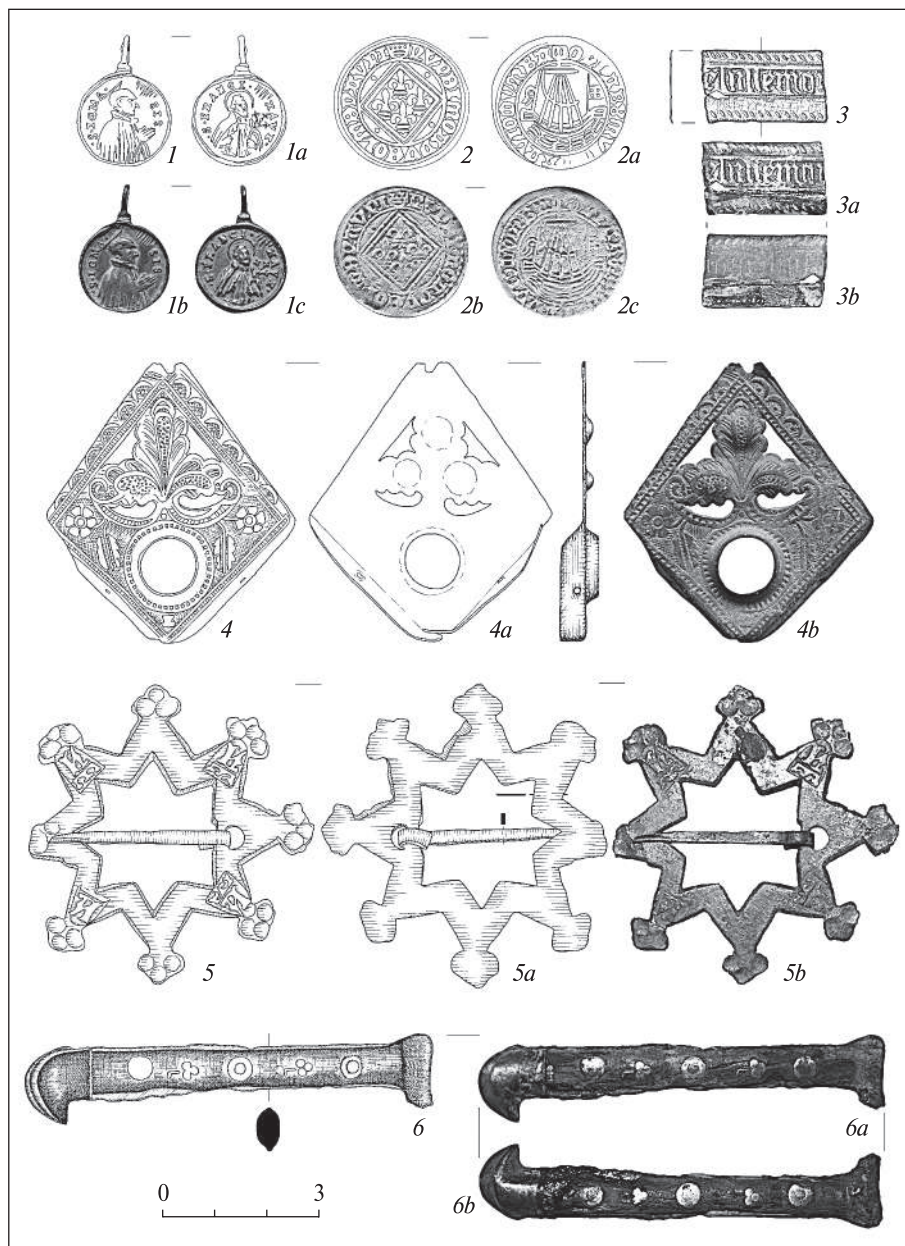

Рис. 6. Індивідуальні знахідки Королівського замку Нялаб

замкові кімнати після підривів. Нижній горизонт залягав нижче рівня підлоги приміщень. Складався із глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття (штукатурка, уламки цегли, каміння). Його заповнення становили фрагменти кераміки та індивідуальні знахідки XIV—XVI ст.

Аналіз отриманих у ході археологічного дослідження Королівського замку матеріалів дозволяє на сьогоднішній день встановити наступну стратиграфічну картину. Зведення кам'яної фортифікації датуємо початком XIV ст., але відзначаємо слабу інтенсивність процесу життєдіяльності й ненасичений культурний горизонт цього часу. Замок перебудо-

ваний у XV ст. Після реконструкції укріплень формується потужний культурний шар, який свідчить про інтенсивний процес життєдіяльності. На початку XVI ст. фіксуємо штурм замку. Активна життєдіяльність на Нялабі продовжувалася, як мінімум, до середини XVII ст.

Броньківський замок, розміщений в Іршавському районі, досліджували весною 2008 р. Пам'ятка знаходиться на верхівці стрімкої скелястої гори, яка називається місцевим населенням Царською. Вона прикриває вхід у бічну ущелину гірського масиву, що оточує зручну для поселення долину р. Бронька. Річка, залишаючи вузький прохід у вигляді дороги, огинає гору із трьох боків.

Замок зведений на площадці наближеної до овальної форми, із незначним відхиленням, орієнтований за лінією захід—схід. Розміри плато (35 × 14 м) обмежили замкову площу (рис. 7). Вона, у комплексі з особливостями розміщення, а саме, відмінним оглядом місцевості і, головне, відсутністю зручного підйому, дозволяє говорити про основне функціональне призначення пункту, імовірно за все, як дозорного, а не як класичної резиденції феодала. У зв'язку із цим включення пам'ятки до категорії замків доволі умовне.

Згадки про укріплення в письмових джерелах з'являються з другої половини XIII ст. Король Ласло V у своїй грамоті від 23 травня 1273 р. прийняв до двору магістра Петра з роду Чак за участь у відвоюванні Броньківського замку. Грамота пов'язана з подіями десятилітньої давнини, саме під час військового конфлікту між Белою IV та молодшим королем Іштваном V одна із сутичок відбувалася під стінами Броньківської фортеці (Fügedi 1977, old. 104).

Наступна згадка про Броньківське укріплення датована 1290 р. Король Андрій III наказав Мігалю Убулфі тримати оборону замку до його прибуття (Cod. dipl. 1829, 458). На думку дослідників, таке доручення може бути пов'язане із проникненням восени 1290 р. на територію Угорщини з Польщі самозванця, який видавав себе принцом Андрієм, братом короля Ласло IV.

У документі 1321 р. згадують уже тільки руїни Броньківського замку. Достеменно не відомо, що призвело до занепаду фортеці. На думку одних учених, вона потрапила під § 24 королівського закону 1291 р. про грабіжницькі укріплення (Györffy 1987, old. 530), на думку інших, її зруйнували згідно з умовами мирного договору між Андрієм III та Альбертом Габсбургом 1291 р. (Kristy 1986, old. 152). Проте Броньку могли зруйнувати під час будь-якого іншого епізоду громадянських війн злам століть.

Замкові будівлі представлені двома кам'яними спорудами, які місцями ледве видаються над сучасною поверхнею. Перша — округла в плані вежа (зовнішній діаметр — 7,8 м, товщина стіни — 1,0 м), зведена у східній частині майданчику. Вона захищала складний, але найдоступніший підступ до вершини. Південна частина стіни межує зі скелею, заввишки 3,0 м, в основі якої знаходиться печера штучного походження.

Друга будівля, прямокутної в плані форми, розміщена в західній частині плато. Її розміри — 13,6 × 7,6 м, товщина стін — 1,0 м. У під-

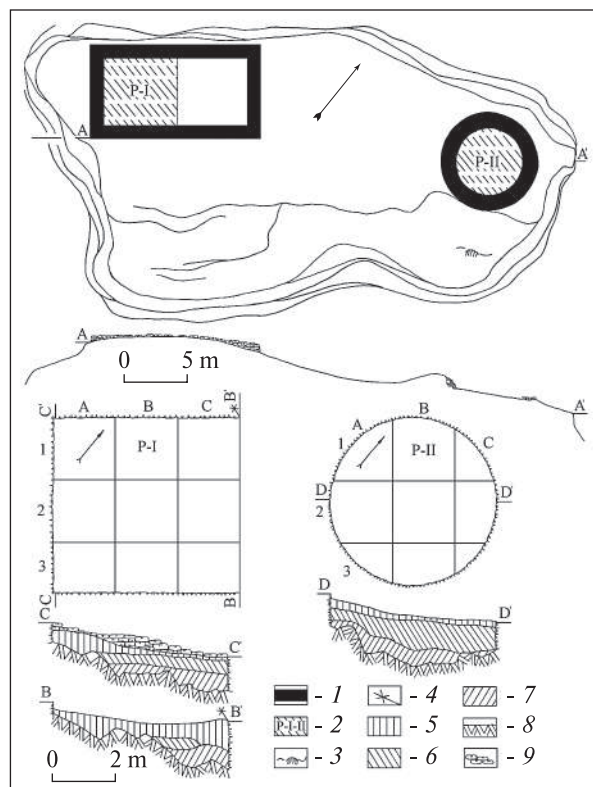

Рис. 7. План Броньківського замку: 1 — стіна; 2 — розкоп; 3 — печера; 4 — репер; 5 — верхній шар; 6 — чорна глина; 7 — жовта глина; 8 — материк; 9 — каміння

ніжжя північної стіни починається стрімкий схил (45°), між південною стіною і схожим схилом — порівняно горизонтальна трьохметрова площадка (можливо, для входу в споруду). Західна стіна межує з вертикальними скельними виступами (рис. 7).

Свідчення місцевого населення та візуальний огляд пам'ятки дозволили констатувати знищення значної площі замку скарбошукачами. У багатьох місцях у результаті їхньої діяльності переміщений культурний шар, навіть оголена скельна основа. З урахуванням цієї ситуації, два розкопи закладені в порівняно добре збережених зонах пам'ятки (Прохненко та ін. 2008, с. 139—148; Prohnenko, Zsilenko 2016, old. 77—79).

Площа розкопу I (6,0 × 5,6 м) обмежена стінами прямокутної споруди. Вона характеризується повною відсутністю культурного шару (лише листя і переплетене коріння, яке сягає глибини від 0,1 до 0,5 м) на квадратах дотичних до південної стінки, що пов'язуємо з діяльністю «чорних археологів». У ході розкопок північних квадратів, під верхнім горизонтом зафіксований шар чорної гумусованої глини, потужністю до 0,5 м. Нижче нього, до материка, залягала жовта глина із вкрапленнями вап-

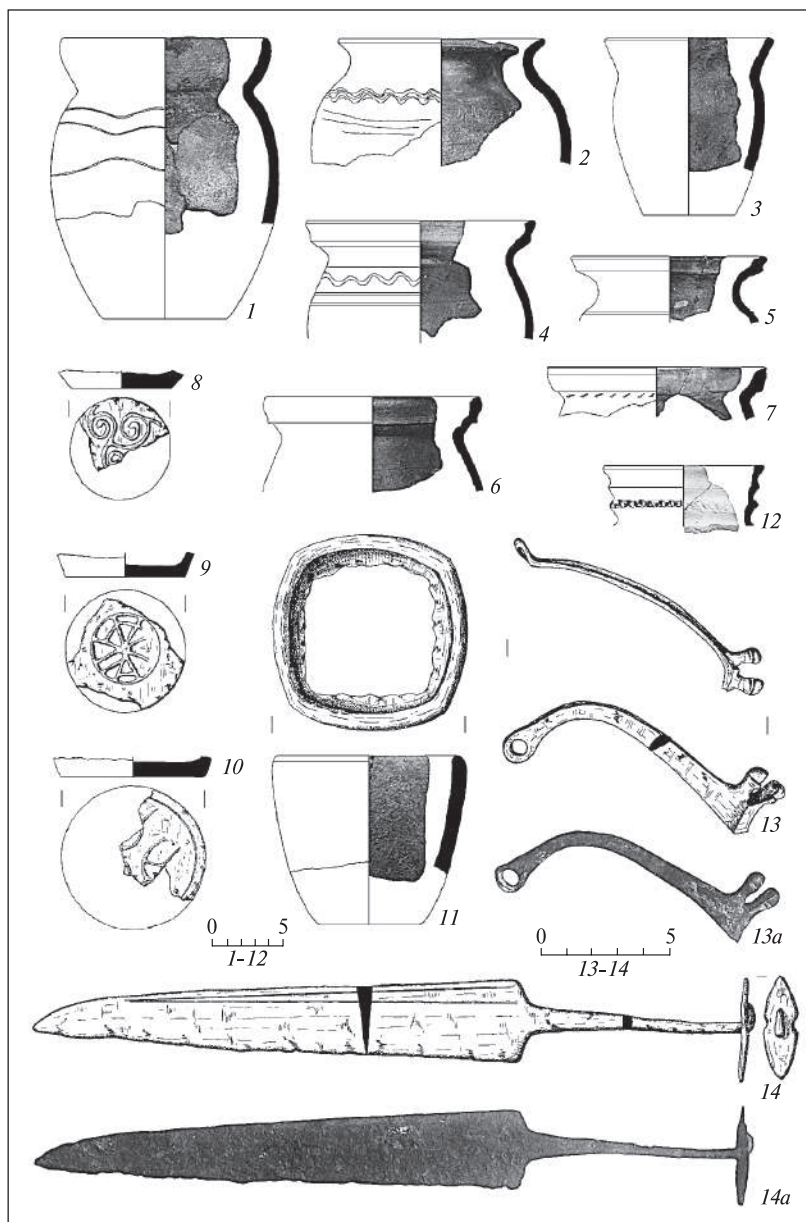

Рис. 8. Кераміка та індивідуальні знахідки Бронківського замку

на. Потужність цього шару становила до 0,5 м. Материк представлений виступаючими скелями, що свідчить про поспіх при зведенні замку, для якого навіть не був підготований майданчик — основа для фортифікаційних об'єктів.

Між скельними западинами, у нижній частині шару жовтої глини, виявлені три бокові фрагменти ліпної кераміки, які не підлягають точному хронологічному визначенню. За морфологією глиняного тіста їх можна датувати III—II тис. до н. е.

У верхній частині цього шару і в заповненні чорної глини відмічено значну кількість культурних решток: кераміка, індивідуальні знахідки, кістки. Залягання шарів на площі розкопу порушене. Як наслідок, матеріал різних хроно-

логічних горизонтів перемішаний, що не дозволяє вивчити стратиграфію пам'ятки. У цій ситуації можливе лише виділення із загальної колекції груп матеріалу, які визначають конкретні часові періоди.

Розкоп II закладений у східній вежі. Послідовність залягання шарів аналогічна простежених на розкопі I: верхній — чорна гумусована глина (потужність до 1,0 м), нижній — жовта глина (потужність — 0,4 м), материкова основа — гостро виступаючі скелі. У заповненні шарів виявлені два бокові фрагменти кружальних горщиків.

Характер культурного шару став основою для визначення східної вежі як дозорної, будівлі прямокутної форми — як житлового при-

міщення замку. Аналіз матеріалу дозволив встановити етапність заселення (рис. 8). Початковий горизонт пов'язаний із населенням мідно-бронзової епохи, яке використовувало верхів'я в якості сховища.

Зведення укріплень із підручного будівельного матеріалу, причому поспішне, визначається другою половиною XIII ст. Основний горизонт проживання, що фіксується на пам'ятці, нетривалий (до середини XIV ст.). Серед індивідуальних знахідок домінують ножі, включаючи бойові, і бруски для їхнього гостріння. Також представлені тигель для плавки кольорових металів, фрагмент шпори, гачок і цвяхи.

Жителі замку в цей час займалися полюванням і риболовлю, що підтверджується аналізом виявленого остеологічного матеріалу. Визначення кісток тварин свідчить про полювання мешканців замку на кабанів, косуль, оленів і вовків. Окрім того, вживали м'ясо свиней та корів.

Незначна кількість керамічного матеріалу пов'язана з XV ст. Скоріше за все, у цей період основна функція замку — сховище.

Результати досліджень підтвердили відзначену в науковій літературі дату зведення замку (друга половина XIII ст.). Отримані матеріали виступають базовими для характеристики життєдіяльності жителів пам'ятки, тому що подальшому археологічному вивченню вона не підлягає.

Навесні 2008 р. археологічною експедицією Ужгородського національного університету досліджувався замок в смт. Середнє Ужгородського району. Він, на відміну від решти замків Закарпаття, збудований на рівнині біля річки Веля. На сьогоднішній день зі споруд найбільше збереглася житлова (розміри 18,6 × 16,5 м), яка становила основу архітектурного ансамблю. Її цокольний поверх поділений широкою стіною-перегородкою на дві увінчані напівсферичними стелями кімнати, з'єднані між собою невеликим проходом. Ззовні до кожної кімнати вели автономні вузькі проходи в північній та східній стінах споруди, у часи функціонування замку, оснащені дверима. Під цими приміщеннями знаходилися підвали, до яких можна було потрапити по гвинтових сходах, встановлених у північно-східному куті будівлі з ретельно відшліфованих плит із білого каменю. Над цокольним поверхом функціонувала простора зала з високими вузькими вікнами, вхід до якої знаходився зі східного боку споруди. Будівлю увінчував чотирибохскатний дах пірамідальної форми з усіченими кутами основи.

Навколо знаходиться оточений кам'яними стінами замковий дворик. Додаткова форти-

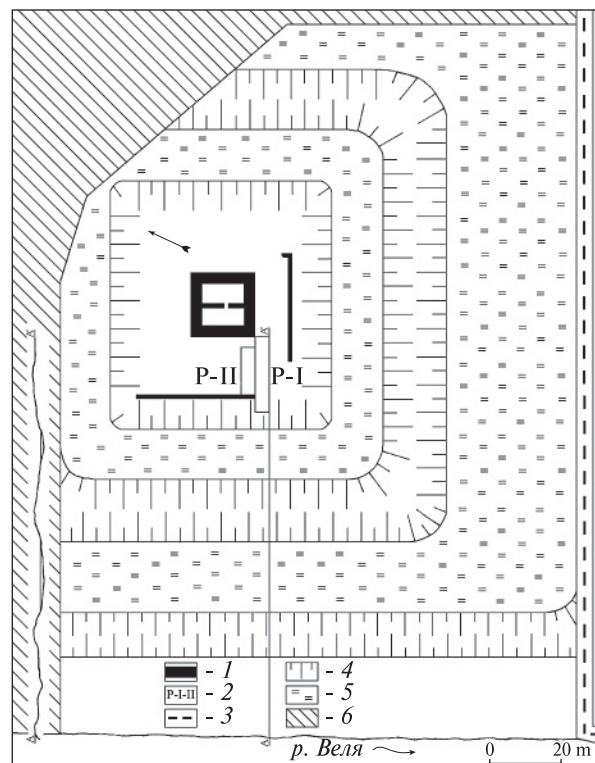

Рис. 9. План Середнянського замку: 1 — замкові стіни; 2 — розкопи; 3 — дорога; 4 — вал; 5 — рів з водою; 6 — знищена господарськими діями територія

фікаційна система, у плані наближеної до квадратної форми, представлена двома лініями помітно знівельованих валів і ровів. Зовнішній вал обмежує площу пам'ятки — 200 × 200 м, майже вся територія якої значно зруйнована в ході будівельних і сільськогосподарських робіт місцевим населенням (рис. 9). Відчутного удару по замку нанесла й діяльність реставраторів, які знищили більшу частину центральної ділянки та змінили зовнішній вигляд валів і ровів, що не дозволяє говорити про їхню реальну початкову висоту та глибину. В окремих місцях сучасна висота валів досягає 3,5 м. У ході робіт, за свідченнями старожилів, була зруйнована і штучна система циркуляції води (труби набору та зливу), що надходила з річки в рови із західного боку і витікала з них у напрямку млина зі східного. У теперішній час, у результаті застою дощової води, більшість ровів заболочена.

Про Середнянський замок існує ряд легенд, які міцно увійшли не тільки до популярної, але і до наукової літератури. Згідно з ними будівництво укріплень пов'язується з орденом тамплієрів. Цей регіональний міф зміцнів завдяки тому, що довгий період часу на основі «архітектурних особливостей» зведення замку помилково датувалося XII ст. При подібному хронологічному визначенні важко поясни-

ти потрапляння до внутрішнього заповнення корінних стін центральної споруди уламків цегли, датування яких значно молодше запропонованого. Більше того, замки аналогічного планування на території Угорщини датуються пізнішим часом.

Окрім цього відзначимо, що вказана дата зведення замку суперечить даним письмових джерел, за якими можна встановити наступну послідовність пов'язаних із цим укріпленням подій. Населений пункт Середнє, який у 1455 р. згадується вже як містечко, належав угорському роду Палоці. Незважаючи на те, що стрімке піднесення роду почалось ще за правління короля Сигізмунда, з початку XV ст. його представники займали високі державні посади та за вірну службу отримали значні володіння на північному сході Угорського королівства, однак вони не мали на своїх землях жодної фортеці. У 1414 р. Палоці отримали дозвіл на будівництво замку, але не скористалися ним, оскільки у 1429 р. їм дарували шарошпотоцьку домінію із замком Уйгель (Шаторальяульгель) (Engel 1998, old. 55). У Середньому будівництво першої замкової споруди, яка згодом стала центром архітектурного ансамблю, було розпочате тільки наприкінці XV ст., разом із початком закладання винних підвалів.

Після Могацької битви 1526 р., у якій загинув останній представник роду, Антал Палоці, не залишивши за собою спадкоємця чоловічої статі, Середнянську домінію, завдяки підтримці Яноша Саполяї, вдалося прибрати до рук братам Добо.

Саме в цей час розпочинається розбудова системи оборони навколо центральної замкової споруди, що підтверджує і таблиця біля входу до винних підвалів: *«Викопані стараннями братів Добо, Ференца, Іштвана та Домокоша спадкоємців та власників Середнянського замку. Захисними стінами та ровом укріплено 1557 року Христового»*.

Після смерті єдиного спадкоємця братів, Ференца Добо молодшого, замок спочатку перейшов у володіння Софії Перені, онучки Домокоша Добо, а після її смерті до нащадків Анни, сестри братів Добо (Takáts 1928, old. 416—419). Онучкою Анни Добо була Жужанна Лорантфі, дружина Дьордя Ракоці I, і таким чином Середнє у якості приданого опинилося у власності Ракоці. Згодом укріплення стало спільним володінням родин Форгач і Ілошваї. За свідченням урбарія 1689 р. *«п'ять років тому замок був спалений повстанцями, але кілька приміщень якось відремонтовані та перекриті соломю досі*

використовують». Занепад фортеці продовжувався після визвольної війни, коли нею володіли Перені і Баркоці, але на підтримання споруди практично не витрачалися. З XIX ст. джерела згадують лише руїни.

У 2008 р., з метою дослідження стратиграфічної ситуації і враховуючи можливу для проведення розкопок площу, вивчення замку археологічною експедицією Ужгородського університету почалося з території замкового дворику. Розкоп I (22 × 4,0 м) перерізав його від південного кута центральної будівлі до рову. Потужність культурного шару, який складався з прошарків глини різного кольору, від сірого до чорного (в основі), сягала 2,8 м. Зведення кам'яних стін у XVI ст. було стратиграфічно підтверджене знахідкою фальшивої угорської монети 1543 р. Фердинанда I (1526—1564 pp.). Наступний період (XVII — початок XVIII ст.) визначався кількісним збільшенням колекції матеріалу (керамічний посуд, кахлі та вироби з металу) (Прохненко та ін. 2008, с. 189—192).

Для отримання додаткової інформації археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила роботи в польовому сезоні 2017 р. Розкоп II (12 × 4,0 м) був прирізаний до північної бровки розкопу I. В основному, стратиграфічна ситуація ідентична простеженій під час попередніх досліджень. Виявлені фундаменти стін вдалося віднести до двох різних хронологічних горизонтів. Дві масивні широкі стіни, датовані початком XVI ст., розташовані паралельно до східної стіни центральної вежі, утворювали на краю замкового дворику своєрідну галерею, за межами якої починався рів. Наприкінці того ж сторіччя або на початку наступного (не раніше 1588 р.) між цією галереєю і центральною вежею була зведена ще одна потужна стіна, біля якої простежений ряд щільно розташованих ям. У цей же час добудована низка перемичок між старими і новими мурами, у результаті чого утворився новий комплекс малих приміщень.

У порівнянні з польовим сезоном 2008 р. помітно збільшилася колекція виявлених індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарні пломби) (Prohnenko, Zsilenko 2017, old. 56—59). Майже всі здобуті матеріали датуються XVI—XVII ст. (рис. 10) До більш раннього часу (XV ст.), скоріше за все пов'язаного з дозамковим горизонтом, належать лише три угорські монети (Сигізмунда Люксембурзького 1430—1437 pp., Владислава I 1440—1444 pp. і Матяша Корвіна 1489—1490 pp.).

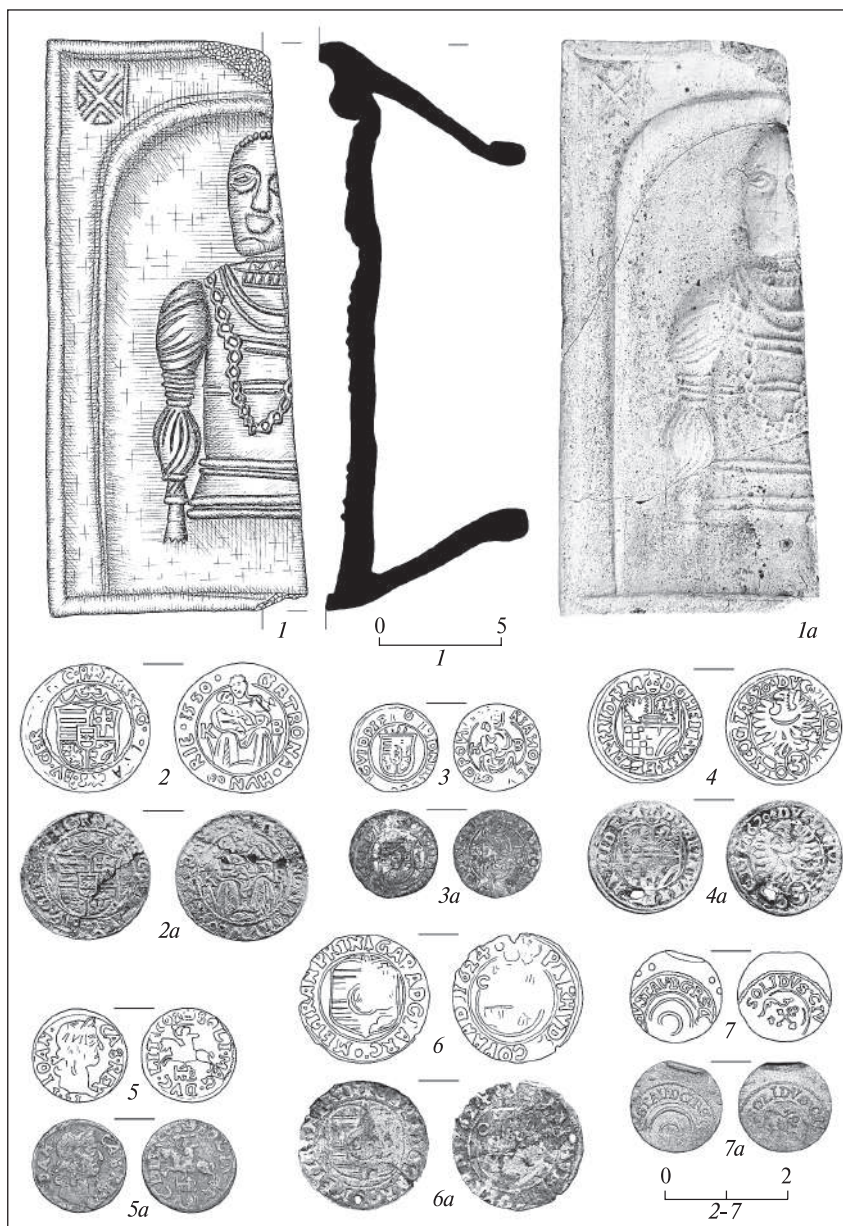

Рис. 10. Кахля та монети Середнянського замку

Керамічні вироби, представлені посудом і кахлями, в основному відносяться до заключного періоду використання укріплень у XVII ст. Асортимент посуду включає різноманітні форми столової кераміки (кубки, миски, тарілки, глечики, горщики, кришки), більшість якої орнаментована нанесеними червоною фарбою прямими і хвилястими лініями, а також поливою зеленого або коричневого кольорів. В окремих випадках використовувалися комбінації білої, жовтої, блакитної і чорної глазурі.

Кахлі, крім кількох екземплярів без поливи або з поліхромним розписом, укриті глазур'ю зеленого кольору. Для оформлення середнянських печей характерне використання різноманітних комбінацій геометрично-

го та рослинного декору. У його доповнення в конструкціях печей XVII ст. використовувалися плитки із зображенням русалок, а також екземпляри, що оздоблювали верхівку печі із жіночим обличчям і цифрами «1637» або з образом янгола і цифрами «1632» та «1451».

Серед знахідок кахлів реалістичністю зображення вирізняються два екземпляри XVI ст. На одному з них відтворений аристократ, одягнений за тогочасною модою з нагрудною прикрасою, що підтверджує його високий соціальний статус (рис. 10, 1). На другій плитці — постать Ісуса Христа зі страждальним виразом обличчя, якого підтримує янгол. Аналогії останній відомі з Королівського замку Нялаб і пам'яток на території Румунії.

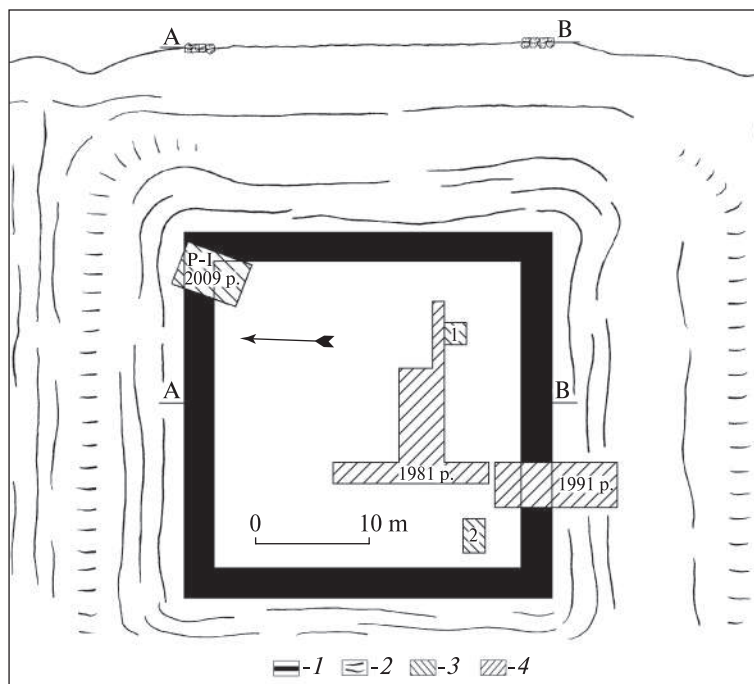

Рис. 11. План Сілецького замку Бодулів: 1 — замкова стіна; 2 — рів; 3 — розкоп і шурфи 2009 р.; 4 — розкопи та шурфи 1981 і 1991 рр.

Предмети озброєння представлені кулями до рушниць діаметром до 1,0 см і гарматними ядрами малого калібру (4,0—5,0 см).

У колекції монет простежується певна закономірність — домінування угорських номіналів XVI ст., в основному другої половини цього сторіччя, а також сілезьких польських, литовських та шведських монет першої половини XVII ст. Виявлені три фальшиві номінали, два з яких XVI ст., один — першої половини XVII ст. (рис. 10).

У горизонті XVII ст. знайдена ціла серія стрілок від настінних годинників і ковані елементи обкладинок книжок. Більшість прикрашена геометричним декором, одна книжкова оковка гравірована рослинним декором із боків, а в центрі розташоване зображення — коронований двоголовий австрійський орел. Одна мідна застібка зі слідами позолоти оздоблена лебединою головою.

Важливу інформацію для хронологічного визначення будівельних горизонтів Середнянського замку й встановлення особливостей життєдіяльності його мешканців несуть знахідки товарних пломб (дев'ять екземплярів), які в такій концентрації на території Закарпаття виявлені вперше. Середнянські екземпляри виступають чіткими індикаторами напрямків регіональної торгівлі наприкінці XVI — на початку XVII ст. Це дві великі пломби із Вскови (колишній Фрауштадт), одна із Гданська,

а також маленькі пломби з так званим гмерком, походження яких найімовірніше також пов'язане з територією Польщі. Їхній аналіз, у комплексі з матеріалами інших пам'яток мікрорегіону, дозволяє говорити про активізацію у цей час на вказаних землях північного (польського) торговельного напрямку.

Увесь набір археологічного матеріалу, отриманий у ході дослідження Середнянського замку в 2008 і 2017 рр., хронологічно співпадає з датами, зафіксованими в письмових джерелах. У комплексі вони дозволяють визначити зведення будівлі біля р. Веля кінцем XV — початком XVI ст. До середини XVI ст. споруда стала ядром замкового комплексу, функціонування якого фіксується до початку XVIII ст.

У 2009 р., згідно з наміченим планом, роботи проводилися у Сілецькому та Квасівському замках. Були вивчені невеликі ділянки, матеріали яких стали основою для визначення часу їхнього існування.

Про Сілецький (Іршавський) замок у письмових джерелах не збереглося жодної згадки. Імовірно, збудували його місцеві феодали, представники роду Ілошваї. Руїни укріплення були розібрані у XIX ст. для будівництва нової церкви Іршави (Lehoczky 1996, old. 529—532).

Руїни укріплення розміщені на північній окраїні с. Сільце (Іршавський район), на вершині гори Бодулів. З північного і північно-західного боків підніжжя гори було заболоче-

ним, із південно-східного, на відстані 200 м від підніжжя, тече р. Іршавка, яка неподалік впадає у р. Боржава. Східний і північно-західний схили гори стрімкі, південно-західний — пологий.

План замку був визначений за залишками його кам'яного фундаменту. У плані має квадратну конфігурацію, розміром 32 × 32 м. З північного та південного боків замок додатково захищений прокладеними вздовж стін ровами та валами (рис. 11).

Уперше пам'ятку розкопувала в 1981 р. археологічна експедиція під керівництвом С.І. Пеняка. На основі зібраного керамічного матеріалу дослідник виділив три культурно-хронологічні горизонти (III—II ст. до н. е., X—XI ст. і XIII—XIV ст.). У 1991 р. роботи в урочищі Бодулів поновив О.В. Дзембас. Ним виявлена незначна кількість фрагментарної кераміки, визначеної гальштатським періодом і епохою середньовіччя (X—XI ст.).

Мізерний матеріал, здобутий при дослідженні Бодуліва, змусив знову звернути увагу на цей пункт. З метою отримання додаткових даних були закладені розкоп і два шурфи на ділянці, обмеженій кам'яним фундаментом (Прохненко и др. 2009, с. 239—260).

Розкоп I, площею 4,0 × 6,0 м, прив'язаний до північно-західного кута зруйнованої споруди. Верхній шар (0,4 м) складається з утворених при розбиранні стін місцевими мешканцями завалів каміння. Під ним, до материка, залягає культурний шар потужністю до 0,8 м. У його заповненні виявлена незначна кількість ліпної гальштатської і кружальної середньовічної кераміки.

Аналогічна ситуація простежена в шурфах. Єдиний об'єкт — вогнище, виявлене в шурфі 1. У плані воно округлої форми, діаметром 1,0 м і глибиною 0,2 м. У заповненні присутнє вугілля і кістки тварин. Поряд із вогнищем знаходилися фрагменти середньовічних горщиків.

У шурфі 2, окрім уламків посуду, під завалами каміння, знайдена частина трубки для паління, датована XVIII ст. Ця знахідка, характер завалів, а також назва гори у місцевого населення, як «каменоломні», свідчить про розбирання стін замку на будівельні матеріали в новий і новітній часи.

Отриманий у ході дослідження керамічний матеріал дозволяє визначити час будівництва замку другою половиною XIII ст. (рис. 12).

Другий, із досліджених у 2009 р., замок розміщений на східній окраїні с. Квасово Берегівського району. Зведений він на верхівці скеляс-

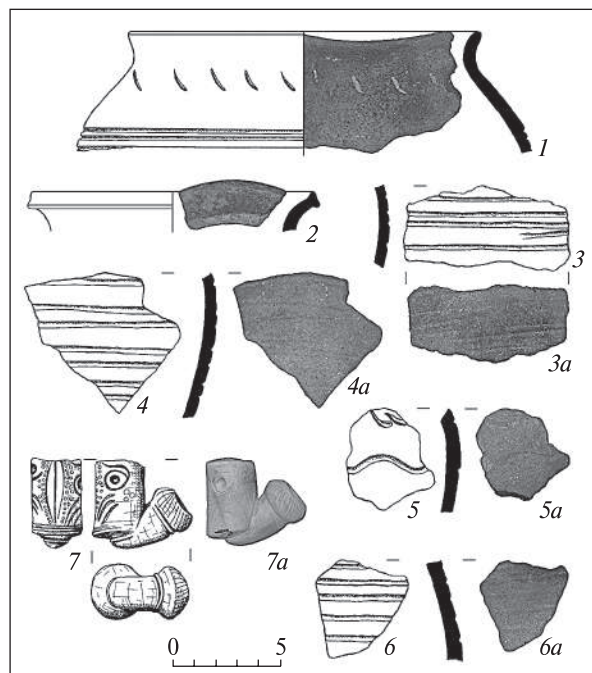

Рис. 12. Кераміка Сілецького замку Бодулів

того пагорба. Його північний і північно-східний схили, які виходять до р. Боржава — стрімкі, а південний і південно-західний — пологі.

Частина фортифікаційного комплексу знищена в результаті господарської діяльності в XX ст. На сьогоднішній день від замку збереглися фундамент і частина стін, викладених із великих андезитових плит. Їхня товщина до 2,0 м.

У плані замок мав форму прямокутного трикутника з круглою вежею на південному куті. Площа центральної частини — 450 м². Внутрішній діаметр вежі — дев'ять метрів. До неї примикає рів, до чотирьох метрів завглибшки, виритий уздовж західної стіни замку (рис. 13).

Населений пункт Квасово в письмових джерелах вперше згадується 8 травня 1390 р., коли разом з Варієвим король Сигізмунд дарував його придворному лицарю королеви Марії, магістру Яношу, сину Дьордя Надьмігалі (ZsO I, 1487). На початку XV ст. село перейшло до роду Якчі, а згодом до гілки Саніслофі роду Баторі. Наприкінці століття представники роду Матузнаї частково як посох, частково як придбане майно отримали Квасівський замок разом із домінією (Lehoczky 1996, old. 548—549). У 1540 р. Дьордь та Пал Матузнаї продали замок хустському каштеляну Криштофу Каваші. Повернути родові володіння вдалося тільки в 1546 р. Наприкінці 1550-х — на початку 60-х, у період загострення міжусобної війни між королем Фердинандом та Яношом II Сигізмундом, Пал Матузнаї,

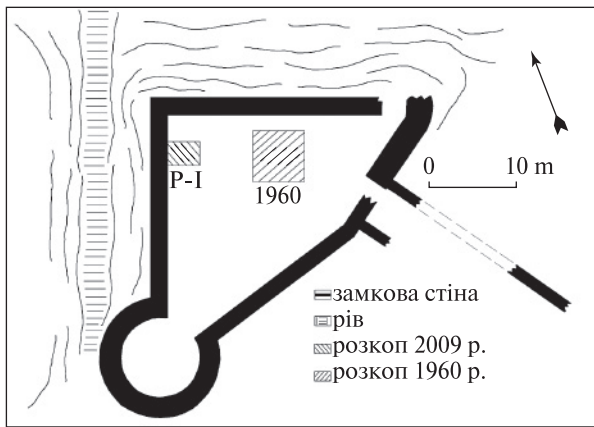

Рис. 13. План Квасівського замку

скориставшись політичною нестабільністю, перетворив Квасівську фортецю в лігво грабіжників, які тримали в страху всі околиці.

Ситуація настільки загострилася, що на законодавчих зборах 1563 р. у Пожоні (Братислава) головнокомандувачу була дана вказівка дослідити доцільність подальшого утримання Квасівського замку. У разі, якщо буде доведена значимість замку в системі оборони королівства, головнокомандувач був зобов'язаний навести лад у гарнізоні, щоб припинити грабунки. В іншому випадку, замок підлягав руйнуванню.

Оскільки в цей час регіон був підвладний Яну Сигізмунду, рішення залишилося на папері. Лише через рік, у 1564 р., королівським військам під командуванням Лазара Швенді вдалося зайняти регіон і захопити навколишні фортеці, у тому числі й Квасово. Того ж року замок був зруйнований (Budai 1814, old. 177).

Письмові джерела свідчать, що замок виник наприкінці XV ст., але в науковій літературі без посилань на конкретні документи вказана більш рання дата — XIV ст. Для встановлення стратиграфічної колонки замку в польовому сезоні 2009 р. експедицією Ужгородського національного університету були проведені польові дослідження.

Розкоп I, розміром 3,0 × 4,0 м, закладений у західній стіні. Культурний шар на цій ділянці мав потужність до 3,2 м. Його верхній горизонт (1,0 м) складався з будівельного сміття (каміння, цегла, штукатурка). Нижче залягали шари темно-сірої і світло-коричневої глини. Материк, який представляє собою скельну породу, вкритий шаром каміння, товщиною 0,2–0,3 м (Прохненко и др. 2009, с. 239–260).

У центральній частині розкопу, під завалами будівельного сміття, із глибини 1,0 м, були простежені контури ями, діаметром — 1,0 м і глибиною — 1,25 м. В її основі виявлений боковий

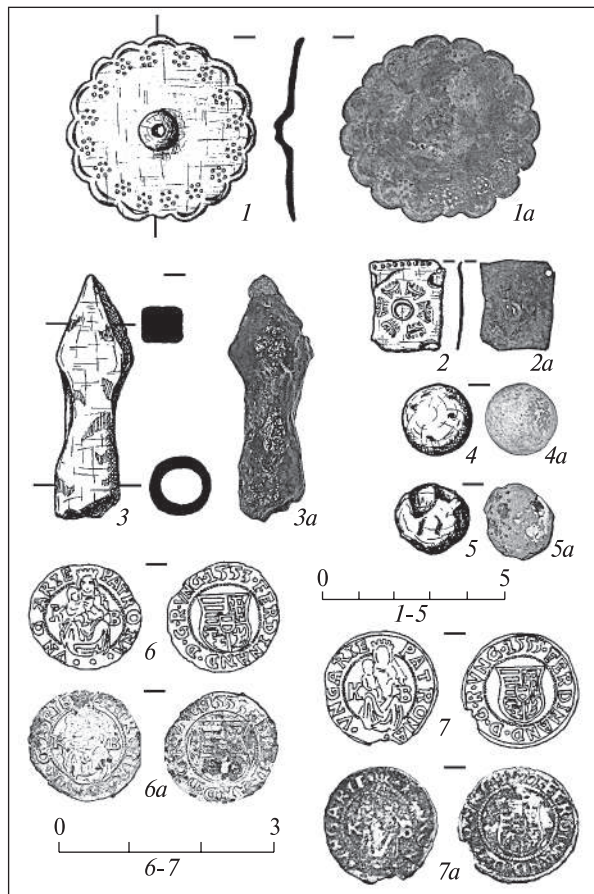

Рис. 14. Індивідуальні знахідки Квасівського замку

хід до замкової стіни. Заповнення ями складалося з темної глини зі значним вмістом кераміки. Osteологічні рештки представлені кістками великої рогатої худоби, свиней, птахів і риби.

Основним речовим матеріалом, отриманим у ході дослідження замку, були кружальні горщики. Згідно з аналогіями з інших пунктів Верхнього Потисся, цей посуд датується XVI ст., що на цьому розкопі підтверджено двома угорськими монетами Фердинанда I (1526–1564 pp.), карбування 1553 та 1555 pp.

Окрім кераміки, у ході дослідження замку були виявлені й металеві речі. Це залізні цвяхи, арбалетний болт, мушкетні кулі та бронзові орнаментовані пластини (рис. 14).

Стратиграфія Квасівського замку дає можливість говорити про два етапи заселення території. Перші мешканці прийшли сюди в II тис. до н. е., а наприкінці XV ст. виникає фортеця.

У польовому сезоні 2009 р. досліджували укріплений палац у смт Чинадієво Мукачівського району. Пам'ятка знаходиться на рівнині, на відстані 200 м від р. Латориця, на її правому березі. Центральну частину архітектурного ансамблю займає двоповерхова будівля,

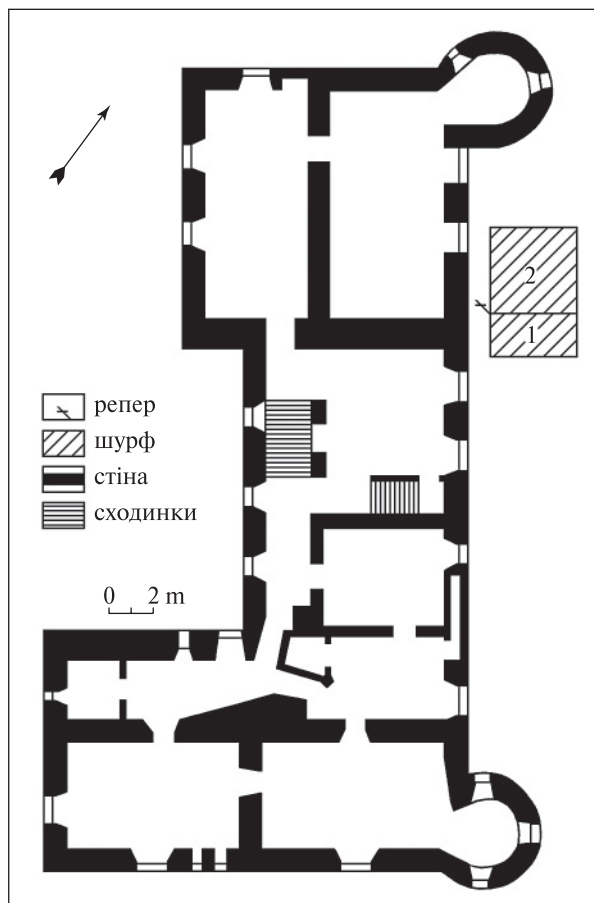

Рис. 15. План Чинадїївського палацу

у плані неповний прямокутник, із двома кутовими триярусними вежами (рис. 15). Товщина стін споруди перевищує метр. Рів навколо палацу не зберігся. Про його існування свідчать лише розповіді старожилів.

Населений пункт Сентміклош (згодом Беренгсентміклош, колишня назва Чинадієва) згадується з XII ст. Із кінця XIV ст. містечко належало Перені. Петро Перені у 1403 р. отримав дозвіл на зведення тут укріпленого палацу, але ймовірно не скористалися ним (Lehoczky 1996, old. 660).

Упродовж XVI—XVII ст. Чинадїївською домінією на різних умовах володіли представники родів Телегді, Нярі, Лоняї та Естергазі. Саме Мігаль Телегді в 1583 р. отримав дозвіл від короля Рудольфа на будівництво палацу, який завершували вже його сини Янош та Пал (Emxdi 2005).

У 1669 р., зі згоди короля Леопольда, родина Ракоці викупила Чинадієво у вдови Дьордя Другета, Марії Естергазі, за 65000 талерів. Після смерті Ференца Ракоці I домінію успадкувала Софія Баторі, яка згодом передала її Ілоні Зріні з дітьми. Під час повстання 1703—1711 рр. часто бував тут Ференц Ракоці II.

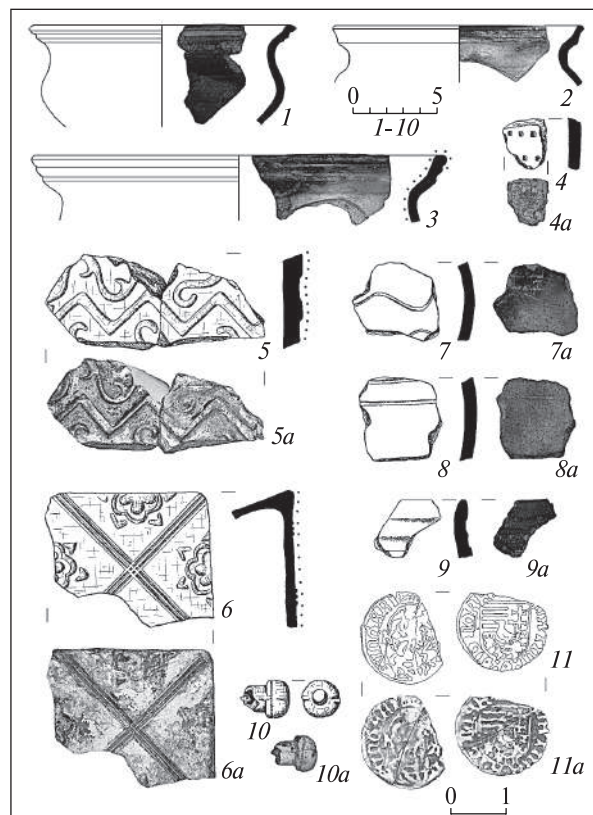

Рис. 16. Кераміка та індивідуальні знахідки Чинадїївського палацу

Після укладання Сатмарського мирного договору все майно Ракоці, у тому числі й Чинадїївська домінія, перейшло у власність короля, а 1726 р. її отримав граф Лотар Ференц Шенборн (Lehoczky 1996, old. 662).

Для встановлення стратиграфії експедицією Ужгородського національного університету був закладений шурф (розміри 2,0 × 4,0 м) біля східної стіни палацу (рис. 15). За результатами стратиграфічних спостережень і колекції речового матеріалу, виділяються два основні горизонти проживання населення на цій території.

Горизонт I (0,0—0,4 м). Представлений виробами із глини. До асортименту кераміки входили фрагменти кружальних горщиків XVI—XVII ст., уламки кахлів та індивідуальні знахідки: фрагмент люльки для паління, залізний цвях і монета Матяша Корвіна 1489—1490 рр. (рис. 16).

Горизонт II (0,4—0,8 м). До нього входили чотири фрагменти кружальних горщиків коричневого кольору кінця XIII—XIV ст., пов'язані з поселенням до зведення кам'яних споруд.

Археологічні роботи експедиції Ужгородського національного університету в замках Закарпатської області України дозволили уточни-

ти, а в окремих випадках і спростувати усталені в науковій літературі положення. На конкретному речовому матеріалі запропоновано нову хронологічну схему історичного розвитку опорних пам'яток регіонального середньовіччя.

Для всіх досліджених пунктів характерні дозорові горизонти, що свідчить про не випадковий вибір для поселення саме цих місць. У Виноградіві фіксується потужний шар епохи пізньої бронзи (культура Станово XIV—XII ст. до н. е.), у Середньому, Королеві й Броньці — незначні матеріали III—II тис. до н. е., які не підлягають чіткій ідентифікації. Спростовані твердження про наявність на Виноградівському та Королівському замках давньоруського горизонту X—XI ст. н. е. У Середньому не виявлені відзначені в науковій літературі горизонти XII—XIV ст.

Найраніший матеріал (кінець XIII ст.), пов'язаний із зведенням кам'яної фортифікації, зафіксований у Броньці та Сільці. Початок будівництва Виноградівського і Королівського замків на сьогоднішній день датуємо початком XIV ст., при цьому підкреслюємо, що на обох культурний горизонт XIV ст. представлений незначною кількістю кераміки. Перебудови замків відбувались: в Королеві в XV ст., у Виноградіві — на початку XVI ст. Після реконструкції укріплень Королева формується міцний культурний шар, який свідчить про інтенсивний процес життєдіяльності, а на Виноградівському замку середньовічний культурний шар представлений мізерним фрагментарним матеріалом, поясненням чому може бути не тривалий період функціонування тут францисканського монастиря. Цим часом (кінець XV — початок XVI ст.) датуємо виникнення Середнянського замку. Відзначимо також, що в XV ст. фіксується горизонт заселення Броньківського замку, але, імовірно, пункт, який вже знаходився у стані руїн, у цей час мав призначення сховища.

Археологічними матеріалами не підтвердилися припущення науковців про постійні осади і штурми Виноградівського замку. У Королеві штурм замку фіксується на початку XVI ст. Активна життєдіяльність на Нялабі продовжувалася, як мінімум, до початку XVII ст. Припинення функціонування Середнянського замку визначаємо початком XVIII ст.

За отриманими матеріалами, на сьогоднішній день можемо виділити три основні хвилі замкового будівництва на території краю. Перша, кінця XIII ст. (Бронька, Невицьке) і друга, початку XIV ст. (Королево, Виноградів, Неви-

цьке). Перший етап характеризує будівництво круглих донжонів, другий — готичних чотирикутних веж, а спільною їхньою рисою виступає незначна площа, яку займали укріплення, а також слабкий культурний горизонт, що дозволяє припустити домінування дозорної функції даних пунктів у цей час. Ситуація кардинально змінюється в другій половині XV — на початку XVI ст., коли у відповідь на широке розповсюдження вогнепальної зброї відбувається масштабна перебудова існуючих (Королево, Виноградів, Невицьке) і зведення нових потужних пунктів (Середнє). Припинення функціонування замків, крім Ужгородського та Мукачівського, відноситься до XVII—XVIII ст. н. е.

Поряд із вирішенням основних питань стратегії і хронології пам'яток, здійснені перші кроки для аналізу матеріальної культури населення замків. У цій сфері відчутну допомогу надали словацькі колеги: доктор Я. Гунка — визначення нумізматичної колекції (Hunka et al. 2017, old. 115—130), доктор П. П'янчак — остеологічної складової (П'янчак, Прохненко 2008, с. 166—177), проф. Л. Міжок — археометалургійний аналіз виробів із чорного металу (Mihok, Prochnenko 2008, р. 149—165; 2009, р. 261—273).

На завершення відзначимо, що отримані археологічною експедицією Ужгородського університету матеріали по історії замків Закарпаття значно уточнюють і доповнюють дані про регіональне середньовіччя та ранній модерн, однак для відтворення цілісної картини необхідне широкомасштабне цілеспрямоване вивчення синхронних пам'яток усього Верхнього Потисся.

- Микитась В., Чучка П. Дві Закарпатські оригінальні пам'ятки XV ст. *Мовознавство*. Київ, 1968, с. 62—64.
- Прохненко І.А., Гомоляк Е.М., Зомбор І.Т. Середнянський замок. *Carpatica-Karpatika*. Ужгород, 2008, вип. 37, с. 189—192.
- Прохненко І.А., Гомоляк Е.М., Зомбор І.Т. Исследование замков Закарпатья. *Карпатика*. Ужгород, 2009, вип. 38, с. 239—260.
- Прохненко І.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Виноградовского и Корольевского замков в 2007 году. *Carpatica-Karpatika*. Ужгород, 2007, вип. 36, с. 219—255.
- Прохненко І.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Броньковского замка. *Carpatica-Karpatika*. Ужгород, 2008, вип. 37, с. 139—148.
- Прохненко І.А., Жиленко М.А., Мойжес В.В. Королівський замок Нялаб. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2016, вип. 11, с. 123—154.
- П'янчак П., Прохненко І.А. Анализ остеологического материала замков северо-восточной части Верхнего Потисья. *Carpatica-Karpatika*. Ужгород, 2008, вип. 37, с. 166—177.

- Anjoukori okmánytár. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, vol. I. (1301–1321) (ed. I. Nagy). Budapest, 1878.
- Árpádkori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, vol. 12 (ed. G. Wenzel). Pest, 1874.
- Budai É. Magyar Ország története a' Mohatsi Veszedelemtől fogva Buda viszszavételéig. Debrecen, 1814.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (ed. G. Fejér), vol. 3 / 2. Budae, 1829.
- Engel P. A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, 1998.
- Emődi T. A beregszentmiklósi Telegdi-Rákóczi-kastély. *Korunk*, no. 16, 2005, pp. 38–42.
- Fügedi E. Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, vol. I. Budapest, 1987.
- Hazai oklevéltár 1234–1536 (ed. I. Nagy, F. Deák, Gy Nagy). Budapest, 1897.
- Hunka J., Prohnenko I., Zsilenko M. A királyházai Nyaláb vár pénzérméi. *Numizmatikai közlöny*, 2015–2016 (no. 114–115). Budapest, 2017, pp. 115–130.
- Karácsonyi J. A magyar nemzetségek a XIV század közepéig. 1. kötet. Budapest, 1900.
- Komáromy A. Nyalábvár és uradalma. *Ugocsa vármegye a történelemben*. Ungvár, 2001, pp. 16–42.
- Kristó Gy. Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.
- Lehoczky T. Bereg vármegye. Budapest-Bergszász: Hatodik síp alapítvány — Mandátum kiadó, 1996.
- Mihok L., Prohnenko I.A. Analysis of Iron Objects from Korolevo and Vinogradovo Castles. *Carpathica-Karpatyka*. Ужгород, 2008, вип. 37, p. 149–165.
- Mihok L., Prohnenko I. Metallographic analysis of iron objects from castle Bronka, Transcarpathian Ukraine. *Karpatyka*. Ужгород, 2009, вип. 38, p. 261–273.
- Prohnenko I., Mojzesz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. Nyíregyháza, 2013, LV, old. 203–250.
- Prohnenko I., Zsilenko M. A királyházai Nyaláb vár. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2015*. Kőkény, 2015, old. 68–71.
- Prohnenko I., Zsilenko M. Baranka vára. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2016*. Kőkény, 2016, old. 77–79.
- Prohnenko I., Zsilenko M. A szerednyei vár kutatása. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2017*. Kőkény, 2017, old. 56–59.
- Prohnenko I., Zhylenko M., Moizhes V. Korolevo castle of Nyaláb. *Archaeologia historica*. BBrno, 2016, no. 41 / 1, pp. 273–299.
- Riskó M. Ferencesek Nagyszőlősen. Budapest, 2007.
- Rupp J. Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, vol. 2. Pest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1872.
- Takáts S. Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1928.
- Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399) (ed. E. Mályusz). Budapest, 1951.

Надійшла 15.05.2018

И.А. Прохненко¹, М.А. Жиленко²

¹ Ужгородский национальный университет, факультет истории и международных отношений, кафедра истории древнего мира и средних веков, prohnenkoigor@ukr.net

² Ужгородский национальный университет, Археологический музей им. проф. Э. Балагури, arhlabunu@ukr.net

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАМКОВ ЗАКАРПАТЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИЕЙ УЖГОРОДСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

На основании полученного в полевых сезонах 2007–2017 гг. материала выделено три основных периода создания средневековой каменной фортификации Закарпатья. Первый — конца XIII века (Бронька, Невицкое и Сильце) и второй середины XIV в. (Королёво, Хуст и Невицкое) связаны с созданием системы замков в Венгерском королевстве после восстановления экономики государства, дестабилизированной нашествием монголов. Для первого были характерны круглые в плане башни, для второго — квадратные. Оба периода характеризуются незначительной фортификацией и слабым культурным слоем. Это позволяет говорить об их функциональном назначении как сторожевых или дозорных.

Ситуация существенно изменилась во второй половине XV — в начале XVI в., после широкого распространения огнестрельного оружия. В это время реконструируются уже существующие (Королёво, Виноградово и Невицкое) и возводятся новые укрепления (Среднее, Квасово). Замок Бронька, находившийся в то время уже в руинах, использовался в качестве убежища. Большинство замков, за исключением Ужгорода, Мукачева и Хуста, прекратили функционировать в XVII–XVIII вв.

К л ю ч е в ы е с л о в а: средневековье, раннее Новое время, замок, дворец, керамика, изразцы, индивидуальный материал.

Ihor A. Prohnenko¹, Mariia A. Zhylenko²

¹ Associate Professor of Ancient History and Middle Ages Department, Faculty of History and International Affairs of the Uzhhorod National University, prohnenkoigor@ukr.net

² Lecturer-tour guide of Archaeological Museum named by prof. E. Balahura, the Uzhhorod National University, arhlabunu@ukr.net

THE RESEARCH OF TRANSCARPATHIAN CASTLES BY EXPEDITION OF UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY

The three main periods in the construction of the Medieval fortifications in the Transcarpathian Region have been distinguished basing on the material of the field campaigns of 2007 — 2017. The first period dated by the late 13th century (Bronka, Nevyske and Siltse) and the second one by the mid-14th century (Korolevo, Khust and Nevyske) were connected

to the construction of the system of castles in the Hungarian Kingdom. Their building was motivated by the threat coming from the south and took place in the context of the post-Mongol economic recovery. The round-shaped towers were typical for the first period and the square-shaped towers — for the second building period. Both periods were characterized by small territory occupied by the fortifications and a thin cultural layer. It makes us possible to argue about their controlling function as watchtowers at that time.

Situation has substantially changed in the second half of the 15th — early 16th century when the fire weapons became widely spread. It was followed by the massive reconstruction of the existing fortifications (Korolevo, Vynogradiv and Nevyske) and construction of the new solid fortifications (Seredne, Kvasovo). The ruined castle in Bronka had been used as a controlling post.

Most of the castles, except of Uzhhorod, Mukachevo and Khust, had ceased functioning during the 17th—18th century.

Key words: Middle Ages, Early Modern, castle, palace, pottery, tiles, individual finds.

References

- Anjoukori okmánytár. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, vol. 1 (1301-1321) (ed. I. Nagy). Budapest, 1878.
- Árpádkori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, vol. 12 (ed. G. Wenzel). Pest, 1874.
- Budai É. Magyar Ország története a Mohácsi Veszedelemtől fogva Buda visszavételéig. Debrecen, 1814.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (ed. G. Fejér), vol. 3 / 2. Buda, 1829.
- Engel P. A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, 1998.
- Emödi T. A beregszentmiklósi Telegdi-Rákóczi-kastély. *Korunk*, no. 16, 2005, pp. 38-42.
- Fügedi E. Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.
- Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, vol. 1. Budapest, 1987.
- Hazai oklevéltár 1234-1536 (eds. I. Nagy, F. Deák, Gy. Nagy). Budapest, 1897.
- Hunka J., Prohnenko I., Zsilenko M. A királyházai Nyaláb vár pénzértémei. *Numizmatikai közlöny*, 2015-2016 (no. 114-115). Budapest, 2017, pp. 115-130.
- Karácsonyi J. A magyar nemzetségek a XIV század közepéig. 1. kötet. Budapest, 1900.
- Komáromy A. Nyalábvár és uradalma. *Ugocha vármegye a történelemben*. Ungvár, 2001, pp. 16-42.
- Kristó Gy. Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.
- Lehoczy T. Bereg vármegye. Hatodik síp alapítvány - Mandátum kiadó, Budapest-Bergszász, 1996.
- Mihok L., Prohnenko I.A. Analysis of Iron Objects from Korolevo and Vinogradovo Castles. *Carpatica-Karpatyka*. Uzhhorod, 2008, no. 37, pp. 149-165.
- Mihok L., Prohnenko I. Metallographic analysis of iron objects from castle Bronka, Transcarpathian Ukraine. *Carpatica-Karpatyka*. Uzhhorod, 2009, no. 38, pp. 261-273.
- Mykytas V., Chuchka P. Dvi Zakarpatski oryhinalni pamiatky XV st. *Movoznavstvo*. Kyiv, 1968, pp. 62-64.
- Pianchak P., Prohnenko I.A. Analiz osteolohyeheskoho materyala zamkov severo-vostochnoi chasty Verkhneho Potysia. *Carpatica-Karpatyka*. Uzhhorod, 2008, no. 37, pp. 166-177.
- Prohnenko I.A., Homoliak E.M., Zombor I.T. Serednianskyi zamok. *Carpatica-Karpatyka*. Uzhhorod, 2008, no. 37, pp. 189-192.
- Prohnenko I.A., Homoliak E.M., Zombor I.T. Issledovanye zamkov Zakarpattia. *Karpatyka*. Uzhhorod, 2009, no. 38, pp. 239-260.
- Prohnenko I.A., Homoliak E.M., Moizhes V.V. Rezultaty issledovanyia Vynohradovskoho y Korolovskoho zamkov v 2007 godu. *Carpatica-Karpatyka*. Uzhhorod, 2007, no. 36, pp. 219-255.
- Prohnenko I.A., Homoliak E.M., Moizhes V.V. Rezultaty issledovanyia Bronkovskoho zamka. *Carpatica-Karpatyka*. Uzhhorod, 2008, no. 37, pp. 139-148.
- Prohnenko I.A., Zhylenko M.A., Moizhes V.V. Korolivskyi zamok Nyalab. *Visnyk Instytutu arkheolohii*. Lviv, 2016, no. 11, pp. 123-154.
- Prohnenko I., Zsilenko M. A királyházai Nyaláb vár. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2015*. Kőkény, 2015, pp. 68-71.
- Prohnenko I., Zsilenko M. Baranka vára. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2016*. Kőkény, 2016, pp. 77-79.
- Prohnenko I., Zsilenko M. A szerednyei vár kutatása. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2017*. Kőkény, 2017, pp. 56-59.
- Prohnenko I., Zhylenko M., Moizhes V. Korolevo castle of Nyaláb. *Archaeologia historica*. Brno, 2016, no. 41 / 1, pp. 273-299.
- Riskó M. Ferencsek Nagyszőlősen. Budapest, 2007.
- Rupp J. Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, vol. 2. Pest, 1872.
- Takáts S. Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1928.
- Zsigmondkori oklevéltár I (1387-1399) (ed. E. Mályusz) Budapest, 1951.

І.Г. Тарасенко *

НОВОБУДОВНІ ЕКСПЕДИЦІЇ У ЗОНІ СПОРУ- ДЖЕННЯ КАХОВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

Подається огляд діяльності новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР, які працювали у районі будівництва Каховського водосховища протягом 1951—1955 рр. На основі матеріалів з Наукового архіву Інституту археології НАН України робиться огляд досліджених пам'яток. Подаються результати досліджень, обсяг виконаної польової роботи та об'єм введеного до наукового обігу археологічного матеріалу. Матеріали з ЦДАВО¹ України містять дані щодо підготовки до затоплення чаші Каховського водосховища.

К л ю ч о в і с л о в а: новобудовні експедиції, розвідки, охоронні розкопки, археологічні пам'ятки, поселення, кургани, методика досліджень, 1950-ті рр., південні області УРСР.

Новобудовні експедиції і новобудовна археологія² досить цікаве і масштабне явище у вітчизняній науці. Однак його висвітленню досі не приділено належної уваги. Перше історіографічне дослідження присвячене діяльності Дніпробудівської новобудовної експедиції (Ковалева 1971), недавні розробки стосувались вивчення північностепової Наддніпряни (Струкуленко 2011) та діяльності новобудовних експедицій на Донбасі (Литвиненко 2012). Проте найбільш широко і за територією дослідження, і за тривалістю новобудовні експедиції Інституту археології розгорнули свою діяльність на півдні України. Ці дослідження, зокрема, охоплювали територію Миколаївської, Херсонської, південних районів Запорізької та Дніпропетровської областей — маловивчену та насичену значною кількістю різночасових пам'яток археології. Судячи з даних

фонду експедицій НА ІАНАНУ, у Херсонській області за період із 1946—1950 рр., тобто до початку діяльності перших новобудовних експедицій, Інститут археології не проводив жодних польових робіт. Єдиним джерелом для вивчення області були довоєнні дослідження Херсонського музею та його керівників — спочатку В.І. Гошкевича, потім І.В. Фабриціус. Те ж саме фактично можна сказати і про решту областей півдня України.

Метою цього дослідження є показати діяльність новобудовних експедицій, які впродовж 1950-х рр. працювали в районі спорудження Каховського водосховища. Будуть розглянуті обсяги робіт, головні пам'ятки, науковий склад експедицій, об'єм введеного до наукового обігу матеріалу. Основне завдання статті — показати значення новобудовних експедицій для вивчення давньої історії краю.

Отже, починаючи з 1950-х рр. в археологічному дослідженні півдня України відбулось значне поживлення. Однією з причин цього стали законодавчі зміни, пов'язані з охороною пам'яток: Постанова Уряду СРСР «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури» (від 14.10.1948 р. № 3898), у додатку до неї «Положення про охорону пам'яток культури». Згідно з цим документом, усі пам'ятки культури на території СРСР визнавались недоторканим усенародним надбанням та підлягали охороні з боку держави. Затвердження цієї Постанови робило республіканську Академію наук, і зокрема Інститут археології основною відповідальною інституцією, яка «вела нагляд за науковим обліком, оцінкою і контролем стану археологічних пам'яток УРСР», що давало більшу самостійність, у порівнянні із попередніми роками.

Наступним поштовхом до початку активних археологічних робіт стала розробка державної програми для попередження засух та підвищення урожаю, яка передбачала створення

* ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна — молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України, iryna_tarasenko@ukr.net

¹ ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади України.

² Термін взятий зі статті Р.О. Литвиненка (2012).

© І.Г. ТАРАСЕНКО, 2018

гідротехнічних споруд на півдні УРСР. У вересні 1950 р. прийнято Постанову Ради міністрів СРСР «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу і зрошення південних районів України і північних районів Криму». План роботи був розрахований на п'ять років (1951—1955 рр.).

Будівництво Каховського водосховища, площа якого сягає 2150 км², тягло за собою затопленням значних територій, на яких крім пам'яток археології розміщувались населені пункти, с/г угіддя, промислові підприємства тощо. Проводились роботи з очищення майбутньої чаші водосховища. У фондах ЦДАВО України ми виявили дані, що свідчать про масштаб цих робіт. Так наприклад, згідно з планом Міністерства народного господарства УРСР із зони будівництва Каховського водосховища було встановлено переселити 6200 сімей (Листування з міністерствами... ЦДАВОУ. Ф. № Р-2). Переселяли у перенесені, побудовані на новому місці та куплені будинки. Кількість населених пунктів, що потрапляли у зону затоплення та підлягали перенесенню становила — 26 (у Дніпропетровській обл.), 14 (у Запорізькій обл.), 40 (у Херсонській обл.), а загалом по Каховському водосховищу — 80 населених пунктів (Матеріали про стан... ЦДАВОУ. Ф. № Р-2). Переселенню підлягало 34 тис. чол., які проживали у понад 9 тис. дворів Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської обл. (Матеріали про стан... ЦДАВОУ. Ф. № Р-2). Переважна більшість населення була переселена на нові території у межах свого ж населеного пункту. Зі списку існуючих на той час населених пунктів згаданих областей, де археологи виявляли археологічний матеріал, було вилучено такі села: Дрімилівка, Леонтіївка, Анастасівка, Малі та Великі Гирла, Софіївка, Фірсівка (Херсонська обл.), Мар'їне, Ново Олександрівка, Переверзькі хутори, Кут (Дніпропетровська обл.) та ін. Було затоплено і підтоплено 210 тис. га земель, з них 10 тис. га орних, решта — пасовища, сінокоси, вигони, садиби, ліси, інші. Розглядалось питання зведення захисних споруд у м. Нікополь, на марганцевих родовищах, в уроч. Кам'янський Под Запорізької обл.; подібні заходи щодо збереження Кінських та Базавлуцьких плавнів були визначені як «недоцільні» (Матеріали про стан... ЦДАВОУ. Ф. № Р-2).

Розгортання масштабного будівництва на значній території та у стислі терміни стало справжнім викликом для Інституту археології.

Показове з цього приводу зауваження В.А. Добровольського, висловлене на засіданні Вченої ради: «...за 7 років Дніпробуду ми дослідили 90 км зони затоплення, а тепер слід провести на 500 км, думаю, гостро стоїть питання кадрів. ...» (Протокол № 12. НА ІА НАНУ). Проведена вздовж берегів майбутнього водосховища попередня розвідка показала високу насиченість пам'ятками різного характеру та часу. Науковий ресурс, який Інститут міг залучити до цих досліджень був нечисленним. Так, згідно зі штатним розкладом станом на 1951 р. Інститут археології УРСР мав у своєму складі три відділи (первісної археології, скіфо-античний, слов'янської археології), а це — 39 наукових співробітників. Тому обов'язково залучали співробітників інших наукових установ (музев, інститутів тощо).

Польовим роботам передувала докладна розвідка на обох берегах майбутнього водосховища, яку провели О.В. Бодянський (археолог із м. Запоріжжя) та І.І. Артеменко (Дніпропетровський історичний музей). Було відмічено, що вздовж узбережжя переважали поселенські пам'ятки та ґрунтові могильники, а на незначній відстані від них, в степу — кургани та курганні групи. Дослідники виявили близько 50 археологічних місцезнаходжень; відкрили до 20 пунктів доби пізньої бронзи (переважно поселення), понад 20 нових пам'яток скіфського часу, переважно це селища та поселення IV ст. до н. е.; крім того два нових пізньоскіфських городища: Капулівське (О.В. Бодянского) та Горностаївське (І.І. Артеменко).

У районі будівництва Каховського водосховища діяло п'ять експедицій: Бериславсько-Каховська, Гаврилівська, Нікопольська, Нікопольсько-Гаврилівська, Горностаївська, які працювали у 13 населених пунктах.

Бериславсько-Каховська експедиція проводила дослідження у м. Берислав (Слобідка), с. Зміївка (правий берег р. Дніпро), с. Любимівка (лівий берег) протягом 1951—1953 рр. Очолювали експедицію у різні роки директор Дніпропетровського музею В.А. Мізін (1951 р.) та науковий співробітник Інституту археології Є.В. Махно (1952—1953 рр.). Крім того участь у роботі експедиції брали співробітники Інституту археології Л.Д. Димитров, В.С. Копилов, Р.І. Ветштейн, Р.О. Юра, Є.Ф. Покровська, директор Ізмайльського обласного краєзнавчого музею Г.П. Крисін, випускники Ленінградського державного університету А.В. Бураков, І.А. Антонова, які за розподілом потрапили в експедицію, науковий співробітник Академії архітектури Ф.Н. Пашен-

ко та ін. За даними звіту кількість співробітників складала близько 20 осіб наукового та допоміжного складу (фотографи, креслярі, художники), крім того працювали землекопи, оскільки розкопки проводились вручну. Подібний склад був і в інших експедиціях.

Протягом 1951—1953 рр. Бериславський загін експедиції досліджував Бериславське поселення черняхівської культури, яке розміщувалось на високому березі Дніпра та займало площу близько 8 га. Поруч із поселенням було виявлено і синхронний йому могильник. Придатною для стаціонарних робіт була не вся площа поселення: частина його знаходилась під сучасною забудовою, частина зруйнована. За три роки роботи було розкрито близько 3 тис. м². Крім потужного черняхівського шару на поселенні було виявлено значний матеріал доби бронзи та скіфського часу. Розкопками встановлено характер забудови поселення, виявлено житлові та, очевидно, громадські споруди із оригінальним плануванням (Махно, Мізін 1961, с. 124). Є.В. Махно зазначала, що черняхівський шар поселення відзначається своєрідністю, тому його населення, слід відносити до окремої локальної групи черняхівської культури з відмінною матеріальною культурою (Махно 1975). На основі стратиграфії знахідок дослідники припускали, що черняхівське населення на поселенні було прийшлим, а його склад досить неоднорідним (Махно, Мізін 1961, с. 127).

У 1952—1953 рр. було проведено обстеження та невеликі дослідження на Бериславському могильнику. Закладено п'ять шурфів, у яких виявлено чотири тілопальні поховання черняхівської культури. Не зважаючи на те, що обсяг проведених робіт був незначним, отриманий матеріал підтверджував синхронність могильника і поселення. На сьогодні могильник зруйнований оранкою.

Зміївський загін експедиції протягом 1951—1952 рр. досліджував поселення сабатинівської і білозерської культури біля с. Зміївка. Поселення займало площу 4 га, але більша його частина була поруйнована господарською діяльністю та траншеями воєнного часу. За час роботи було розкрито площу майже 3 тис. м². Основними на поселенні були глинобитні споруди на кам'яних підмурках. Крім того було виявлено і цікавий матеріал часів Київської Русі, якому було присвячено окрему публікацію (Бураков 1953).

Поруч із поселенням виявлено могильник того ж часу з одиничними похованнями більш пізніх часів. Могильник був оточений

кам'яною напівокруглою стіною. Дослідили чотири скорчених поховання під кам'яною закладкою (Бураков 1955, с. 109). На поселенні, нижче шару пізньої бронзи, відкрито та досліджено сім неолітичних поховань; очевидно, до виникнення поселення тут був неолітичний ґрунтовий могильник (Бураков 1961, с. 32).

Ще один пункт, на якому проводила дослідження Бериславсько-Каховська експедиція — пізньоскіфське Любимівське городище, яке розміщувалось на лівому березі притоки Дніпра р. Конки (зараз берег Каховського водосховища). Наприкінці XIX та на початку XX ст. на городищі не раз проводились розвідувальні дослідження (А.П. Чирков, В.І. Гошкевич, І.В. Фабриціус). У 1912 р. І.В. Фабриціус за дорученням В.І. Гошкевича склала попередній план городища. Впродовж 1951—1952 рр. дослідження на ньому проводив Любимівський загін експедиції під кер. Л.Д. Дмитрова. Завдання експедиції, у першу чергу, полягало у з'ясуванні характеру культурного шару городища та його придатності для стаціонарних розкопок. У 1952 р. експедиція здійснила новий більш точний план пам'ятки.

Площа городища складала 3,5 га, проте воно майже скрізь поруйноване багаторічним вибиранням каміння та окопами воєнного часу. Це зумовило змішання культурного шару на більшій його частині. На момент досліджень центральна частина городища майже не збереглась. Матеріали із закладеної через всю центральну частину траншеї дозволив зробити певні висновки про його культурний шар, техніку зведення споруд, датування. На городищі виявлено досить значний і різноманітний матеріал, переважно керамічний (пізньоскіфський, ранньослов'янський, османський). Крім того було здійснено дослідження рову та валу городища. Встановлено їх структуру та час створення, зроблено припущення, що вал служив основою для оборонної стіни (Дмитров 1961, с. 80). Також загін провів розвідувальні дослідження на одному із «зольників» та встановив, що зольник — це своєрідна інженерна конструкція для укріплення прибережної частини городища (Дмитров 1961, с. 84).

Для виявлення синхронного городищу могильника Любимівський загін провів огляд території навколо, проте успіхів не мав. Натомість було зафіксовано 11 окремих курганів та дві курганні групи з близько 20 курганами різної висоти. Серед них — курган Високий (10 м заввишки).

Отже, Бериславсько-Каховська експедиція протягом трьох польових сезонів дослідила чо-

тири поселення (пізньобронзової доби, черняхівської культури, киеворуського часу), три ґрунтові могильники (неолітичний, доби пізньої бронзи, черняхівської культури); одне пізньоскіфське городище. Відкрито 15 поховань: сім неолітичних, чотири доби пізньої бронзи під кам'яними закладками та чотири тілопальні черняхівської культури. Матеріали досліджень опубліковані у виданнях Інституту археології (табл. 1).

У районі будівництва Каховського водосховища протягом 1951 р. працювала **Нікопольська експедиція**, яка потім увійшла до складу комплексної Нікопольсько-Гаврилівської. Експедицію очолювала Є.В. Махно. Роботи було зосереджено у Нікопольському та Апостольському р-н Дніпропетровської обл. Завдання експедиції полягало у дослідженні ділянок, які підлягали затопленню (с. Усть-Кам'янка, хут. Хмельницький, Переверзькі хутори, с. Капулівка). Серед учасників експедиції — співробітник Інституту археології Ф.Б. Копилов, Державного Ермітажу Е.О. Симонович, Державного історичного музею Н.І. Шендрик, Інституту історії АН УРСР О.М. Апанович, І.П. Костюченко, М.В. Хижинська. У складі експедиції діяло три загони: Грушівський, Хмельницький, Капулівський.

Під керівництвом Є.В. Махно проводились дослідження біля с. Усть-Кам'янка на кургані доби бронзи, двошаровому поселенні та на сарматському курганному могильнику. Досліджений курган доби бронзи входив до курганної групи, що складалась із дев'яти невисоких та пошкоджених насипів. Курган заввишки 1,0 м містив 24 поховання різного

часу: 15 доби бронзи, одне скіфського часу, чотири сарматські.

Двошарове поселення мало розміри: 300 × 500 м. Площа його ніколи не піддавалась розорюванню, культурний шар досить добре зберігся, що дало можливість для його стаціонарних досліджень. Експедицією було закладено три розкопи загального розміру 716 м², які дозволили зробити висновки про характер культурного шару. Він, як виявилось, містив два хронологічні горизонти: доби пізньої бронзи (нижній) та скіфського часу (верхній). Судячи з отриманого матеріалу, населення нижнього хронологічного горизонту жило у житлах із заглибленою підлогою та кам'яними вогнищами. Матеріал верхнього шару розміщувався характерно для легких наземних жител (Махно 1960, с. 22).

Поруч із поселенням розміщувався сарматський курганний могильник, що складався із 63 насипів невеликого розміру (0,3—0,6 м заввишки). Могильник займав велику площу — 700 × 350 м. Розкопано 20 курганів із 31 похованням, здійснених у ямах з підбоями (23) та прямокутних ямах (4). Отриманий із могильника матеріал має аналогії сарматським похованням Поволжя (Махно 1960, с. 38).

Грушівський загін експедиції працював під керівництвом Е.О. Симоновича. Дослідник, який займався розробкою питань черняхівської культури, сподівався виявити у районі Нікополь—Каховка пам'ятки перших ст. н. е. (Симонович 1951/2в). Була проведена розвідка для визначення місця розкопок. Розкопки проводились на поселеннях біля сс. Грушівка та Кут, загальний обсяг здійснених робіт 828 м² розкритої площі. Біля с. Грушівка було виявле-

Таблиця 1. Діяльність Бериславсько-Каховської експедиції ІА АН УРСР

Пам'ятка	Відкрито	1951 р.	1952 р.	1953 р.	Час	Публікація
Бериславське поселення	О.В. Бодяньський у 1951 р.	В.А. Мізін	Є.В. Махно, В.А. Мізін, Ф.Н. Пашенко	Є.В. Махно	білозерська, черняхівська культура	(Махно 1955), (Махно, Мізін 1961)
Бериславський могильник	розвідка експедиції у 1952 р.	—	Є.В. Махно	Є.В. Махно	черняхівська культура	(Махно 1955), (Махно, Мізін 1961)
Любимівське городище	О.В. Нарішкін у 1827 р.; досліджував В.І. Гошкевич; І.В. Фабриціус	Л.Д. Дмитров, В.С. Копилов, Г.П. Крисін	Л.Д. Дмитров, В.С. Копилов, Г.П. Крисін	—	пізньоскіфський час	(Дмитров 1955), (Дмитров, Зуц, Копилов 1961)
Зміївське поселення і ґрунтовий могильник	О.В. Бодяньський у 1951 р.	О.В. Бураков, І.А. Антонова	О.В. Бураков, І.А. Антонова	—	неоліт; сабати́нівська і білозерська культури; киеворуський час	(Бураков 1953; 1955; 1961)

но поселення з наступними культурними шарами: доба бронзи, скіфський час, I ст. н. е. Виявлено землянку із вогнищем часів н. е. Біля с. Кут — поселення I ст. н. е., яке на 300 м тягнулось вздовж берега р. Підпільної. Відкрито сліди двох наземних жител із вогнищем у центрі. Обидва поселення, на думку дослідника, належали до черняхівської культури (Симонович 1953, с. 20).

Ф.Б. Копилов та О.М. Апанович провели розвідку запорозьких січей (Микитинська, Базавлуцька, Покровська) та розкопки на Чортомлицькій Січі біля с. Капулівка. Було закладено шість розвідувальних траншей. Відкрито частину виробничого комплексу з піччю, виявлено багато побутових решток, які свідчили про матеріальну культуру мешканців Січі (Копилов 1951).

У 1951 р. експедицією здійснено розвідку (І.П. Костюченко) на правому березі Дніпра у басейні рр. Чортомлик, Базавлук, Солонна. Виявлено велику кількість курганів; шість пунктів з матеріалом доби пізньої бронзи (біля сс. Переверзькі хутори, Олександрівка, хут. Хмельницький, Шолохове); два пункти з матеріалом I тис. до н. е. — I ст. н. е. (біля с. Шолохове), три — черняхівського часу (біля сс. Переверзькі хутори, Олександрівка, Олексіївка), один пункт кінця I тис. н.е. (біля с. Переверзькі хутори) (Костюченко 1951).

Розкопки було здійснено поблизу хут. Хмельницького на виявленому розвідкою курганно-

му могильнику. Досліджено п'ять курганів з 50 похованнями доби бронзи. Біля с. Переверзькі хутори було досліджено один курган із 10 похованнями доби бронзи.

За час роботи експедицією досліджено шість поселень з матеріалом доби пізньої бронзи, скіфського часу та черняхівської культури; 27 курганів зі 112 похованнями переважно доби бронзи. Отриманий значний матеріал, зокрема й антропологічний, для вивчення історії сарматських племен (досліджено 31 сарматське поховання). Важливе значення мали роботи з дослідження (розкопки і розвідка) запорозьких січей, зважаючи на те, що на сьогодні ця територія знаходиться під водою. Матеріал отриманий експедицією значною мірою введений до наукового обігу (табл. 2).

Протягом 1951—1954 рр. у районі, що розглядається, працювала також **Горностаївська експедиція**. Керівниками експедиції у різні роки були Д.Т. Березовець, В.І. Довженко, А.В. Добровольський. Участь у її роботі брали співробітники Інституту археології Д.І. Бліфельд, В.А. Іллінська, Ф.Б. Копилов, Н.В. Лінка, Д.Я. Телегін, В.І. Канівець, Є.В. Махно, І.М. Самойловський, співробітники музеїв І.І. Артеменко (Дніпропетровськ), О.В. Бодяньський (Дніпропетровськ), В.Ф. Пешанов (Запоріжжя), Н.Т. Дяченко (Харків), А.П. Молчанов (Рівне), співробітники Державного Ермітажу Г.П. Продзілов і О.І. Давидан, студент

Таблиця 2. Діяльність Нікопольської експедиції ІА АН УРСР

Село/Пам'ятки	Відкрито	1951 р.	Час	Публікація
Усть-Кам'янка, курган	О.В. Бодяньський у 1951 р.	Є.В. Махно	поховання різного часу	(Махно 1960)
Усть-Кам'янка, курганний могильник	розвідка експедиції	Є.В. Махно	сарматський	(Махно 1953; 1960)
Усть-Кам'янка, поселення	О.В. Бодяньський у 1951 р.	Є.В. Махно,	доба пізньої бронзи, скіфський час	(Махно 1960)
Хут. Хмельницький кургани	розвідка експедиції	І.П. Костюченко	доби бронзи	(Костюченко 1960)
Переверзькі хутори, курган	розвідка експедиції	І.П. Костюченко	доби бронзи	(Костюченко 1960)
Чортомлицька Січ	—	Ф.В. Копилов, О.М. Апанович	середньовіччя	(Копылов 1955)
Грушівка, поселення	розвідка експедиції	Е.О. Симонович	доба пізньої бронзи, скіфський час, черняхівська культура	(Симонович 1953)
Кут, поселення	розвідка експедиції	Е.О. Симонович	черняхівська культура	(Симонович 1953)

ЛДУ А.М. Кірпічніков, студент КДУ Г.М. Бу-
ров та ін.

Експедиція проводила роботи у дев'яти на-
селених пунктах: сс. Кут, Нижній Рогачик, Ка-
їри, Ушкалка, Бабине та ін. Протягом 1951—
1952 рр. експедиція досліджувала курганный
могильник біля с. Кут Апостольського р-н,
Дніпропетровської обл. Моги́льник значних
розмірів розміщувався на низькому мисі, ото-
ченому Базавлуцькими плавнями. Як писав
Д.Т. Березовець, зараз більша його частина за-
лита водами Каховського водосховища, лише
центральна частина височіє островцем, який
кожного року розмивається все більше (Бере-
зовець 1960, с. 39). Моги́льник складався із 31
насипу, поруч розміщувались поодинокі кур-
гани. За два роки роботи експедиції було роз-
копано 33 кургани, 205 поховань, з них доби
бронзи 115 (68 у ґрунтових ямах, 8 у катаком-
бах, 39 у насипах без ознак моги́льної ями);
79 поховань скіфського часу (з них 30 у ката-
комбах, 27 у ґрунтових ямах, 22 у насипах кур-
ганів); два поховання раннього заліза, шість
пізніх кочовиків, одне татарське (Березовець
1960, с. 40). Дослідник розділяє поховання пе-
реважно за типом поховальних конструкцій. З
усіх поховань доби бронзи — ямних 10, ката-
комбних 42, пізньої бронзи 14, деякі похован-
ня визначені як перехідні ямно-катакомбні.
Виділяє поздовжні та поперечні катакомби, у
залежності від того як розміщувалась до входу
поховальна камера (Березовець 1960, с. 85).

У 1951 р. проводились дослідження по-
селення та ґрунтового моги́льника у с. Ниж-
ній Рогачик Верхньорогачицького р-н Хер-
сонської обл. (Д.Т. Березовець, І.І. Артемен-
ко). На поселенні було закладено два розкопи.
Розкрита за час роботи площа складала 930 м².
Насиченість культурного шару досягала 1,5 м.
Було встановлено стратиграфію поселення,
яка містила два культурні шари: доби пізньої
бронзи (нижній), пізньоскіфського часу (верх-
ній). Значна кількість виявленої скіфської ке-
раміки могла свідчити про тривале існування
поселення. Керамічний матеріал з верхнього
шару, на думку дослідників, знаходив аналогії
на Кам'янському городищі; матеріал же піз-
ньої бронзи — на поселеннях Бабине IV, Змі-
ївському, Ушкалка (верхній шар) (Березовець,
Березанська 1961, с. 41—43).

Під культурним шаром у різних частинах по-
селення було виявлено дев'ять поховань: шість
доби бронзи, три скіфські. Особливий інтерес
викликають катакомбні поховання цього ґрун-
тового моги́льника. Хоча для Нижнього Дні-

пра такі поховання катакомбної культури не
поодинокі.

Біля с. Грушівка Апостольського р-ну Дні-
пропетровської обл. розвідкою виявлено кур-
ганну групу з 11 курганів у заплаві. Експедиція
(Д.І. Бліфельд, А.М. Кірпічніков) дослідила
один курган з 17 похованнями та 18 окремими
жертвними ямами. Виявлено поховання доби
бронзи, усі крім одного були покладені скор-
чено на боці. Дослідник розподілив їх на ті, що
здійснені у ґрунтових ямах (ямно-катакомбні)
та у насипу (пізньої бронзи) (Бліфельд 1961).
Звернув увагу на певну систему в орієнтуван-
ні небіжчиків: вони лежать ніби по колу, за ру-
хом сонця, можливо орієнтувались за сонцем
(Бліфельд 1951/36).

Також Д.І. Бліфельд зі своїм загоном провів
дослідження біля с. Бабине Верхньорогачиць-
кого р-ну, Херсонської обл. Як писав Д.І. Блі-
фельд, у восьми пунктах, які можна інтер-
претувати як поселення, було виявлено архе-
ологічний матеріал. Невеликі розкопки було
проведено у двох краще збережених пунктах —
Бабине I і III. Розкрито площу 132 м², потуж-
ність культурного шару до 1,5 м. Як вважав до-
слідник, поселення було зруйнованим майже
повністю і культурний шар тягнувся вздовж
берега вузькою смугою. На Бабиному I відкри-
то одне житло з матеріалом I ст. до н. е. — I ст.
н. е.; на Бабиному III виявлено переважно ке-
рамічний матеріал з цікавою, на думку дослід-
ника, орнаментациєю у вигляді рельєфних лі-
ній та валика з насічками (Бліфельд 1951/36).

Розвідкою експедиції у 1951 р. було відкри-
то археологічні пункти біля сел. ім. Шевченка,
зокрема чотири поселення і курганна група. У
цьому ж таки році співробітниками Горноста-
ївської експедиції на двох поселеннях методом
закладання траншей було проведено незначні
розкопки (Г.П. Гродзілов) та розкопано курган
(О.І. Давідан). На першому поселенні відкри-
то житла, які найімовірніше, були тимчасовими
спорудами. Обидва досліджені поселення міс-
тили схожий матеріал: пізньої бронзи (нижній
культурний шар) та ранньоскіфський (верхній
культурний шар). Найближчі аналогії нижньому
дослідник знаходить у матеріалі з Білозерсько-
го поселення (дослідження О.О. Кривцової-
Гракової) (Гродзілов 1951/3в).

Досліджений загоном курган розміщувався
поблизу сел. ім. Шевченка та входив до курган-
ної групи із восьми насипів. Усі кургани інтен-
сивно розорювались, крім того розміщувались
ланцюгом вздовж берега. Курган обраний для
дослідження був кращою збереженістю, висотою

1,0 м. У ньому було виявлено вісім різночасових поховань: більшість з них за обрядом поховання визначені як зрубні, решта ж визначенню не піддавалась через практично повну відсутність поховального інвентарю (Давидан 1951/3в).

Води Каховського моря назавжди затопили численні дніпровські плавні, багаті не лише природними ресурсами, але й археологічними пам'ятками. У 1953 р. Гаврилівська експедиція проводила розкопки на території Кінських плавнів — досліджувалось татарське городище у Великих Кучугурах. Розкопкам передували розвідки Інституту археології у 1950 р. (О.В. Бодянский) та у 1951 р. (В.Ф. Пешанов). Територія Великих Кучугур під час паводків ніколи не затоплювалась, отже була чудовим місцем для заселення. В.Ф. Пешанов, оглянувши місцевість, підтвердив наявність на цій території двох городищ, описаних Я.П. Новицьким на початку XIX ст. На одному із них, розміщеному на східному схилі Великих Кучугур, дослідник зафіксував два потужні природні вали. Ним також було зібрано незначний підйомний матеріал, серед якого 43 східні монети (Пешанов 1951/7а).

У 1953 р. на одному з городищ були проведені стаціонарні дослідження (В.Й. Довженко, Д.І. Бліфельд, Ф.Б. Копилов, Н.В. Лінка, А.М. Кірпи́чников). На початку роботи здійснено огляд та встановлено, що городище було одношаровим та займало площу близько 10 га. У різних частинах городища заклали п'ять розкопів і кілька траншей. Об'єм розкритої площі становив близько 1400 м². Потужність культурного шару на городищі була майже рівномірною — у середньому до 0,7 м. У центральній частині городища розкрили велику споруду з мощеною підлогою і колонами, імовірно мечеть; поруч неї — велику споруду, колись оздоблену мармуром та полив'яними кахлями; у іншій частині зафіксовано житловий комплекс із чотирьох глинобитних жител менших розмірів, які, очевидно, належали ремісникам і торговцям. На підвищенні за межами міста було виявлено ще одну велику і багату споруду з фрагментами полив'яних кахель, віконного скла, китайського фаянсу тощо. Яких-небудь оборонних споруд і навіть валів, про які згадував у своїй розвідці В.Ф. Пешанов, експедиція не виявила.

Фрагменти золотоординського полив'яного та китайського фаянсового посуду, золотоординські монети (всього 187 монет) дозволили В.Й. Довженку датувати городище XIV—XVI ст. За своїм призначенням городище, на думку дослідника, являло собою торгове ту-

рецьке місто, населення якого займалось також і ремеслом (Довженко 1961, с. 193).

У 1954 р. окремий загін Горностаївської експедиції проводив дослідження біля с. Каїри Горностаївського р-н Херсонської обл. У складі загону: Є.В. Махно (керівник), студент КДУ Г.М. Буров та ін. Основні роботи було зосереджено на могильнику, незначні роботи проведено на поселенні (обидва пункти відкрив Д.Я. Телегін), також здійснено розвідку поблизу сс. Каїри, Завадовка, Горностаївка, Князе-Григорівка.

Каїрський могильник розміщувався на краю тераси і руйнувався весняними паводками та будівництвом. На розкритій ділянці площею понад 800 м², виявлено 89 поховань, з них 68 під кам'яними закладками решта без них (Махно 1961, с. 131). Враховуючи зруйновані поховання, Є.В. Махно припустила, що могильник міг містити понад 100 поховань. Під час роботи на могильнику виявляли матеріал більш раннього часу, очевидно, від поселення, яке зруйнував могильник. Матеріал із цього поселення належав до перших ст. н. е., а сам могильник — X—XII ст. н. е. (Там само, с. 146). На основі отриманого матеріалу встановлено, що усі поховання у могильнику, найімовірніше, були одночасними та належали одному етносу, скоріш за все слов'янам. Є.В. Махно вважала, що Каїрський могильник міг бути свідченням того, що на початку II тис. слов'яни жили на Нижньому Дніпрі протягом тривалого часу (Там само, с. 147). Під могильником розкопано рештки кам'яної споруди з черняхівським матеріалом, близьким до знайденого на поселеннях у Дудчанах та Бериславі. Нижче залягав матеріал білозерської культури (Махно 1961, с. 153). На відстані 250—300 м від першого білозерського поселення було виявлено ще одне поселення того ж періоду із залишками двох невеликих споруд.

У тому ж таки 1954 р. інший загін Гаврилівської експедиції продовжив дослідження біля с. Бабіне. На двох різних пунктах працювали А.В. Добровольський та В.А. Іллінська. А.В. Добровольський досліджував поселення пізньої бронзи Бабіне III. Дослідник вважав, що попередні роботи Д.І. Бліфельда на поселенні у 1951 р. не були повними — розкоп був закладений невеликий у порівнянні із площею пам'ятки (1000 м²) і по краю поселення (Добровольський 1954/2а, с. 2). Під час цих розкопок на поселенні було виявлено рештки двох жител (напівземлянка та глинобитне) та кераміку з «багатоваликовим орнаментом». Подібна ке-

раміка була відомою на Україні з кінця XIX ст., її виявляли у різних регіонах (Київщина, Каневщина, Дніпропетровщина), проте, тільки у 1950-х рр. ці пункти почали досліджувати стаціонарно. Зважаючи на це розкопки на Бабиному III мали велике значення для подальшого вивчення цього явища, яке згодом отримає назву бабинська культура.

В.А. Іллінська працювала у східному кінці с. Бабине на поселенні білозерської культури Бабине IV. Об'єм відкритої площі становив 400 м², потужність культурного шару досягала 2,0 м. На поселенні було виявлено два культурні горизонти: нижній нерушений доби фінальної бронзи та верхній рушений, у якому траплялись матеріали раннього середньовіччя, пізньоеліністичного та римського часу. У нижньому шарі було виявлено житло-землянку; кераміку, що має аналогії на поселеннях Нижній Рогачик, Білозерське, Зміївка, Ушкалка (шар пізньої бронзи). В.А. Іллінська відзначала, що на деяких фрагментах кераміки вже помітний відхід від основних форм та орнаменту доби пізньої бронзи та з'являються нові елементи, притаманні передскіфському часу (Ільинская 1954/2в, с. 11). Також на площі розкопу було виявлено сім поховань різного часу: шість доби бронзи, одне сарматське.

Ще одне поселення доби пізньої бронзи було досліджене біля с. Ушкалка у 1954 р. співробітником Горностаївської експедиції Д.Я. Телегіним. Він же і відкрив це поселення, коли проводив розвідку у цій місцевості за дорученням Нікопольсько-Гаврилівської експедиції (Телегін 1956). Як вважав сам дослідник, це двохшарове поселення мало важливе значення для вивчення передскіфського періоду та для періодизації пам'яток доби пізньої бронзи. Загалом на поселенні досліджено площу близько 700 м². Було встановлено, що у його культурному шарі виділяються два хронологічні горизонти нижній (сабатинівська культура) і верхній (білозерська культура). Нижній шар являє собою великий зольник, розміром 0,5 га, товщина культурного шару 0,6 м. Виявлено житлові та господарські споруди. Матеріал знаходив аналогії на поселеннях Сабатинівка та Волоське (Телегін 1961, с. 8). Верхній шар був відділений від нижнього тонким прошарком і теж належав до доби фінальної бронзи. Матеріал з цього шару відрізнявся, він знаходив аналогії у матеріалі поселень Зміївка, Білозерка, Бабине IV, Нижній Рогачик (Там само, с. 11).

У 1954 р. Гаврилівською експедицією було досліджено кілька курганів. Так, В.І. Канівець

та І.М. Самойловський продовжили, розпочаті Нікопольсько-Гаврилівської експедицією, роботи біля с. Первوماївка. Дослідниками було розкрито три кургани. Один з них містив поховання кочівника, найімовірніше половця, яке вони датували XI—XII ст. (Канівець 1954/2г, с. 5). Крім того у кургані над давньою похованням було виявлено антропоморфну стелу, аналогії якій знаходять у кургані біля с. Ново-Пилипівка (розкопки О.І. Тереножкіна). Два інші кургани були доби бронзи та половецьким. У кургані доби бронзи виявлено одне безінвентарне поховання у кам'яній скрині. У другому — поховання половецького вершника з конем (розкопки І.М. Самойловського).

Роботами Горностаївської експедиції було досліджено 38 курганів з 354 похованнями, 13 поселень, два ґрунтові могильники, одне городище. Отриманий матеріал охоплює досить широкі хронологічні межі (від енеоліту до Київської Русі) (табл. 3). Особливий інтерес представляли поселення бабинської культури (Бабине III), пізньої та фінальної бронзи (Ушкалка), ранньоскіфського часу (Нижній Рогачик), татарське середньовічне городище. Матеріал було введено до наукового обігу не повністю, але значною мірою (опубліковано 11 статей). Досі неопублікованою залишилась колекція золотоординських монет з татарського городища у Великих Кучугурах.

Нікопольсько-Гаврилівська експедиція була найбільшою з усіх новобудовних експедицій і за складом, і за обсягом виконаних робіт. Проводила дослідження протягом 1951—1955 рр. у таких основних населених пунктах: Золота Балка, Дудчани, Осокорівка, Гаврилівка, Михайлівка та ін. Зокрема досліджувала чотири пам'ятки національного значення: Золотобалківське поселення і могильник, Гаврилівське городище, Михайлівське поселення.

Очолювали експедицію співробітники Інституту археології АН УРСР А.В. Добровольський (1951—1952) та О.Ф. Лагодовська (1953—1955 рр.). Учасниками експедиції у різні часи були співробітник Інституту археології Р.І. Виезжев, М.І. Вязьмітіна, Р.І. Ветштейн, В.Д. Рибалова, А.І. Фурманська, І.М. Самойловський, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова, С.С. Березанська, Г.Т. Титенко (Ковпаненко), Д.Т. Березовець, Н.П. Амбургер, С.Н. Одінцева, Е.Ф. Покровська, аспіранти М.П. Кучера і Н.В. Лінка, К.А. Бреде (позаштатний), співробітник Запорізького музею В.Ф. Пешанов, викладач ЛДУ Т.Д. Белановська та кілька студентів ЛДУ, А.О. Щепинський, співробіт-

Таблиця 3. Діяльність Горностаївської експедиції Інституту археології АН УРСР

Село/Пам'ятка	Відкрито	1951 р.	1952 р.	1953	1954	Час	Публікація
Кут, курганий могильник	Д.Т. Березовець у 1951 р.	Д.Т. Березовець	Д.Т. Березовець	—	—	поховання різного часу	(Березовець 1955; 1960)
Нижній Рогачик, поселення	І.І. Артеменко у 1951 р.	Д.Т. Березовець, І.І. Артеменко	—	—	—	білозерська культура, пізньоскіфський час	(Березовець, Березанська 1961)
Нижній Рогачик, ґрунтовий могильник	І.І. Артеменко у 1951 р.	Д.Т. Березовець, І.І. Артеменко	—	—	—	катакомбні; доба бронзи, скіфський час	(Березовець, Березанська 1961)
Бабине, поселення I, III, IV	І.І. Артеменко у 1951 р.	Д.І. Білфельд	—	—	А.В. Добровольський, В.А. Іллінська	перші ст. до н.е. — перші ст. н.е.; бабинська, білозерська культури	(Білфельд 1961a); (Добровольський 1957); (Ильинская 1956)
Грушівка, курганий могильник	О.В. Болянський у 1951 р.	Д.І. Білфельд, А.М. Кіріпчінков	—	—	—	поховання різного часу	(Білфельд 1961); (Березовець 1961)
Мар'їнське, кургани	Д.Т. Березовець у 1951 р.	—	Д.Т. Березовець, В.А. Іллінська	—	—	поховання різного часу	(Березовець, Покровська, Фурманська 1960)
Пос. ім. Шевченка, поселення, курган	Д.Т. Березовець у 1951 р.,	Г.П. Гродзілов, О.І. Давидан	—	—	—	поховання різного часу	(Березовець, Покровська, Фурманська 1960)
Великі Кучугури, татарське місто	Описане у кін. XVI ст. Еріхом Лясотою, розвідка 1950—1951 рр.	—	—	В.Й. Довженко, Д.І. Білфельд	—	доба пізньої бронзи, ранньоскіфський час	—
Каїри, ґрунтовий могильник	Д.Я. Телегін у 1953 р.	—	—	—	Є.В. Махно	середньовічне	(Довженко 1961)
Каїри, поселення	Д.Я. Телегін у 1953 р.	—	—	—	Є.В. Махно	слов'янський	(Махно 1956; 1961)
Ушкалка, поселення	Д.Я. Телегін у 1953 р.	—	—	—	Є.В. Махно, С.С. Березанська, В.І. Канівець	білозерська, черняхівська культури	(Махно 1961)
Первомайська, кургани	Д.Я. Телегін у 1953 р.	—	—	—	Д.Я. Телегін	сабатинівська і білозерська культури	(Телегін 1961)
		—	—	—	В.І. Канівець, І.М. Самоїловський	поховання різного часу	(Канівець 1956)

Рис. 1. А.В. Добровольський у центрі. Дослідження у Золотій Балці, 1951 р. (НА ІА НАНУ, ф. ек. 1951/1а)

ник Академії архітектури УРСР П.Н. Пашенко, співробітник Інституту зоології АН УРСР І.Г. Підплічко, студенти ЛДУ та ін. Зважаючи на масштаби робіт експедиції, у її складі існувало кілька загонів: Золотобалківський, Осокорівський, Гаврилівський, Дудчанський, Михайлівський, Ушкальський.

У 1951 р. роботи було зосереджено біля сс. Золота Балка (рис. 1), Осокорівка, Дудчани (рис. 2), Гаврилівка. У цьому ж році було проведено розвідки біля сс. Малі Гирли, Осокорівка, Михайлівка.

Пізнєоскіфське поселення Золота Балка — найкраще досліджене з подібних пам'яток на Нижньому Дніпрі. Поселення відоме ще з кінця ХІХ ст., на початку ХХ ст. дослідження тут проводив В.І. Гошкевич. Проте найбільш докладно воно досліджувалось Нікопольсько-Гаврилівською експедицією спочатку під керівництвом А.В. Добровольського (1951—1952), потім кілька років підряд (1954—1955) поселення досліджувала М.І. Вязьмітіна, яка очолювала Золотобалківський загін згадуваної експедиції. За весь час археологічних робіт на пам'ятці відкрито площу 2,5 тис. м², хоча розміри її значно більші. На сьогодні збереглась 1/20 частина пам'ятки, решта зруйнована водами водосховища.

Розвідка експедиції 1951 р. виявила поруч із поселенням одночасний могильник. Як зауважувала М.І. Вязьмітіна, це відкриття мало велике значення, адже на той час було відомо

лише дві подібні поховальні пам'ятки із синхронними поселеннями (могильники біля Козацького та Червономаяцького городищ). За перші два роки робіт (дослідження А.В. Добровольського) було відкрито 18 пізнєоскіфських поховань (Добровольський 1960, с. 156). За виявленим у могильнику матеріалом дослідник робить висновок про етнічну та соціальну неоднорідність золотобалківського населення (Добровольський 1960, с. 163). Серед подібних пам'яток Нижнього Дніпра пізнєоскіфського часу, досліджених у 1950-х рр. новобудовними експедиціями, Золотобалківське поселення та могильник були єдиними комплексно дослідженими та опублікованими у монографіях.

У нижніх культурних шарах Золотої Балки відкрито матеріал більш раннього часу. До виникнення пізнєоскіфського поселення на цій території існувала неолітична стоянка, поселення та два могильники доби бронзи, матеріали з яких були зафіксовані експедицією. Опубліковано було лише матеріал одного із могильників (розкопки 1955 р.), розміщеного у центральній частині поселення. Загалом же на могильнику відкрито 28 поховань ранньої та пізньої бронзи під кромlexами та кам'яними закладками: чотири (Р.І. Виєзжев), три (А.В. Добровольський), 18 (М.І. Вязьмітіна), три (А.І. Фурманська).

У 1951 р. досліджувався ґрунтовий могильник біля с. Осокорівка, розміщений на краю берега р. Базавлук. Він щорічно піддавався руй-

Рис. 2. Розкопки у с. Дудчани, 1951 р. (НА ІА НАНУ, ф. ек. 1951/1)

нуванню весняними водами річки та постраждав від окопів воєнного часу. Як зазначала дослідниця могильника В.Д. Рибалова, пам'ятка мала великі розміри, проте було досліджено тільки невелику її частину. Поховання могильника були здійснені під кам'яними закладками та спорудами типу кромлехів. В.Д. Рибалова дослідила 17 поховань різного часу (нижньомихайлівські, зрубні) на площі 330 м². Дослідниця пише, що особливий інтерес являли поховання доби раннього металу (енеоліт), але всі вони погано збереглися. Показовими у цих похованнях була кераміка та поховальні конструкції. Кераміка подібна до осокорівської була виявлена на Михайлівському поселенні у нижньому шарі. Культурний зв'язок Осокорівки та Михайлівки I був встановлений В.М. Даниленком (Рибалова 1960, с. 12). Зараз можна сказати, що перші матеріали нижньомихайлівської культури до розкопок на Михайлівському поселенні були виявлені на Осокорівському могильнику.

У 1952 р. дослідження на могильнику продовжила О.Г. Шапошнікова, крім неї участь у дослідженнях взяли Г.Т. Титенко та В.Ф. Пешанов. Було розкопано залишки десяти кромлехів пізньобронзового часу, могильник ранньобронзового часу, один курган і ранньослов'янське поселення. Закладено три розкопи загальною площею 550 м² (Шапошнікова, Титенко 1952/26). Крім того, у цьому на-

селеному пункті, оскільки значна його частина потрапляла під затоплення, співробітники експедиції В.Ф. Пешанов та М.І. Самойловський провели розвідувальні роботи. В.Ф. Пешанов виявив поселення черняхівської культури та могильник. М.І. Самойловський дослідив ново виявлене поселення (загальна площа розкопу складала 143 м²) та встановив, що воно одношарове, можливо тимчасове; жител виявлено не було.

У 1954 р. роботи на Осокорівському могильнику продовжив В.Д. Гончаров. Ним досліджувалась лише та частина пам'ятки, що розміщувалась одразу над обривом та низька південна частина, тобто ділянки, яким загрожувало затоплення. Було відкрито шість поховань різного часу та площу 868 м². Дослідник відносив поховання до ямно-катакомбного часу.

Могильник був розкопаний частково (різними дослідниками відкрито 23 поховання), значна ж його площа залишилась не дослідженою. Зокрема, його північна частина розміщувалась на той час на підвищенні і не потребувала екстрених дослідницьких робіт.

Протягом 1951 р. Гаврилівський загін (К.А. Бреде, Р.І. Ветштейн, А.О. Щепинський) експедиції провів попередні дослідження на великому пізньоскіфському городищі біля с. Гаврилівка (площа 20 га). Городище мало центральну частину — акрополь та було оточене подвійною лінією оборони — стіна, вал, рів.

Рис. 3. Розкопки на Михайлівському поселенні, 1954 р. (НА ІА НАНУ, ф. ек. 1954/1в)

Обстежувалось В.І. Гошкевичем (1907 р.) та І.В. Фабриціус (1938 р.). На початок 1950-х рр. значна частина пам'ятки була зруйнованою внаслідок розмивів і обвалів прибережної частини та вибирання каміння. У своїх дослідженнях загін користувався планом, складеним В.І. Гошкевичем. Основним завданням було здійснення глибокого розвідувального обстеження усього городища. За допомогою шурфування пам'ятки було встановлено її стратиграфію та планування. Так, стратиграфія показала наявність двох шарів: раннього та пізнього. Розкопами у різних частинах пам'ятки встановлено вигляд конструкції другої оборонної стіни. У верхній частині городища відкрито комплекс споруд нежитлового призначення. Було виявлено кам'яні житлові споруди з вогнищами, глинобитні ж споруди відкрито у нижньому шарі. Р.І. Ветштейн досліджувала конструкцію головної оборонної споруди навколо акрополя. Закладено розкопи загальною площею 1225 м². Окремо проводились роботи з виявлення пристані, але вони не дали бажаного результату. Так само безрезультатно закінчились у 1951 р. пошуки некрополя, який би відносився до городища (Бреде 1951/1г).

Протягом 1951—1952 рр. ще одним пунктом, де працювала експедиція, було с. Дудчани. Тут розвідкою 1951 р. було виявлено поселення. Розкопки проводив Дудчанський загін (керівник Т.Д. Белановська, студенти

ЛДУ). Поселення розміщувалось вздовж берега р. Підпільної. У 1951 р. у рові воєнного часу, який значно порушував культурні шари, було закладено розкопи. Виявлено два культурні горизонти: доби пізньої бронзи (рушений); перших століть н. е. Краще зберігся верхній шар, де було відкрито залишки кількох кам'яних споруд, кераміку черняхівської культури. Отриманий матеріал дозволив Т.Д. Белановській зробити попередні висновки про господарство населення перших століть н. е. (Белановська 1960, с. 213—214).

У 1952 р. дослідження проводились під керівництвом М.І. Вязьмітіної. Роботи зосереджувались поруч з тим місцем, де працювала у попередньому році Т.Д. Белановська. Було закладено розкоп 244 м². У стратиграфії фіксувалось три культурні шари: доби пізньої бронзи, перших століть н. е., середньовічного часу. Верхній шар не мав слідів кам'яного будівництва. Найбільш потужним був шар перших століть н. е.: виявлено кам'яні споруди, ями із заповненням, значний керамічний матеріал (Вязьмітіна 1960, с. 222). Кераміка з нижнього шару доби пізньої бронзи представлена горщиками банкового типу з наліпним валиком із нігтьовими вдавленнями.

У 1954 р. роботи на поселенні здійснила А.Т. Брайчевська. У зв'язку з тим, що с. Дудчани було перенесено із зони затоплення і звільнилась значна площа для досліджень, з'явилась

можливість дослідити давнє поселення повністю. Для встановлення меж поселення та характеру культурного шару було закладено кілька розвідувальні розкопів і шурфів. У результаті було встановлено розміри поселення — 250 × 30 м (Брайчевська 1955, с. 50).

Розвідка, що проводилась паралельно зі стаціонарними роботами, виявила на прилеглих територіях невідоме раніше поселення поблизу с. Михайлівка. Протягом 1953—1955 рр. на поселенні проводились значні дослідницькі роботи під керівництвом О.Ф. Лагодовської (рис. 3). А.О. Щепинський, який відкрив поселення, виявив на ньому керамічний матеріал доби ранньої бронзи. Цей факт і зумовив особливий інтерес до пам'ятки (Лагодовська 1953/1, с. 3). У Нижньому Подніпров'ї поселень ранньої та середньої бронзи досі виявлено не було. Зазначений період регіону вивчався виключно за матеріалами курганів, які жодним чином не порушували схеми В.О. Городцова. Відкриття ж поселень ставило цю схему під сумнів та було поштовхом для нових розробок.

Основні дослідницькі роботи на поселенні розпочалися у 1953 р. До складу Михайлівського загону Нікопольсько-Гаврилівської експедиції увійшли співробітники Інституту археології О.Г. Шапошнікова, Н.П. Амбургер, С.Н. Одінцова, М.Л. Макаревич, С.С. Березанська, К.А. Бреде, студенти-археологи та ін.; консультанти експедиції — О.М. Карасьов (ІМК) та Ю.С. Асеев (Інститут історії і теорії архітектури), обробку остеологічного матеріалу в полі провела Е.Л. Короткевич (Інститут зоології АН УРСР).

Поселення розташовувалось на березі р. Підпільна на трьох пагорбах, відділених давніми ярами. Розкопками встановлено, що початок заселення цієї території пов'язаний із центральним пагорбом (Михайлівка I та II). Верхній культурний шар (Михайлівка III) був найбільш потужним та поширювався на усі три пагорби. Отже, тільки на центральному пагорбі експедиція зафіксувала усі три культурні шари. За сучасною інтерпретацією — нижньомихайлівський (нижній), рогачицький (середній), ямний (верхній).

Розкопана Нікопольсько-Гаврилівською експедицією площа за весь час робіт становила близько 7 тис. м², розвідковими роботами було встановлено загальну площу поселення (згодом О.Г. Шапошнікова її поточнила), потужність культурного шару на центральному пагорбі сягала до 2,4 м. О.Ф. Лагодовська вважала за доцільне застосувати під час розкопок

методику дослідження широкими площами, яку потім почали активно використовувати інші дослідники, зокрема О.Г. Шапошнікова під час розкопок поселення Ташлик I у 1976 р.

На поселенні виявлено рештки кам'яних жител, оборонні споруди; зібрано значний керамічний, кістковий матеріал (добре стратифікований). Багатими виявились знахідки виробів із міді (26 предметів із чистої міді). Судячи з отриманого матеріалу, дослідники поселення констатували, що Михайлівське поселення за доби ранньої бронзи було центром великого родоплемінного скотарського колективу. Судячи з архітектурних залишків, степові скотарські племена кінця міді — початку бронзи мали високий рівень розвитку. На сьогодні збереглося не більше 10 % пам'ятки.

Протягом 1960—1963 рр. дослідження на поселенні продовжила О.Г. Шапошнікова. Всього за весь час досліджень було відкрито площу у 10 тис. м², загальна ж складала 2,0 га (Коробкова, Шапошнікова 2005, с. 27).

За межами оборонної стіни другого Михайлівського поселення було виявлено та досліджено (роботи О.Г. Шапошнікової) п'ять поховань ямного часу під кам'яними закладками.

У 1953 р. до складу Нікопольсько-Гаврилівської експедиції приєдналось два загони: Мар'янський досліджував кургани у Дніпропетровській обл. (Д.Т. Березовець, А.І. Фурманська, Є.Ф. Покровська) та Первомайський — у Херсонській обл. (В.А. Іллінська, Г.Т. Титенко, Є.А. Петровська).

Мар'янський загін продовжував роботи розпочаті у 1952 р. Горностаївською експедицією біля с. Мар'янське, Апостольського р-н. За польовий сезон було досліджено чотири кургани із 65 похованнями. Кургани мали висоту у середньому 1,0 м, найбільший — 2,0 м. Серед поховань виявлених у курганах: 49 поховань доби бронзи (авторами визначено 18 ямних та ямно-катакомбних поховань, 15 зрубних), 6 сарматських, 2 пізньокочових.

Біля с. Грушівка на місці кар'єра було досліджено 13 курганів. Роботи проводились в екстрених умовах. Як зазначав Д.Т. Березовець, через терміновість роботи під час розкопок довелося застосувати механізми. Деякі поховання доводилося буквально вихоплювати із-під машин. Деяко полегшувало роботу те, що у насипах курганів, за невеликий виняток, були відсутні впускні поховання. *«У нашій практиці — це був перший випадок застосування механізмів при зніманні ґрунту в археологічних розкопках. Слід відмітити, що для розкопок*

курганів найбільш підходить скрепер, бульдозери хороші тільки для забирання відпрацьованого ґрунту за полями кургану, а екскаватори — при розкопці великих курганів без впускних поховань» (Березовець 1953/1а, с. 3). Всього розкопано 13 курганів на плато, майже всі вони розорані та містять поруйновані поховання. Виявлено 19 поховань (10 доби бронзи, по два скіфських, сарматських, пізньокочових).

Первомайський загін працював біля с. Первомайка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. Територія, що підлягала затопленню, містила до 30 насипів курганів різних розмірів: від ледь помітних до 3,0 м заввишки. Загоном досліджено сім курганів, у яких виявлено різночасові поховання (43), переважно доби бронзи (32); скіфські, сарматські та пізньокочові виявлені одинично.

У 1955 р. за дорученням експедиції В.А. Іллінська проводила дослідження на поселенні білозерської культури біля с. Ушкалка. Отриманий з цих розкопок матеріал був опублікований Д.Я. Телегіним, який у наступному році продовжив дослідницькі роботи.

Протягом всього часу своєї діяльності експедиція отримала значний матеріал, опрацювання якого дозволило значною мірою розширити наші знання про давню історію регіону. Було досліджено одинадцять різночасових поселень, одне пізньоскіфське городище, чотири ґрунтових могильники, 25 курганів зі 128 похованнями. Особливий інтерес для розуміння доби бронзи мало дослідження багаточарового Михайлівського поселення, ґрунтового Осокорівського могильника. Крім того отримано матеріал пізньоскіфського часу та черняхівської культури. За цим матеріалом було видано чотири монографії та близько 20 статей (табл. 4).

Висновок. Значення діяльності новобудовних експедицій Інституту археології, які функціонували у зазначеному районі, можна розглядати у кількох напрямках: накопичення значного матеріалу та вивчення давньої історії регіону.

За п'ять роки роботи новобудовних експедицій Інституту археології у зоні будівництва Каховського водосховища було досліджено значну територію, яка на сьогодні знаходиться під водою. Зокрема, було розкопано 38 поселенських пам'яток (понад 2,5 га дослідженої площі), сім ґрунтових могильників та 90 курганів з понад 600 похованнями різного часу. Серед поселенських пам'яток — 35 поселень (одне неолітичне, три доби бронзи, п'ять пізньобронзових, вісім білозерської і два бабинської культур, шість черняхівської культури, сім скіфсько-

го часу і два пізньоскіфського, одне киеворуське); три городища (два пізньоскіфського часу та одне середньовічне татарське). Завдяки цим дослідженням значно поповнився антропологічний матеріал. Так, роботи проводились на дев'яти ґрунтових могильниках (один неолітичний, один енеолітичний, один бронзової та два пізньобронзової доби, два черняхівської культур, один пізньоскіфський, один слов'янський, один киеворуський). У зв'язку з цим та завдяки розкопкам значної кількості курганів було відкрито 340 поховань доби бронзи (з них було визначено як ямні — 28, катакомбні — 42, зрубні — 23, пізньої бронзи — 24), сім неолітичних, 17 нижньомихайлівської і чотири білозерської культур. Також відкрито 85 скіфських поховань і 18 пізньоскіфських; досить значна кількість сарматських — 43, поховання іншого часу одиничні.

З виявлених розвідкою 1950—1951 рр. пам'яток, не дослідженими залишились кілька городищ пізньоскіфського часу: Саблуківське, Червономаяцьке, Козацьке (знищене кар'єром); комплекс різночасових пам'яток біля с. Капулівка, який наразі втрачений для науки та ін.

Дослідження 1950-х рр. виявили у районі Каховського водосховища значну кількість різночасових пам'яток, починаючи від неоліту до пізнього середньовіччя. Тут мешкало населення нижньомихайлівської культури (Оскорівка, Михайлівка), а племена ямної та катакомбної КІС залишили у регіоні найбільшу кількість пам'яток, переважно поховань (у близько 30 населених пунктах), за доби пізньої бронзи тут мешкало населення бабинської, сабатинівської та білозерської культур (Гушівка, Кут, Бабине, Любимівка, Ушкалка, Зміївка та ін.). Комплексні дослідження у Золотій Балці на поселенні та могильнику дозволили докладніше вивчити життя і господарство пізньоскіфського населення. Було також отримано значний речовий і антропологічний матеріал із сарматських поховань та дані щодо шляхів розселення цього населення у регіоні. Керамічний матеріал отриманий на поселеннях черняхівської культури (Кут, Грушівка, Осокорівка, Дудчани, Каїри, Берислав) дозволив у подальшому виділити окремий локальний варіант цієї культури.

Значення діяльності новобудовних експедицій 1950-х рр. полягало також у тому, що для них характерна певна рівновага у кількості досліджених поселень та поховань. На наступному етапі діяльності новобудовних експедицій у

регіоні ця рівновага втрачається, адже розкопки вже ведуться у зоні будівництвом великої кількості зрошувальних систем. Що певною мірою призвело до однобічності у розумінні історичних процесів. Після дослідження Михайлівського поселення, яке дало багатючий матеріал, вивчення побутових пам'яток у Нижньому Подніпров'ї майже припинилося. Так само майже припинилось дослідження ґрунтових могильників.

До роботи на Каховській ГЕС Інститут археології долучав вчених інших установ. На ново-

будовах півдня працювали співробітники Ермітажу, Ленінградського університету, Академії архітектури УРСР, Інституту історії України АН УРСР, Інституту зоології АН УРСР, співробітники музеїв Києва, Херсона, Миколаєва, Запоріжжя, Дніпропетровська. Свою польову підготовку у цих експедиціях пройшли молоді археологи, які згодом стали відомими вченими: Г.Т. Ковпаненко, О.Г. Шапошнікова, М.П. Кучера, С.С. Березанська, Л.С. Клейн, А.В. Бураков, І.А. Антонова, М.П. Кучера, Н.В. Лінка, А.М. Кіріпичников та ін.

Таблиця 4. Діяльність Нікопольсько-Гаврилівської експедиції Інституту археології АН УРСР

Село/Пам'ятка	Відкрито	Гаврилівська експедиція	Нікопольсько-
		1951 р.	1952 р.
Золота Балка, поселення	Описане В.І. Гошкевичем	А.В. Добровольський, Р.І. Виєзжев, О.Г. Шапошнікова	А.В. Добровольський, А.І. Фурманська, К.А. Бреде, М.П. Кучера
Золота Балка, ґрунтовий могильник	К.А. Бреде у 1951 р.		А.В. Добровольський, В.Ф. Пешанов
Золота Балка, ґрунтовий могильник	виявлений під час розкопок	Р.І. Виєзжев	А.В. Добровольський
Осокорівка, ґрунтовий могильник	О.В. Бодянський у 1951 р.; у 1952 р. І.М. Самойловський, розвідка експедиції	В.Д. Рибалова	О.Г. Шапошнікова, Г.Т. Титенко
Осокорівка, поселення, ґрунтовий могильник	В.Ф. Пешанов, розвідка експедиції у 1952 р.	—	І.М. Самойловський
Гаврилівка, городище	Згадує О. Чирков, 1860. В.І. Гошкевич, І.В. Фабриціус	К.А. Бреде, Р.І. Ветштейн	—
Дудчани, поселення	О.В. Бодянський у 1951 р., розвідка ІА	Т.Д. Белановська	М.І. Вязьмітіна, Н.В. Лінка
Михайлівка, поселення, селище	А.О. Щепинський у 1951 р., розвідка експедиції; у 1952 р. розвідки О.Ф. Лагодовської	—	О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова
Первомаївка, кургани		—	—
С. Ушкалка, поселення	Д.Я. Телегін у 1953 р.	—	—
С. Мар'янське, кургани		—	—
С. Грушівка, кургани		—	—

* * *

Каховське водосховище було заповнене у 1956 р. Вже через рік Інститут археології організував розвідку вздовж його берегів. У розвідці взяли участь Д.Я. Телегін, Н.М. Шмаглій, І.Н. Шарафутдинова. Дослідникам, на жаль, довелось констатувати значні руйнування берегової лінії внаслідок постійного розмивання. Разом з береговою лінією під водою безслідно зникали і пам'ятки археології.

Із щоденника цієї розвідки: «На всем протяжении осмотра обрывы берега достигают 3–7–10 м, берег размыт вглубь террасы на 25–30 м.

... на участке Любимовка–Софиевка. На правом мысу Сомовой балки, огибающей село с севера, где нами в 1953 г. был обнаружен могильник под закладками, сейчас не сохранилось ничего. Берег мыса отмыт на протяжении 50–70-ти м. По сведениям местных жителей во время обвалов там разрушилось большое количество скорченных скелетов и были горшки. Уничтоженного могильника очень и очень жаль!

Гаврилівська експедиція			Час	Публікація
1953 р.	1954 р.	1955 р.		
М.І. Вязьмітіна	А.І. Фурманська, М.І. Вязьмітіна	М.І. Вязьмітіна	пізньоскіфський час; бабинська та сабатинівська культури	(Добровольський 1953; 1955; 1960), (Фурманська, Вязьмітіна 1956), (Виєзжев 1960), (Фурманська 1960), (Шапошнікова 1960), (Вязьмітіна 1962),
—	—	—	пізньоскіфський час	(Добровольський 1960), (Вязьмітіна 1961а; 1972)
—	А.І. Фурманська	М.І. Вязьмітіна	ямно-катакомбний час, доба пізньої бронзи	(Вязьмітіна 1961)
—	В.К. Гончаров	—	нижньомихайлівська, сабатинівська культури	(Рибалова 1960), (Шапошнікова 1961)
—	—	—	черняхівська культура	—
—	—	—	пізньоскіфський час	(Бреде 1956; 1960), (Ветштейн 1960)
—	А.Т. Брайчевська	—	доба пізньої бронзи, черняхівська культура	(Белановська 1960), (Вязьмітіна 1960), (Брайчевська 1956)
О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова	О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова	О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова	неоліт, рання бронзова доба; скіфський час	(Лагодовська 1955), (Шапошнікова 1955), (Макаревич 1955), (Лагодовська, Макаревич, Шапошнікова 1956), (Шевченко 1957), (Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич 1959; 1960; 1962),
В.А. Іллінська, Е.А. Петровська, Г.Т. Титенко	В.І. Канівець	—	поховання різного часу	(Іллінська, Ковпаненко, Петровська 1960); (Канівець 1955), (Титенко 1955)
—	—	В.А. Іллінська	сабатинівська, білозерська культури	(Телегін 1961)
Д.Т. Березовець, Є.Ф. Покровська, А.І. Фурманська	—	—	поховання різного часу	(Березовець, Покровська, Фурманська 1960)
Д.Т. Березовець	—	—	доба бронзи, скіфський час	(Березовець 1960)

... Вблизи от бывшего раскопа Бабино III Блительда и Добровольского (которые находятся в море) вдоль берега примерно на протяжении 250 м встречается большое количество обломков керамики с очень разнообразным орнаментом. Среди керамики особенно много многоваликовой, с гладким валиком, образующим геометрические фигуры и с расчлененным пальцевым вдавлением...» (Дневник. НА ИА НАНУ. Ф. ек. 1957/10а, с. 1—37).

- Березовец Д.Т. Раскопки курганов у с. Кут, Днепропетровской обл. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 81—83.
- Березовец Д.Т. Розкопки курганного могильника эпохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 39—87.
- Березовец Д.Т. Курганний могильник у с. Грушівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 56—63.
- Березовец Д.Т., Березанська С.С. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 40—45.
- Березовец Д.Т., Покровська Є.Ф., Фурманська А.І. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'янського. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 102—126.
- Белановська Т.Д. Розкопки поселення перших століть нашої ери в с. Дудчанах. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 210—214.
- Бліфельд Д.І. Курганний могильник в с. Грушівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 56—63.
- Бліфельд Д.І. Поселення Бабині І. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961а, т. 10, с. 75—77.
- Бураков А.В. Слов'янське поселення на Нижньому Дніпрі. *Вісник АН УРСР*. 1953, № 10, с. 38—43.
- Бураков А.В. Раскопки в с. Змеевке Херсонской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев 1955, вып. 4, с. 109—110.
- Бураков А.В. Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1961, т. 10, с. 26—39.
- Брайчевская А.Т. Изучение славянских памятников Надпорожья. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 30—31.
- Брайчевская А.Т. Раскопки в с. Дудчанах в 1954 г. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 49—50.
- Бреде К.А. Раскопки 1951 г. на Гавриловском городище. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1956, вып. 6, с. 33—35.
- Бреде К.А. Розкопки Гаврилівського городища рубежу нашої ери. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 191—203.
- Ветштейн Р.І. Розкопки внутрішньої лінії оборонних споруд Гаврилівського городища. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 204—209.
- Виезжев Р.І. Роботи на ділянці В Золотобалківського поселення в 1951 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 166—175.
- Вязьмитіна М.І. Поселення II—IV століть нашої ери в с. Дудчани. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 215—223.
- Вязьмитіна М.І. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 64—74.

- Вязьмитіна М.І. Могильник рубежу нашої ери біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961а, т. 10, с. 101—113.
- Вязьмитіна М.І. Золота Балка. Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. Київ, 1962.
- Вязьмитіна М.І. Золотобалкинський могильник. Киев. 1972.
- Вязьмитіна М.І., Фурманская А.И. Раскопки поселения у с. Золотая балка в 1953 и 1954 гг. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 41—45.
- Дмитров Л.Д. Раскопки Любимовского городища. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 165—166.
- Дмитров Л.Д., Зуц В.Л., Копилов Ф.Б. Любимівське городище рубежу нової ери. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 78—100.
- Добровольский А.В. Золотобалковское поселение. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1953, с. 56—57.
- Добровольский А.В. Золотобалковское поселение. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 70—71.
- Добровольский А.В. Поселение бронзового века Бабино III. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1957, вып. 7, с. 40—45.
- Добровольський А.В. Розкопки ділянок А і Г та могильника Золотобалківського поселення рубежу нашої ери в 1951 і 1952 роках. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 141—165.
- Довженко В.Й. Татарське місто на нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 175—193.
- Иллинская В.А. Поселение времени поздней бронзы у села Бабино. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 75—77.
- Іллінська В.А., Ковпаненко Г.Т., Петровська Є.О. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайська. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 127—140.
- Канивец В.И. Курган раннего бронзового века у с. Первомаевки на Херсонщине. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 75—77.
- Ковалева И.Ф. Днепровская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927--1932 гг. *Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Днепропетровск, 1971.
- Коробкова Г.Ф., Шапошникова О.Г. Михайловское поселение — эталонный памятник древнейшей культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура). Санкт-Петербург, 2005.
- Костюченко І.П. Могильник епохи бронзи поблизу хут. Хмельницького. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 88—101.
- Копылов Ф.Б. Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Київ, 1955, вып. 4, с. 52—53.
- Лагодовская Е.Ф. Михайловское поселение и его значение. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 119—121.
- Лагодовская Е.Ф., Макаревич М.Л., Шапошникова О.Г. Раскопки Михайловского поселения в 1954 г. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 13—18.
- Лагодовская Е.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Основные итоги изучения Михайловского посе-

- ния. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1959, вып. 9, с. 21—28.
- Лагодовская Е.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Основные итоги исследований Михайловского поселения. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1960, вып. 9, с. 21—28.
- Лагодовська О.Ф., Шапошнікова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. Киев, 1962.
- Литвиненко Р.О. Новобудовна археологія на Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Археологія і давня історія України*. 2012, вип. 9 (Історія археології: дослідники та наукові центри (до 165-річчя від дня народження Хв.К. Вовка), с. 155—159.
- Макаревич М.Л. Раскопки первого Михайловского поселения. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 122—123.
- Махно Е.В. Сарматский могильник у с. Усть-Камянка. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1953, вып. 2, с. 61.
- Махно Е.В. Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—1953 годах. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 40—42.
- Махно Є.В. Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 14—38.
- Махно Е.В. Раскопки могильника в с. Каирах в 1954 г. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 46—48.
- Махно Є.В. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 131—154.
- Махно Е.В. Черняхівська культура / Археологія УРСР. Київ, 1975, т. 3.
- Махно Є.В., Мізин В.А. Бериславське поселення та могильник перших століть нашої ери. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 114—130.
- Положение об охране памятников культуры. Постановление Совета Министров СССР от 14 октября 1948 г. N 3898, § 11.
- Рибалова В.Д. Могильник епохи бронзи в с. Осокорівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 5—13.
- Струкуленко А.С. Новобудовні археологічні експедиції 70—90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північносхідної Наддніпрянщини. *Дис. ... канд. іст. наук*. Дніпропетровськ, 2011.
- Сымонович Э.А. Раннеславянские поселения у сс. Грушевка и Кут, Апостоловского р-на, Днепропетровской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1953, вып. 2, с. 20.
- Сымонович Э.А. Памятники черняховской культуры на нижнем Днепре. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Київ, 1955, вып. 4, с. 43—44.
- Телегин Д.Я. Погребение скифского времени на нижнем Днепре. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Київ, 1956, вып. 6, с. 48—49.
- Телегін Д.Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок в с. Ушкалка). *Археологія*. 1961, т. XII, с. 3—15.
- Титенко Г.Т. Каменная стела из с. Первомаевки. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 78—79.
- Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР Киев, 1951.
- Фурманська А.І. Дослідження на ділянці В Золотобалківського поселення в 1952 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 180—190.
- Шапошнікова О.Г. Роботи на ділянці В Золотобалківського поселення в 1951 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Киев, 1960, т. 9, с. 176—179.
- Шапошнікова О.Г. Могильник епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Киев, 1961, т. 10, с. 3—11.
- Шапошникова О.Г. Раскопки второго Михайловского поселения. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 124—125.
- Шевченко А.И. Фауна поселения эпохи бронзы в с. Михайловке на Нижнем Днепре. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1957, вып. 7, с. 36—37.

Архівні матеріали

- Березовец Д.Т. Отчет о раскопках курганного могильника в с. Грушевка Апостоловского района Днепропетровской области в 1952 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1953/1а.
- Блифельд Д.И. Раскопки в с. Бабино Рогачевского района Херсонской области в 1951 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/3б.
- Бредэ К.А. Отчет о раскопках городища в с. Гавриловка Ново-Воронцовского района Херсонской области в 1951 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/1г.
- Гроздилов Г.П. Археологические работы в окрестностях поселка им. Шевченко на Днепре в 1951 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/3в.
- Давидан О.И. Раскопки кургана эпохи бронзы близ поселка им. Шевченко на Днепре в 1951 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/3в.
- Дневник. НА ІА НАНУ. Ф. ек. 1957/10а.
- Добровольский А.В. Отчет о раскопках поселения бронзового века Бабино-III 1954 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1954/2а.
- Ильинская В.А. Отчет об археологических раскопках на поселении у села Бабино (пункт «Бабино 4»), произведенных отрядом Горностаевской экспедиции Института археологии АН УССР в 1954г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1954/2в.
- Канивец В.И. Отчет о раскопках кургана у с. Первомаевки, Верхнерогачинского р-на, Херсонской области в 1954 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1954/2г.
- Копылов Ф.В. Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года, по обследованию Запорожских памятников. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/2г.
- Костюченко И.П. Отчет о работе Хмельницкого отряда Никопольской экспедиции 1951 года. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/2б.
- Лагодовская Е.Ф. Отчет о раскопках Михайловского поселения Никопольско-Гавриловской экспедиции в 1952—1953гг. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1953/1.
- Листування з міністерствами Союзу РСР і Української РСР про будівництво захисних споруд біля м. Нікополь, спорудження чаші Каховського водосховища тощо. *ЦДАВО України*. Ф № Р-2, оп. 8, од. зб. № 8894, сп. 61-2.
- Матеріали про стан затоплення об'єктів народного господарства в зв'язку з спорудженням Каховського водосховища. *ЦДАВО України*. Ф № Р-2, оп. 8, од. зб. №6294, сп. 61-34.
- Пешанов В.Ф. Следы памятников истории в Конских плавнях. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/7а.

Протокол № 12. Протоколы заседаний Ученого Совета за 1950 год. *Науковий архів ІА НАН України*. Адмін. Архів. Ф. 1950/33, книга № 1.
Сымонович Э.А. Отчет о полевых археологических работах Грушевского отряда Никопольской экспедиции. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/2в.

Шапошникова О.Г. Титенко Г.Т., Отчет о раскопках в с. Осокоровка Ново-Воронцовского района Херсонской области в 1952 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1952/26.

Надійшла 04.08.2018

И.Г. Тарасенко

Младший научный сотрудник редакционно-издательского отдела Института археологии НАН Украины, iryna_tarasenko@ukr.net

НОВОСТРОЕЧНЫЕ ЭКСПЕДИЦИИ В ЗОНЕ СТРОИТЕЛЬСТВА КАХОВСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА

В статье, главным образом на основании архивных данных, рассмотрена деятельность новостроечных экспедиций Института археологии АН УССР в районе строительства Каховского водохранилища в 1951—1955 гг. За пять лет работы в регионе была исследована вся территория в зоне затопления. Было раскопано 35 поселений, в частности неолитических, эпохи поздней и финальной бронзы, скифского и позднескифского времени, черняховской культуры и средневековых. Исследовано три городища: два позднескифских и одно татарское средневековое. Благодаря этим исследованиям, кроме археологического, значительно пополнился антропологический материал. Так, работы проводились на семи грунтовых могильниках (неолитические, эпохи поздней бронзы, черняховской культуры, позднескифских и средневековых). Было исследовано 90 курганов с 340 захоронениями эпохи бронзы, 85 скифскими захоронениями и 18 позднескифскими; немалое количество сарматских (43).

Кроме того, материал этих исследований значительно пополнил историческую карту региона. Наиболее ранние памятники принадлежали эпохе неолита, в энеолите регион населяли племена нижнемихайловской культуры (Осокоровка, Михайловка), а племена ямной и катакомбной КИО оставили наибольшее количество памятников, преимущественно захоронений. В эпоху поздней и финальной бронзы регион заселяли представители бабинской, сабатиновской и белозерской культур (Грушевка, Кут, Бабино, Любимовка, Ушкалка, Змиевка и др.). Важным открытием для изучения ямной КИО стало открытие Михайловского поселения. Комплексные исследования в Золотой Балке на поселении и могильнике позволили подробно изучить жизнь и хозяйство позднескифского населения. Значительный материал из сарматских захоронений положил начало для изучения этих племен. Керамический материал с поселений черняховской культуры (Кут, Грушевка, Осокоровка, Дудчаны, Каиры, Берислав) позволил в дальнейшем относить их к отдельному локальному варианту со своими особыми чертами.

Значение новостроечных экспедиций также заключалось в подготовке молодых археологов: среди них будущие корифеи науки Г.Т. Ковпаненко, А.Г. Шапошникова, Л.С. Клейн, А.В. Бураков, И.А. Антонова, М.П. Кучера, Н.В. Линка, А.М. Кирпичников и др.

К л ю ч е в ы е с л о в а: новостроечные экспедиции, разведки, охранные раскопки, археологические памятники, поселения, курганы, методика исследований, 1950-е гг., южные области УССР.

Iryna H. Tarasenko

Junior Researcher of the Editorial and Publishing Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, iryna_tarasenko@ukr.net

THE SAVING EXPEDITIONS IN THE AREA OF THE CONSTRUCTION OF KAKHOVKA WATER RESERVOIR

In the paper, mainly basing of archival data, the activity of the saving expeditions of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR that had been worked in the area of the construction of Kakhovka Water Reservoir during 1951—1955 is analyzed. During five years of the work in the region almost all territory of future flood zone was explored. There 35 settlements, in particular of the Neolithic, Late and Final Bronze Age, Scythian and Late Scythian time, of Cherniakhiv culture and Kyiv Rus time were excavated. Three settlements — two Late Scythian and one Medieval Tatar were discovered. Due to these researches, in addition to the archaeological material the anthropological items were also significantly enlarged. Thus, the work was carried out on seven burial grounds (of Neolithic, Late Bronze, Cherniakhiv culture, Late Scythian and Kyiv Rus time). 90 barrows with 340 graves of the Bronze Age, 85 Scythian and 18 Late Scythian burials as well as 43 Sarmatian graves were excavated.

In addition, the material of these studies significantly enlarged the historical map of the region. The earliest sites belonged to the Neolithic age, and in the Eneolithic the region was inhabited by the tribes of Nizhne-Mykhailivska culture (Osokorivka, Mykhailivka). The largest number of sites, mostly burials were left by the Yamna and Catacombna tribes. The region was inhabited by people of the Babynska, Sabatynivska and Belozerska cultures (Hrushivka, Kut, Babyne, Liubymivka, Ushkalka, Zmievka, etc.) during Late and Final Bronze Age. An important discovery for the study of the Yamna cultural and historical community was the excavation of the Mykhailivka settlement. Complex research of the Zolota Balka settlement and burial ground made it possible to study in detail the life and economy of the Late Scythians. Significant material from the Sarmatian graves laid the foundation for the study of these tribes. Ceramic material obtained in the settlements of the Cherniakhiv culture (Kut, Hrushivka, Osokorivka, Dudchany, Kairy, Beryslav) allowed to classify it as the separate local variant with their own special features.

The significance of the saving expeditions was also in the training of young archaeologists who later became the coryphaei of our science H.T. Kovpanenko, O.H. Shaposhnikova, L.S. Klein, A.V. Burakov, I.A. Antonova, M.P. Kuchera, N.V. Linka, A.M. Kirpichnikov and others.

Key words: the saving expeditions, exploration, rescue excavations, archaeological sites, settlements, barrows, research methodology, 1950's, southern regions of the Ukrainian SSR.

References

- Berezovec D.T. Raskopki kurganov u s. Kut, Dnepropetrovskoi obl. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 81-83.
- Berezovec D.T. Rozkopky kurhannoho mogylnya epohy bronzы ta skifskoho chasu v s. Kut. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 39-87.
- Berezovec D.T. Kurhannyi mogylnyk u s. Grushivka. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 56-63.
- Berezovec D.T., Berezanska S.S. Poselennia i mogylnyk epohy bronzы bilia s. Nyzhnii Rohachyk. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 40-45.
- Berezovec D.T., Pokrovska Ye.F., Furmanska A.I. Kurhany epokhy bronzы poblyzu s. Marianskoho. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 102-126.
- Belanovska T.D. Rozkopky poselennia pershykh stolit nashoi ery v s. Dudchanakh. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 210-214.
- Blifeld D.I. Poselennia Babyne I. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 75-77.
- Blifeld D.I. Kurhannyi mogylnyk v s. Hrushivka. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1961a, vol. 10, pp. 56-63.
- Burakov A.V. Slovianske poselennia na Nyzhnomu Dnipro. *Visnyk AN USSR*. 1953, no. 10, pp. 38-43.
- Burakov A.V. Raskopki v s. Zmeevke Khersonskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 109-110.
- Burakov A.V. Poselennia epokhy bronzы bilia s. Zmiivka. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 26-39.
- Braichevskaia A.T. Izuchenie slavianskikh pamiatnikov Nadporozhia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 30-31.
- Braichevskaia A.T. Raskopki v s. Dudchanakh v 1954 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 49-50.
- Brede K.A. Raskopki 1951 g. na Gavrilovskom gorodishche. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 6, pp. 33-35.
- Brede K.A. Rozkopky Havrylivskoho horodyscha rubezhu nashoi ery. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 191-203.
- Dmytrov L.D. Raskopki Liubimovskogo gorodishcha. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 165-166.
- Dmytrov L.D., Zucz V.L., Kopylov F.B. Liubymivske horodysche rubezhu novoi ery. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 78-100.
- Dobrovolskii A.V. Zolotobalkovskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1953, pp. 56-57.
- Dobrovolskyi A.V. Zolotobalkovskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 70-71.
- Dobrovolskyi A.V. Poselenie bronzovogo veka Babino III. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1957, no. 7, pp. 40-45.
- Dobrovolskyi A.V. Rozkopky dilianok A i G ta mogylnya Zolotobalkivskoho poselennia rubezhu nashoi ery v 1951 i 1952 rokakh. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 141-165.
- Dovzhenok V.Yi. Tatarske misto na nyzhnomu Dnipro chasiv piznoho serednovichchia. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 175-193.
- Fabritsius I.V. Arkheologicheskaia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR Kyiv, 1951.
- Furmanska A.I. Doslidzhennia na dilianci V Zolotobalkivskoho poselennia v 1952 rotsi. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 180-190.
- Illinskaia V.A. Poselenie vremeni pozdnei bronzы u sela Babino. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 75-77.
- Illinska V.A., Kovpanenko H.T., Petrovska Ye.O. Rozkopky kurganiv epokhy bronzы poblyzu s. Pervomaivka. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 127-140.
- Kanivets V.I. Kurgan rannego bronzovogo veka u s. Pervomaevki na Khersonshchine. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 75-77.
- Kovaleva I.F. Dneprohesovskaia arkheolohicheskaia ekspeditsiia Narkomprosa USSR 1927-1932 gg. *Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Dnepropetrovsk, 1971.
- Korobkova G.F., Shaposhnikova O.G. Mikhailevskoe poselenie - etalonnii pamiatnik drevnei amnoi kultury (ekologiya, zhylyshcha, orudiia truda, systemy zhyzneobespecheniia, proizvodstvennaia struktura). Sankt-Peterburg, 2005.
- Kostiuchenko I.P. Mogylnyk epokhy bronzы poblyzu khut. Khmelnytskoho. *Arkheolohichni pamiatky USSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 88-101.
- Kopylov F.B. Arkheologicheskoe izuchenie ostatkov Zaporozhskikh Sechei. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 52-53.

- Lagodovskaia E.F. Mikhailovskoe poselenie i ego znachenie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 119-121.
- Lahodovskaia E.F., Makarevich M.L., Shaposhnikova O.H. Raskopki Mikhailovskogo poseleniia v 1954 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*. Kyiv, 1956, iss. 5, pp. 13-18.
- Lagodovskaia E.F., Shaposhnikova O.G., Makarevich M.L. Osnovnye itogi izucheniia Mikhailovskogo poseleniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1959, no. 9, pp. 21-28.
- Lagodovska O.F., Shaposhnikova O.H., Makarevych M.L. Mykhailivske poselennia. Kyev, 1962.
- Lytvynenko R.O. Novobudovna arkheolohiia na Donbasi: etapy, doslidnyky, dosiahnennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2012, no. 9 (Istoriia arkheolohii: doslidnyky ta naukovy centry (do 165-richchia vid dnia narodzhennia Khv.K. Vovka), pp. 155-159.
- Makarevich M.L. Raskopki pervogo Mikhailovskogo poseleniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 122-123.
- Makhno E.V. Raskopki Berislavskoho poseleniia i mogilnika v 1952-1953 godakh. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 40-42.
- Makhno E.V. Raskopki mohilnika v s. Kaiirakh v 1954 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheolohii USSR*. Kyiv, 1956, iss. 5, pp. 46-48.
- Makhno Ye.V. Rozkopky pamiatok epokhy bronzы ta sarmatskoho chasu v s. Ust-Kamianka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 14-38.
- Makhno Ye.V. Rozkopky mohylnyka i poselen poblyzu s. Kaiiry. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 131-154.
- Makhno E.V. Cherniakhivska kultura. In: *Arkheologiia URSR*. Kyiv, 1975, vol. 3.
- Makhno Ye.V., Mizyn V.A. Beryslavske poselennia ta mohylnyk pershykh stolit nashoi ery. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 114-130.
- Makhno E.V. Raskopki mogilnika v s. Kairakh v 1954 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 46-48.
- Polozhenie ob okhrane pamiatnikov kul'tury. *Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 14 oktiabria 1948 g.* N 3898 - § 11.
- Rybalova V.D. Mohylnyk epokhy bronzы v s. Osokorivka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 5-13.
- Simonovich E.A. Ranneslavianskie poseleniia u ss. Grushevka i Kut, Apostolovskogo r-na, Dnepropetrovskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1953, no. 2, pp. 20.
- Simonovich E.A. Pamiatniki cherniakhovskoi kul'tury na nizhnem Dnepre. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 43-44.
- Shaposhnikova O.G. Raskopki vtorogo Mikhailovskogo poseleniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 124-125.
- Shaposhnikova O.H. Roboty na diliansi V Zolotobalkivskoho poselennia v 1951 rotsi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 176-179.
- Shaposhnikova O.H. Mohylnyk epokhy rannoi bronzы na Nyzhnomu Dnipri. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 3-11.
- Shevchenko A.I. Fauna poseleniia epokhy bronzы v s. Mikhailovke na Nyzhnem Dnepre. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheolohii USSR*. Kyiv, 1957, iss. 7, pp. 36-37.
- Strukulenko A.S. Novobudovni arkheolohichni ekspedytzii 70-90-x rr. XX st. ta ikh vnesok u doslidzhennia davnioi istorii pivnichnostepovoї Naddniproianshchyny. *Dys. ... kand. ist. nauk*. Dnipropetrovsk, 2011.
- Telegin D.Ya. Pohrebeniie skifskoho vremeni na nyzhnem Dnepre. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheolohii USSR*. Kyiv, 1956, iss. 6, pp. 48-49.
- Telehin D.Ya. Pytannia vidnosnoi khronolohii pamiatok piznoi bronzы Nyzhnoho Podniprovia (za materialamy rozkopok v s. Ushkalka). *Arkheolohiia*. 1961, vol. 12, pp. 3-15.
- Titenko G.T. Kamennaia stela iz s. Pervomaevki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 78-79.
- Vetshtein R.I. Rozkopky vnutrishnoi linii oboronnykh sporud Havrylivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 204-209.
- Vyiezzhev R.I. Roboty na dilianci V Zolotobalkivskoho poselennia v 1951 rotsi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 166-175.
- Viazmitina M.I. Poselennia II-IV stolit nashoi ery v s. Dudchany. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 215-223.
- Viazmitina M.I. Mohylnyk epokhy bronzы bilia s. Zolota Balka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 64-74.
- Viazmitina M.I. Mohylnyk rubezhu nashoi ery bilia s. Zolota Balka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961a, vol. 10, pp. 101-113.
- Viazmitina M.I. Zolota Balka. Poselennia sarmatskoho chasu na Nyzhnomu Dnipri. Kyiv, 1962.
- Viazmitina M.I. Zolotobalkivskiy mohylnyk. Kyiv. 1972.
- Viazmitina M.I., Furmanskaia A.I. Raskopky poseleniia u s. Zolotaia Balka v 1953 i 1954 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 41-45.

В. В. Котенко. Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці.

Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2017. 228 с.

Останнім часом спостерігається підвищення наукового інтересу до стародавньої історії та археології Північного Причорномор'я, пов'язане з прагненням зрозуміти особливості й конкретизувати загальну концепцію розвитку грецьких держав і народів у даному регіоні. У 2017 р. історія археологічних досліджень Північного Причорномор'я поповнилась монографією кандидата історичних наук Вікторії Володимирівни Котенко, яку присвячено вивченню поселення Маслини на північному кордоні Херсонеського полісу. Всебічне дослідження даного поселення як частини хори одного з найбільших полісів Північного Причорномор'я — Херсонеса Таврійського дозволяє виявити особливості політичного упорядкування, економічного та культурного розвитку цього античного центру, простежити його кордони під час найвищого розквіту на теренах Північно-Західної Таврики.

Археологічні дослідження поселення Маслини проводилися в період з 1972 по 1985 рр. під керівництвом доцента кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського університету В.О. Латишевої, що дало можливість накопичити значний масив інформації (Латышева 1972; 1973; 1974; 1975; 1976; 1978; 1981; 1984; 1985). На сучасному етапі виявилась нагальна необхідність детального вивчення всієї колекції знахідок, яка залишалася неопублікованою, аналізу існуючого та залучення до наукового обігу, з використанням сучасних методів дослідження, масового археологічно-

го матеріалу з розкопок поселення. Зазначимо, що до книги В.В. Котенко не було створено жодної комплексної роботи, яка б узагальнила відомості про дане античне поселення в системі Херсонеської хори та дозволила виявити його місце та роль в системі античних пам'яток регіону. Тема, в цілому, належить до малодосліджених у вітчизняній історіографії, що підвищує її науково-пізнавальну та практичну цінність.

В монографії детально розглянуто історію археологічних досліджень поселення Маслини, зроблено загальний огляд історіографічного доробку, вивчені різні точки зору радянських та сучасних вітчизняних дослідників з приводу причин проникнення Херсонесу Таврійського в регіон Північно-Західної Таврики, виявлена необхідність переосмислення застарілих гіпотез. Наприклад, цінним є спростування дослідницею, на основі аналізу археологічних джерел, припущення про військову колонізацію регіону та трактування зведення тут фортифікацій в якості засобу оборони проти скіфів (с. 37). Такий підхід дозволив автору монографії у кожній частині роботи акцентувати увагу на недосліджених раніше або дискусійних аспектах.

Положення та узагальнення, представлені в монографічному дослідженні, значною мірою є новими, базуються на широкій джерельній базі, яка включає весь комплекс археологічних матеріалів повністю розкопаного античного поселення в сільській окрузі Херсонесу Таврійського. Археологічні джерела класифіковані за категоріями і типами, додатково використовуються нумізматичні джерела та дані з польової документації В.О. Латишевої. Автор використовувала архівні матеріали Інституту археології НАН України, Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна. Застосування всіх цих джерел в комплексі дозволяє дійти висно-

* РУЧИНСЬКА Оксана Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, ruoks69@gmail.com

вку про вірогідність наведеного в дослідженні фактичного матеріалу та правомірність основних положень роботи.

Безумовним плюсом роботи є спроба загальної планувальної реконструкції поселення, детальний аналіз керамічного комплексу, виявлення хронології та атрибуції окремих груп матеріалу. Необхідним є також критичне переосмислення ряду теоретичних позицій відносно економічного розвитку Херсонеського полісу, розпочате В.В. Котенко. Наприклад, встановлення місця поселення Маслини в транзитній торгівлі з сусіднім Ольвійським полісом, взаємовідносин з варварським населенням в межах хори Херсонесу (с. 149—150, 161—162).

Зазначимо, що після майже сорокарічного вивчення цієї античної пам'ятки: розвідок, обстежень та планомірних розкопок (Щепинський, Черепанова 1974, с. 62—65; Щеглов 1978, с. 40; Смекалова 2010, с. 4—6), поселення Маслини залишається недостатньо вивченим, тому не можна не визнати значущою спробу автора залучити до наукового обігу на сучасному рівні масового археологічного матеріалу з розкопок (близько чотирьох тисяч одиниць), аналіз якого відображено у багатьох додатках та ілюстраціях, що допомагають провести підрахунки та відображають оригінальність роботи. Заслуговує уваги трудомісткість і специфічність проведеної в дослідженні роботи з масовими матеріалами. Саме такий підхід забезпечив значний елемент наукової новизни монографії В.В. Котенко, яка проявляється, перш за все, через комплексне використання як археологічних, так і історичних джерел і відповідних наукових методів, а також в контекстному узагальненні проблеми.

Важливо, що в роботі постійно переплітаються викладення археологічного матеріалу, його аналіз та узагальнення, в яких автор дає власне бачення особливостей матеріальної культури мешканців поселення Маслини.

В цілому прийнятна структура монографії дозволила зосередитися на основних напрямках, вузлових аспектах проблеми. Книга складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, докладного списку використаних джерел і літератури, 6 додатків, списку ілюстрацій. Композиційній структурі притаманні логічність та послідовність.

Важливою частиною першого розділу є вивчення основних етапів археологічного дослідження поселення Маслини. Автор ретельно розглянула внесок П.М. Шульца, О.М. Ще-

глова, А.О. Щепинського, О.М. Черепанової, які розпочали дослідження Маслин, зазначивши, що попереднє датування поселення III—II ст. до н. е., в ході подальшого вивчення було розширене. Особливу увагу в дослідженні приділено діяльності загону Харківського університету в складі Північно-Кримської експедиції ІА АНУ, який на чолі з В.О. Латишевою проводив багаторічні систематичні розкопки поселення Маслини.

Достовірність отриманих В.В. Котенко висновків забезпечена глибоким знанням історіографічної традиції. Автором враховані всі нові тенденції, пов'язані з виявленням палеогеографічної ситуації в античній Північно-Західній Тавриці, питаннями формування хори Херсонесу та її економічного розвитку, що проявилися в останнє десятиліття в роботах В.О. Кутайсова, Т.М. Смекалової, А.В. Буйських, В.В. Крапівіної, М. Хансена та інш. Значну кількість історіографічного списку складають роботи, що вийшли вже в новому, XXI ст., зокрема в останнє десятиліття. Це дало можливість чітко визначити сучасний стан вивченості теми й знайти шляхи вирішення поставлених проблем.

Міркування дослідниці базуються на широкій джерельній базі, передусім представленій залишками матеріальної культури, що чітко розділені на декілька категорій: будівельні рештки, керамічний комплекс, предмети побуту. В результаті автором книги здійснюється кваліфікований аналіз зазначених джерел, дається їх самостійна інтерпретація. Разом з тим, видається, що для інтерпретації археологічного матеріалу з поселення Маслини та проведення аналогій, на наш погляд, необхідне використання античного наративу стосовно Північного Причорномор'я, а також активне залучення епіграфічного матеріалу та виокремлення керамічної епіграфіки як особливої категорії джерел.

У наступних трьох розділах книги моделюються три основні напрямки дослідження: 1) особливості забудови поселення, 2) керамічний комплекс, 3) взаємовідносини поселення з Херсонесом, іншими полісами в системі транзитної торгівлі та місцевим варварським населенням.

Заслуговує на увагу висновок автора про характер монументального будівництва, який за прийомами є традиційним і пов'язаним з міською архітектурою та будівельною діяльністю Херсонеса. Розкриваючи питання забудови пам'яток херсонеської хори, на прикладі посе-

лення Маслини, В.В. Котенко акцентує увагу на тому, що садиби сільськогосподарських периферійних пунктів були в архітектурному відношенні підпорядковані принципам міської забудови і блокувалися за квартальним принципом. На базі комплексного аналізу садиб автором зроблено висновок про багатофункціональний характер цих комплексів, в яких башти мали, перш за все, житлову і господарську функцію. Дослідження забудови селища за межами укріплення, зі східної частини поселення, дозволило дійти висновку про компактне місцепроживання ремісничого населення, яке етнічно не ідентифіковане однозначно.

Цілком обґрунтованим є твердження автора, що на поселенні Маслини було відсутнє власне гончарне виробництво, масова реміснича продукція надходила сюди переважно з Херсонеса Таврійського і була або місцевого полісного виробництва, або довізною з інших причорноморських та середземноморських центрів. Слід відзначити виявлений дослідницею спектр вжиткових форм, які були характерні для елліністичного часу. Безумовним плюсом роботи є проведення класифікаційного дослідження певних видів форм посуду впродовж всього часу існування пам'ятки, яке базується на матеріалах всього поселення, а не окремих комплексів. Заслуговує на увагу думка автора щодо ольвійського експорту сіролощеної кераміки, яка використовувалась в поселенні Маслини в якості парадного посуду, поряд із чорнолаковою керамікою, і часто імітувала її форми. Цікавим є висновок відносно скіфської ліпної кераміки, яка зустрічається в межах поселення, і відображає еліно-варварські міжетнічні контакти. Влучним є зауваження дослідниці щодо наявності у приміщеннях баштового комплексу одиничних фрагментів кизил-кобинської кераміки, що вказує лише на економічні зв'язки між еллінським та таврським населенням, яке не було пов'язано з середовищем грецької общини.

Фундаментальний аналіз керамічного комплексу поселення Маслини дозволив В.В. Котенко довести наявність налагоджених економічних стосунків між поселенням та центром полісу і включення Маслин до торгівельних зв'язків Херсонесу. Безумовним плюсом роботи є спроба побудувати модель контактів між Ольвією та Херсонесом Таврійським в елліністичний період шляхом співставлення археологічних матеріалів з рубіжних поселень обох держав. Це привело до висновку про існування певної контактної зони, де перетиналися

інтереси Херсонеської держави, Ольвійського полісу та варварського населення.

Відсутність в забудові поселення Маслини з другої половини IV до середини II ст. до н. е. типових елементів оборонного будівництва навела автора дослідження на думку щодо мирного співіснування в цій зоні мешканців Херсонеського полісу з Ольвійським та місцевим тавро-скіфським населенням.

У висновках зазначається, що багатофункціональний будівельний комплекс поселення Маслини існував з 40-х рр. IV ст. до н. е. і до загибелі поселення у середині II ст. до н. е. Поява такої великої поселенської структури на межі кордонів хори була зумовлена ключовою необхідністю контролю над цією територією з боку Херсонеського полісу. Автор підкреслює мультикультурний характер пам'ятки, яка знаходиться в так званій контактній зоні, де перетинаються інтереси Херсонеса Таврійського, Ольвії Понтійської та варварів.

В цілому, позитивно оцінюючи монографію В.В. Котенко, вважаємо за необхідне висловити деякі свої побажання щодо змісту дослідження. Бажано було показати, яким чином авторка в реконструкції матеріальної культури поселення Маслини враховує еволюцію ідеологічних переконань, тобто духовну культуру населення. На наш погляд в Розділі 4 потрібно було виділити не лише економічні, а й культурні контакти в напрямках поліс-хора, поліс-поліс, поліс-варварське населення.

Додаткових доказів потребує висновок щодо виникнення у II ст. до н. е. поза межами обвідних стін поселення Маслини, після загибелі античних садиб, селища близького до пізньоскіфського типу з компактним проживанням населення, зайнятого ремісничою діяльністю (с. 87—88, 159—160). Деякі сумніви викликає й період його виникнення.

Виділення більш чітких критеріїв будівельних комплексів, характерних поселенню Маслини, дозволили б виявити окремі категорії приміщень з орієнтиром на місцеву специфіку забудови. Корисним могло бути використання аналогій археологічних свідчень з полісів Західного Причорномор'я, наприклад, матеріалів дорійського Каллатісу, полісу, який за характером культури був близьким до Херсонесу.

Однак наведені побажання не стосуються основних концептуальних положень дослідження і можуть становити предмет дискусій. Самостійність висновків автора не викликає сумнівів, а запропоновані автором гіпотези уявляються цікавими і науково обґрунтовани-

ми. Книга В.В. Котенко виконана на високому науково-теоретичному рівні, є оригінальним, самостійним, закінченим дослідженням, яке має теоретичне і практичне значення та сприяє більш глибокому розумінню історичної ситуації у всьому регіоні Північно-Західної Таврики.

- Латышева В.А. Раскопки поселения Маслины в Северо-Западном Крыму. *Археологические открытия 1972 года*. Москва, 1973, с. 301—302.
- Латышева В.А. Раскопки в Северо-Западном Крыму. *Археологические открытия 1973 года*. Москва, 1974, с. 298—299.
- Латышева В.А. Раскопки поселений в Северо-Западном Крыму. *Археологические открытия 1974 года*. Москва, 1975, с. 312—314.
- Латышева В.А. Раскопки поселения Маслины в Северо-Западном Крыму. *Археологические открытия 1976 года*. Москва, 1977, с. 324—325.

- Латышева В.А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. 1978, вып. 156, с. 53—61.
- Латышева В.А. Раскопки поселения Маслины. *Археологические открытия 1980 года*. Москва, 1981, с. 272—273.
- Латышева В.А. Исследования в северо-западном Крыму. *Археологические открытия 1983 года*. Москва, 1984, с. 305—306.
- Латышева В.А. Некоторые итоги раскопок поселения Маслины в Северо-Западном Крыму. *Вестник Харьковского университета*. 1985, № 268, с. 100—107.
- Смекалова Т.Н. П.Н. Шульц — первооткрыватель археологических памятников Тарханкутского полуострова. *Археологические разведки на полуострове Тарханкут*. Симферополь, 2010 (Материалы к археологической карте Крыма, вып. 3), с. 4—6.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград, 1978.
- Щепинский А.О., Черепанова О.М. Пам'ятки античного часу на березі Каркінітської затоки. *Археологія*. 1974, № 13, с. 62—65.

Надійшла 03.07.2018

References

- Latysheva V.A. Raskopki poselenia Masliny v Severo-Zapadnom Krymu. *Arkheologicheskie otkrytia 1972 goda*. Moskva, 1973, pp. 301-302.
- Latysheva V.A. Raskopki v Severo-Zapadnom Krymu. *Arkheologicheskie otkrytia 1973 goda*. Moskva, 1974, pp. 298-299.
- Latysheva V.A. Raskopki poselenii v Severo-Zapadnom Krymu. *Arkheologicheskie otkrytia 1974 goda*. Moskva, 1975, pp. 312-314.
- Latysheva V.A. Raskopki poselenia Masliny v Severo-Zapadnom Krymu. *Arkheologicheskie otkrytia 1976 goda*. Moskva, 1977, pp. 324-325.
- Latysheva V.A. Raskopki antichnogo poselenia Masliny v Severo-Zapadnom Krymu. *Kratkie soobshchenia Instituta arkheologii AN SSSR*. 1978, iss. 156, pp. 53-61.
- Latysheva V.A. Raskopki poselenia Masliny. *Arkheologicheskie otkrytia 1980 goda*. Moskva, 1981, pp. 272-273.
- Latysheva V.A. Issledovania v Severo-Zapadnom Krimu. *Arkheologicheskie otkrytia 1983 goda*. Moskva, 1984, pp. 305-306.
- Latysheva V.A. Nekotorye itogi raskopok poselenia Masliny v Severo-Zapadnom Krimu. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*. 1985, no. 268, pp. 100-107.
- Smekalova T.N. P.N. Shults - pervootkryvatel arkheologicheskikh pamyatnikov Tarkhankutskogo poluostrova. *Arkheologicheskie razvedki na poluostrove Tarkhankut*. Simferopol, 2010 (Materialy k arkheologicheskoi karte Kryma, no. 3), pp. 4-6.
- Shcheglov A.N. Severo-Zapadnyi Krym v antichnuyu epokhu. Leningrad, 1978.
- Shchepynskiy A.O., Cherepanova O.M. Pamiatky antychnogo chasu na berezi Karkinit'skoyi zatoky. *Arkheolohiia*. 1974, no. 13, pp. 62-65.

ДО ЮВІЛЕЮ НАТАЛІЇ ОЛЕКСАНДРІВНИ СОН

Цьогоріч у Наталії Олександрівни Сон подвійний ювілей. Крім багатства прожитих років, вона святкує 40-річчя наукової роботи в Інституті археології НАН України. Основні її досягнення та поступ в науковій діяльності вже описано в попередніх привітаннях ювілярці («Археологія» 2008 № 4; «Археологія і давня історія України» 2018 № 3(28)). Зазначимо лише те, що кожній справі вона присвячує не лише роки, а й все своє натхнення.

Вже понад 30 років Наталія Олександрівна очолює Наукові фонди Інституту археології. Кожен легко впізнає її, енергійну, серйозну, та водночас привітну і лагідну жінку, що звикла до порядку і знає, як навести лад у кожній справі. ...Вона йде повз сад у дворі Інституту, заходить через важкі металеві двері і поринає в глибокі сховища Наукових фондів. Сьогодні, як і роки тому, Наталія Олександрівна клопочеться про головний науковий фонд археології, що зарахований до Національного надбаня України. Наукова обробка колекцій і підготовка наукових кадрів — це півсправи. Інша половина, що насправді займає майже весь час і увагу, — менш показна, але не менш необхідна. Стан приміщення й устаткування для зберігання, порядок і послідовність в матеріалах колекцій — дах, світло, замки, стелажі, ящики і коробки, стандартні чи нестандартні — про все це треба дбати щодня. І все це лягає на плечі Наталії Олександрівни.

За 30 років змінилося не одне приміщення, змінився кадровий склад, Фонди не завжди були такими, якими ми бачимо їх зараз. Усілякі зміни і перетрубації Наталії Олександрівни доводилося брати під свою опіку, розробляти план дій та доводити до ладу. 2003 року відділ отримав омріяне приміщення, яке хоч і не зо-

всім відповідає міжнародним стандартам зберігання, та завдяки обдуманому впорядкуванню та нехитрому обладнанню, має пристойний вигляд. Все це було пов'язано з переїздами колекцій, значною організаційною роботою, яка була покладена на Н.О. Сон. Те, що ми бачимо зараз — успішний результат величезного проєкту, який не лише очолювала, але й безпосередньо «копала» Наталія Олександрівна.

Завдяки вкладеній відданій праці керівника, Наукові фонди зараз — зразок зберігання та наукової обробки археологічних матеріалів. Делегації українських, і не тільки, музеїв та наукових закладів, відвідуючи відділ, переймають досвід і отримують консультації з фондового будівництва та методики зберігання археологічних матеріалів. Адже спосіб упорядкування колекцій, який впровадила Н.О. Сон, зручний для їх опрацювання. Не склад — а на-

укова база, підкріплена електронними базами й архівами даних, каталогами та обліковою документацією. Ось шлях, який пройшли Наукові фонди за останні кілька десятиліть.

І такий методичний підхід необхідний, адже у фондах зберігаються матеріали з розкопок по всій території України. До того ж, вони постійно поповнюються. Організувати роботу з таким масивом матеріалів — неабияка заслуга Наталії Олександрівни. Колекції упорядковані за хронологічним принципом, відібрано і постійно відбираються експозиційні знахідки, які представляються на виставках, 2007 року видано друкований каталог колекцій, що зберігаються в фондах Інституту. Все це зробило Наукові фонди не просто місцем зберігання, а унікальним науковим підрозділом Інституту археології НАН України.

Звичайно ж, крім відповідальної роботи, ця жінка знаходить час на живе спілкування з колегами, відвідувачами, навіть студентами. В кожному її слові — доброзичливість і зацікавленість іншим, особливо у словах, адресованих молоді. Наталія Олександрівна завжди щедра на похвалу та підтримку, на підказку і пораду. Не одній молодій людині, що хоч навіть ненадовго потрапляла у фонди, вона підказала просте і мудре рішення в часто нелегких чи незрозумілих, за браком досвіду, ситуаціях. Коректно і толерантно, залишивши судження при собі й оцінивши кращу сторону молодого дослідника.

З середини 1970-х до початку 1990-х років Н.О. Сон керувала велелюдною археологічною експедицією у м. Білгород-Дністровський. Через цю експедицію пройшли десятки фахівців, студентів і любителів класичної археології. В окремі роки склад експедиції налічував до 140 осіб. Зібраність, акуратність і любов до порядку Наталії Олександрівни дали їй змогу оперувати такою кількістю осіб з різними інтересами, тримати на собі усі організаційні справи, пов'язані з експедиційним життям і, нарешті, проводити значні обсяги робіт з розкопок античної Тіри.

Результатом розкопок Н.О. Сон в Тірі стала публікація монографій та низки ґрунтовних статей. Дослідниця й досі у публікаціях звертається до теми матеріальної культури Тіри, всесторонньо осмисливши та підсумувавши значний обсяг відкритих матеріалів. У своїх роботах, як і в житті, вона вірна послідовності та комплексності. Лише звіривши і перевіривши дані, озброївши їх надійною аргументацією, можна дозволити собі відпускати їх в науковий світ.

Вимогливість до себе і до своїх наукових робіт забирає багато часу та зусиль, на що не раз жартома нарікає Наталія Олександрівна. Та це, звичайно ж, сторицею компенсовано якістю та результатом наукової та організаційної роботи науковця. Для цілої низки археологів, і не лише антикознавців, і не лише тих, хто хоча б колись працював у Наукових фондах, для кожного, хто знайомий з Н.О. Сон — вона приклад у цій вимогливості до себе, в якісному підході до виконання завдань.

Їй, як відповідальному досліднику, з 2009 р. було доручено провадити одночасно п'ять спільних українсько-російських археологічних експедицій у Криму. Аж до сумних подій 2014 р. Н.О. Сон успішно здійснювала керівництво цими проектами з української сторони.

У наш час перед кожним науковцем немало перипетій і викликів. Наталія Олександрівна з усіма вимогами та пропозиціями, які з'являються в житті, завжди дає лад, до того ж, стаючи зразком для інших. Навіть зараз, нові виклики, зміни — все знаходить своє чітке місце в її упорядкованому світі, і після того вже не здається таким непередбачуваним.

Кожен знаходить свій шлях — у житті, в науці, в саморозвитку. Свій шлях Наталія Олександрівна торує з усмішкою на обличчі. Постійні клопоти, копітка праця, відповідальне ставлення до своєї роботи, — все лишається поза кадром, коли дивишся на цю людину. Бадьорість і доброзичливість завжди випромінюється з її очей.

Тож побажаймо щиро ювілярці всіх благ і багатьох літ!

Т.М. ШЕВЧЕНКО
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України

ДО 70-річчя СЕРГІЯ БОРИСОВИЧА ОХОТНІКОВА

Влітку цього року виповнилося 70 років від дня народження відомого українського вченого, невтомного археолога-антикознавця, визнаного музеєзнавця, голови Одеського археологічного товариства, заступника директора Одеського археологічного музею (ОАМ) НАН України, дослідника, який за рішенням ВАК України від 2001 р. має високе звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Археологія» — С.Б. Охотнікова.

Наш ювіляр народився 13 серпня 1948 р., в м. Уральськ (Казахстан) у родині військовослужбовця. В 1953 р. родина переїжджає до м. Одеси і все подальше життя С.Б. Охотнікова буде нерозривно пов'язане з цим південноукраїнським містом. Тут він закінчив середню школу і у 1967 р. вступив на вечірнє відділення історичного факультету Одеського університету. У 1968 р. він був прийнятий на постійну роботу в Одеський археологічний музей, де плідно працює і досі.

Вдало сполучаючи навчання в університеті з роботою в музеї, С.Б. Охотніков в ці роки пройшов велику польову археологічну практику, зокрема на розкопках мезолітичної стоянки Мірне (В.М. Станко), трипільських поселень біля с. Кирилівка та Олександрівка (К.В. Зінковський), могильників усатівської культури біля с. Усатове і Маяки (Е.В. Патокова), римської фортеці біля с. Орловка (Р.Д. Бондар), у новобудівній Дністро-Дунайській експедиції (М.М. Шмаглій, І.Т. Черняков). У 1973, 1975—1976 рр. він як заступник начальника експедиції разом з Л.В. Субботніним провадив розкопки курганів різного часу у Нижньому Подністров'ї.

З початку 1970-х р. вимальовуються головні наукові інтереси С.Б. Охотнікова — антична історія і археологія Північного Причорномор'я, насамперед періоду грецької колонізації краю, чому, до речі, була присвячена його дипломна робота (кер. к. і. н. О.В. Гудкова). Розкопки городища у с. Надлиманське, Овідіопольського р-ну (Г.О. Дзис-Райко) в 1971—1971 рр. визначили і більш конкретний регіон вивчення цієї проблеми — Нижнє Подністров'я.

Набуттю необхідного досвіду у дослідженні античних пам'яток багато в чому С.Б. Охотнікову посприяла його участь у розкопках 1972—1973 рр. в Ольвії під керівництвом С.Д. Крижицького. Тут він вів ділянку на клифі, де дослідив сирцевий підвал з піфосом і частину приміщення андрону з рідкісною вимосткою з амфорних ручок.

У 1973—1974 рр. С.Б. Охотніков проходив службу в армійських лавах, повернувшись знову став працювати в ОАМ. У 1975—1985 рр. як керівник окремої самостійної експедиції, він очолив розкопки єдиного на той час відомого сільського архаїчного поселення у Нижньому Подністров'ї — Надлиманське - III, що стало базовою пам'яткою для вивчення архаїчної епохи в цьому регіоні Надчорноморщини. Одночасно з розкопками С.Б. Охотніков починає планомірне розвідувальне обстеження пониззя Дністра і берегів Дністровського лиману, в результаті чого були відкриті декілька десятків нових археологічних пам'яток і складена найбільш повна археологічна карта пониззя Тираса античного часу, що включає понад 90 поселень та некрополів VI—III ст. до н. е. У тому ж руслі ним велась багаторічна робота по підготовці до видання наукового довідника археологічних пам'яток Одещини, написаного разом з

О.В. Гудковою, Л.В. Субботіним, І.Т. Черняковим (Одеса, 1991).

У 1986—1987 рр. вчений приймав активну участь в розкопках городища у с. Роксолани (давньогрецького Ніконія), досліджував низку поселень його сільської округи. На ґрунті усього цього накопиченого матеріалу С.Б. Охотніковим була написана і у 1987 р. успішно захищена кандидатська дисертація (кер., д. і. н. А.І. Мелюкова), а згодом у 1990 р. вийшла монографія «Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э.» (Київ, 1990). Продовженням розробки цієї актуальної теми стала його інша праця — «Греческие колонии Нижнего Поднестровья» (Одеса, 2000).

Починаючи з 1988 р. С.Б. Охотніков відкриває ще одну яскраву сторінку в археологічному дослідженні античних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я. Він очолює велику комплексну експедицію на острів Зміїний, де в давнину знаходилося святилище обожненого грецького героя Ахілла. За більш ніж 200 років з часу його відкриття це була лише четверта професійна археологічна експедиція на острові, а сама пам'ятка на той час була майже повністю зруйнована. Тим не менше, С.Б. Охотнікову в результаті багаторічної копіткої праці, вдалось дослідити і зберегти для науки абсолютно все, що залишилось від унікального об'єкта. Роботи, проведені на острові дозволили суттєво розширити наші уявлення про матеріальну культуру святилища, розкрити характерні риси та особливості культових ритуалів та обрядів, що відбувались в храмі Ахілла, детально прослідити його хронологію.

Дуже важливі відкриття були зроблені і при гідроархеологічному обстеженні акваторії острова. Поблизу нього, на дні моря, були виявлені антична та середньовічна кераміка, мармурові архітектурні деталі храму, черепиця, близько 50 кам'яних та свинцевих штоків античних якорів, що вказували на місця стоянок античних суден. Слід підкреслити що це — найкрупніша в Північному Причорномор'ї колекція якорів, чітко прив'язаних до однієї, до того ж такої відомої археологічної пам'ятки, що ставить її в один ряд з подібними підводними археологічними комплексами на заході Понта і у Середземномор'ї. В 1991 р. С.Б. Охотніков став науковим керівником однієї з найперших (якщо взагалі не першої!) в Україні міжнародної археологічної підводної експедиції. Спільно з колегами з Італії (клуб «Marenostrium») був навкруги обстежений острів Зміїний та частина акваторії Кримського п-ва.

Логічним завершенням цього етапу робіт на Зміїному стала перша в історіографії монографія «Святилище Ахилла на острові Левке/Змеином» (К., 1993), написана С.Б. Охотніковим у творчій співпраці з А.С. Островерховим. В ній зібрані і ретельно проаналізовані усі археологічні матеріали, що походять зі Зміїного, розкриті основні етапи історичного розвитку острова та святилища, виділені своєрідні риси поклоніння Ахіллу у цьому місці грецької ойкумени.

Не залишаючи вивчення о. Зміїного, вчений продовжує свої дослідження і у Нижньому Подністров'ї. Так, з 1995 по 2013 рр. включно він був науковим керівником сумісної україно-польської археологічної експедиції, базовою пам'яткою якої був обраний античний Ніконій. Деякі підсумки цих робіт були проведені дослідником в монографії «Tyras i Nikonion. Swiat kolonii greckich u ujscia Dniestru» (Torun, 1997). Значним внеском в дослідження античних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я стала монографія, присвячена публікації матеріалів розкопок городища VI—V ст. до н. е. Надлиманське у Нижньому Подністров'ї, написана разом з Г.О. Дзис-Райко та Є.Ф. Редіною (Одеса, 2012).

На сьогодні С.Б. Охотніков — автор понад 190 наукових статей, 6 монографій (персональних і колективних), учасник багатьох представницьких наукових форумів в Україні, Греції, Болгарії, Грузії, Румунії, Польщі, Данії. Його праці видавались також у Німеччині, Великобританії, Голландії, Франції, Росії. Останнім часом багато уваги дослідник приділяє історії зародження, становлення та розвитку археологічної науки в Одесі, зв'язкам з зарубіжними колегами і науковими центрами. Цьому присвячена ціла низка його статей та спеціальна монографія «Археология в Одессе» (Одеса, 2010).

Наукову та науково-організаційну діяльність вчений вдало поєднує з педагогічною. Багато років поспіль він викладав у своїй alma mater — Одеському університеті ім. І.І. Мечникова, де читав курси лекцій з історії Великої грецької колонізації та античної археології, керував курсовими та дипломними роботами студентів. Він також часто виступає офіційним опонентом при захисті кандидатських дисертацій у ряді наукових центрів України, у т. ч. і в Інституті археології НАНУ.

Не можна хоча б стисло не сказати про громадську діяльність вченого. У 1991 р. він був обраний на посаду Голови Одеського археоло-

гічного товариства і займає її досі. Під його редакцією вийшло друком декілька збірників наукових праць Товариства. Але найбільше уваги С.Б. Охотніков приділяє рідному музею, якому він віддав 50 років свого життя, пройшовши доленосний шлях від рядового екскурсовода до заступника директора музею з наукової роботи, найавторитетнішого маститого археолога-антикознавця, визнаного вченого,

який користується великою повагою у широких вітчизняних і зарубіжних наукових колах.

Колеги, однодумці та учні вченого щиро вітають Сергія Борисовича зі славним ювілеєм, зичать йому міцного здоров'я, променистого щастя, великої творчої наснаги і від усього серця бажають йому подальших натхнених і творчих успіхів у його насиченій та багатобічній праці.

Друзі та колеги

ПАМ'ЯТІ Г.Ю. ІВАКІНА

22 травня 2018 р. пішов з життя видатний український археолог, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, фахівець з історії та археології стародавнього Києва та Київської Русі, заступник директора Інституту археології НАН України з наукової роботи, завідувач відділу археології Києва, лауреат премії України в галузі науки і техніки Гліб Юрійович Івакін.

Гліб Юрійович народився у м. Київ. Його дід по батьківській лінії — Олексій Андрійович був відомим медиком і педагогом, працював професором та завідувачем кафедри анатомії Київського медичного інституту, згодом створив та очолив кафедру анатомії і гістології у Київському державному інституті. Батько — Юрій Олексійович (1916—1983 рр.) був видатним шевченкознавцем та письменником-сатириком, працював в Інституті літератури АН УРСР, товаришував з М. Бажаном, В. Некрасовим, М. Рильським та ін. Мати — Галина Людвігівна Гасснер закінчила філологічний факультет Київського державного університету та консерваторію, працювала вчителем з літератури та музики у Станіславі та Києві.

Після закінчення історичного факультету Київського державного університету ім. Тараса Шевченка у 1970 р. Г.Ю. Івакіна призвали до лав радянської армії. Службу він проходив

у Німецькій демократичній республіці, був командиром взводу, а після повернення до Києва у 1973—1974 рр. працював старшим науковим співробітником Державного історико-культурного заповідника «Софійський музей», де він фактично й познайомився з археологією, беручи участь у розкопках експедиції музею (керівник І.Ф. Тоцька) та в експедиції Інституту археології (керівник П.П. Толочко). З липня 1974 р., як тільки з'явилась вакансія, Гліб Юрі-

йович перейшов на роботу до відділу археології Києва Інституту археології АН УРСР, де він пройшов шлях від лаборанта до завідувача відділом археології Києва та заступника директора Інституту з наукової роботи.

Відділ археології Києва був створений як Київська постійно діюча експедиція (на правах відділу). П.П. Толочко вдалося об'єднати під своїм керівництвом як відомих дослідників — М.Ю. Брайчевського, С.О. Висоцького, В.К. Гончарова, С.Р. Кілієвич, так і молодих амбітних фахівців — Я.Є. Боровського, І.І. Мовчана, К.М. Гупало, М.А. Сагайдака, В.О. Харламова. Масштабні археологічні дослідження, що саме в цей час розгорнулися у Києві під керівництвом П.П. Толочка, стали гарною науковою школою для Гліба Юрійовича, назавжди сформували його інтерес до археологічних досліджень стародавнього Києва, а сам П.П. Толочко став не лише вчителем та науковим керівником, але й другом, дружбу з яким Г.Ю. Івакін зберіг впродовж всього життя.

Зараз важко сказати у скількох саме археологічних дослідженнях приймав участь Гліб Юрійович — спочатку як лаборант, згодом як керівник Подільського загону Київської постійно діючої експедиції (1980—1984 рр.), а з 1996 р. і до самої смерті — як начальник Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України. Багаторічні розкопки на Києво-Подоли — зруби на трасі будівництва метрополітену, ремісничі майстерні на вул. Шекавицькій, вірменська церква XIV—XV ст., католицький храм XVII ст., квартали Гончари та Кожум'яки XVII—XVIII ст., дослідження визначних архітектурних пам'яток Києва, багато з яких було зруйновано у буремні 30-ті та 40-ві рр. XX ст. — Церква Успіння Богородиці Пирогощі, Михайлівський Золотоверхий монастир, Територія Печерського монастиря з Успенським собором та трапезною XII ст., рештки Десятинної церкви, дослідження території Старого Арсеналу. Лише простий перелік цих об'єктів вражає.

І тим більше вражає той факт, що дослідник не лише не потону в цих польових дослідженнях (що, погодимося, досить часто буває у археологів), але знайшов в собі сили та час до наукової обробки цих матеріалів та введення їх в науковий обіг. Сфера його наукових інтересів охоплює практично всі напрямки археологічних та історичних досліджень середньовічного Києва. Детальний розгляд археологічних та історичних джерел став основою спочатку для канди-

датської дисертації «Киев во второй половине XIII — первой половине XVI вв.» (1985 р.), а згодом, у 1997 р., і для докторської за монографією «Історичний розвиток Києва XIII — першої половини XVI ст.» (Київ 1996). Праці вченого відрізняються новаторським підходом до проблематики та комплексністю. Залучивши широке коло джерел, долаючи чисельні стереотипи, що панували у вітчизняній науці, Г.Ю. Івакін вперше показав, що незважаючи на величезну катастрофу, що зазнав Київ у 1240 р., місто вижило та продовжило функціонувати і розвиватися як центр давньоруської культури.

Не менш вагомими є здобутки Гліба Юрійовича у архітектурній археології. Фахові дослідження багатьох архітектурних пам'яток, що були знищені у XX ст. були б не можливі без розуміння самої суті давньоруської архітектури. Відновлення церкви Успіння Богородиці Пирогощі, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенського собору Києво-Печерської Лаври не відбулося б, якби не його активна роль у їх дослідженні та науковій інтерпретації знайденого.

Загалом Г.Ю. Івакін був автором більше 300 наукових праць, зокрема «Киев в XIII—XV вв.» (1982 р.), «Оповіді про стародавній Київ» (1982 р.), «Історичний розвиток Києва XIII — першої половини XVI ст.» (1996 р.), брав активну участь під час написання колективних праць — «Новое в археологии Киева» (1981 р.), «Історія Києва в 3 томах», «Археология УССР» (1987 р.), «Давня історія України» та ін.

Активно працював Г.Ю. Івакін як завідувач відділу археології Києва та заступник директора Інституту археології НАН України з наукової роботи. Продовживши роботу П.П. Толочка, як керівник відділом археології Києва, Гліб Юрійович сформував дружній колектив молодих науковців — Г.А. Козубовський, В.К. Козюба, Л.В. Чміль, О.В. Манігда, В.І. Баранов, І.В. Зоценко, В.О. Крижанівський, Д.К. Бібіков та ін. Як заступник директора Інституту він завжди намагався допомогти працівникам у науковому зростанні. Кожен, хто працював з Глібом Юрійовичем, назавжди запам'ятають його щирість, інтелігентність, дипломатичність, вміння знаходити спільну мову з усіма, хто до нього звертався, гарне почуття гумору.

Українська наука понесла непоправну втрату. Ми — учні та друзі Гліба Юрійовича завжди будемо його пам'ятати таким, яким він був. Світла пам'ять Глібе Юрійовичу.

В.І. БАРАНОВ
Інститут археології НАН України

ПАМ'ЯТІ ЛАРИСИ АНАТОЛІЇВНИ СПІЦИНОЇ

19 липня 2018 р. стрімко відійшла у засвіти Лариса Анатоліївна Спіцина — знаний український археолог і світла людина. Лариса побила світ 6 травня 1968 р. у м. Запоріжжя. Після успішного закінчення Запорізького державного університету працювала там-таки під керівництвом Г.М. Тощева, асистентом кафедри давньої історії України впродовж 1994—1995 років. Роки навчання в аспірантурі Інституту археології НАНУ (1995—1998) визначили її наукову спеціалізацію як фахівця археології енеоліту — раннього бронзового віку українського степу. Від 2001 р. дослідниця працює в Інституті молодшим науковим співробітником, а після захисту кандидатської дисертації (2002) — науковим співробітником у групі інформаційного забезпечення, а потім у відділі археології енеоліту — бронзової доби.

Згадана дисертація Л. Спіциної «Археологічні культури пізнього енеоліту — ранньої бронзи Дніпро-Донського межиріччя (за матеріалами поселень)», підготовлена за наукового керівництва К.П. Бунятян, стала істотним внеском у розв'язання генези ямної культурної спільноти. Дослідниця обґрунтувала виділення Рогачицької культури на базі комплексів рогачицького типу, з середнім шаром Михайлівського поселення в якості опорної пам'ятки. На жаль, їй не вдалось видати монографічну версію своєї дисертації з причини непомірних обсягів громадської роботи, добровільно покладених на себе. Понад те, Лариса приділяла неабияку увагу польовим дослідженням. Серед її доробку не тільки участь у розкопках могильника Мамай-Гора, багаточисельних поселень Роздольне на Кальміусі, Семенівка, Черешневе у Надазов'ї, Кам'яна Могила 1 і 3, Лиса Гора у Придніпров'ї, Генералка на Хортиці. Останні шість років були присвячені участі в українсько-швейцарському проєкті «Адаптація людини та рослинного світу до кліматичних коливань в Україні», як ніколи актуальному нині. Попередні результати

цих досліджень відображені в збірці наукових статей «Археологія і палеоекологія степової України» (Київ, 2017), одним з авторів та упорядників якої була Лариса.

Не можна обійти увагою неозору громадську діяльність Л. Спіциної, яка від 2007 р. входила до складу профспілкового комітету Інституту. Останнім часом вона виконувала функції заступника голови. «Комітетники» жваво спілкувалися з приводу профспілкових справ, якщо десь можна провести межу між «профспілковими справами» та життям Інституту, долями його співробітників. «Штаб» профкому знаходився в такій собі Комп'ютерній кімнаті, де панувала особлива атмосфера, затишна, майже домашня. Сюди колеги йшли не тільки для того, щоб скористатися інтернетом, зробити ілюстрації до статті чи й просто поспілкуватися, поділитися інформацією щодо розкопок, поїздок, музеїв.

Коли настали важкі часи й Академія наук недоотримала майже третину фінансування, а Інституту загрожували системні звільнення, з ініціативи профкому й Лариси особисто наші співробітники з гаслами та вимогами вирушили до Адміністрації Президента України, а звідти — до Президії НАНУ. Згодом, у складі академічної колонії, рушили до Верховної Ради.

Це за активної участі Лариси майже щорічно, напередодні Нового Року співробітники відвідували різні куточки нашої прекрасної країни, а їхні діти та онуки отримували солодощі (які ретельно та прискіпливо вибиралися, кожного разу нові, аби не повторюватися, дивувати, радувати, балувати). Завдяки їй зусиллям з'являлися біля Інституту рослини, кожного разу нові. Вона опікувалася інститутськими тваринами. Поза стінами Інституту безліч бездомних тварин, завдяки Ларисі знаходили господарів. Бо ж вона боролася за їхнє життя, коли була потреба, не шкодуючи на те ні часу, ні коштів. Ніхто біля неї не лишався сиротою. Таких щирих і безкорисливих вчинків Лариси — безліч. Згадаймо концептуальне донорство.

Останнє, що постає у пам'яті — її праця в Комісії з підготовки матеріалів до аудиту Інституту, що тривав практично півроку. Саме тоді Комп'ютерна кімната стала центром на-

шої установи, що узгоджено працювала на конкретний результат. Лариса займалася, в контакт з бібліотекою установи, пошуком та наповненням бібліометричної бази наукових робіт наших співробітників. Подяка й радість з приводу їхнього/нашого високого наукового рейтингу в системі установ НАНУ була спільною й щирою. Адже Інститут, зрештою, отримав бажану категорію, а Лариса в суєті аудиту не афішувала свій ювілей — останній, як виявилось.

Ділові люди твердять, що незамінних людей немає, а ось Ларису замінити нікому. Слово «смерть» не може бути вживаним по відношенню до цієї людини: небайдужої, енергійної, життєлюбної, людяної, щирої. Сиротливо притулювся у куточку її стіл, і ми, хто її любив, також осиротіли. Єдине, що нам лишається — наповнювати життя радістю. Ми певні — їй би це сподобалось.

*О.В. ГОПКАЛО,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України*

*В.В. ОТРОЩЕНКО
доктор історичних наук,
Інститут археології НАН України*